

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Запорожченко Руслан Олександрович

УДК 316.334.3:316.42](043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ
ПОЛІТИЧНІ ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОСТОРУ В КОНТЕКСТІ
СУЧАСНИХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Спеціальність 052 – Політологія
Галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття ступеня доктор філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Запорожченко Р.О.

Науковий керівник:

Вінникова Наталія Анатоліївна, доктор політичних наук, доцент.

Харків – 2023

АНОТАЦІЯ

Запорожченко Р.О. Політичні форми організації простору в контексті сучасних глобалізаційних процесів. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 – Політологія (Галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки). Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2023.

Дисертаційне дослідження присвячене комплексному порівняльному аналізу політичних форм організації простору (держав, імперій, транснаціональних корпорацій, міжнародних та регіональних об'єднань) в контексті сучасних глобалізаційних процесів. У роботі розкрито генезу розвитку глобалізації та прояви глобалізаційних процесів у контексті функціонування імперій та практик імперіалізму, а також обґрунтовано методологічну необхідність визначення категорії «політичні форми організації простору» як оптимальної для сучасної політичної науки. Акцентовано дослідницьку увагу на визначенні категорії «політичний простір» крізь призму теорії соціального простору та проведена спроба концептуалізації таких понять як «політичний простір» та «політичні форми організації простору», що в контексті домінуючих принципів територіалізму та державоцентричності набуває особливого значення.

Актуальність дисертаційного дослідження пов'язана, перш за все, з тими соціально-політичними процесами, які відбуваються сьогодні в світі та мають трансформаційний характер, зокрема мова йде про пандемію Covid-19, повномасштабне військове вторгнення РФ в Україну, геополітичне суперництво між глобальними акторами (США, РФ, Китай), протистояння ліберальної демократії та авторитаризму тощо. Означені процеси демонструють, з одного боку, загальну глобалізаційну тенденцію, яка наочно візуалізує взаємозалежність акторів у системі міжнародних відносин. А з іншого боку, мова йде про

альтернативні політичні порядки, в основі яких знаходиться прагнення опанування та привласнення простору.

Перший розділ дисертаційного дослідження присвячений комплексному теоретико-методологічному аналізу наступних категорій: «глобалізація», «простір», «соціальний простір», «політичний простір», «політичні форми організації простору». Глобалізація, як сукупність різних процесів, є неоднозначним явищем, залежним від глобально-акторної кон'юнктури. Більшість дослідників схильні визначати глобалізацію як процес утворення єдиного, уніфікованого та універсального глобального простору, надаючи перевагу таким явищам як «просторовість», «космополітизм», «міжнародна кооперація» тощо. Проте соціальні рухи та війни протягом останніх 20 років показують, що територія і кордони, як атрибутивні характеристики держави, залишаються не менш важливими структурними елементами глобалізації. Відповідно існуюча дихотомія «територія – простір» є важливою онтологічною проблемою, яка потребує нового дослідницького вирішення.

Також доопрацювання та нового евристичного погляду вимагає категорія «політичний простір», яка в сучасній політичній науці досі не є концептуалізованою та, як правило, використовується як дискурсивна номінація. Відповідно автором проведене комплексне дослідження простору як явища, процесу і форми, а також окреслено концептуальні позиції політичного простору. Привласнення та подальша інструменталізація політичного простору можлива за умови його упорядкування, а отже – створення політичного порядку, в основі якого знаходиться система універсального контролю за населенням, територією та політичною владою. Важливими структурно-функціональними компонентами відтворення такого політичного порядку є влада у різних її проявах (суверенітет, гегемонія, панування) та ідеологія у вигляді ідеологічних та репресивних апаратів, структур й інститутів. У залежності від конфігурації влади та ідеологічних апаратів формується конкретний політичний порядок, який є безальтернативним та просторовим для імперій і варіативним та територіалізованим для сучасних держав.

Другий розділ зосереджений на комплексному аналізі імперій як політичних форм організації простору. За допомогою категорії «імперія» автор демонструє три важливі дослідницькі факти. По-перше, глобалізація є проекцією імперської влади, оскільки будь-яка імперія, використовуючи принцип механічної експансії, охоплює значну частину глобального простору і конституює єдиний імперський світ – Рах. Мета побудови такого світу полягає в нормативно-ціннісному забезпеченні функціонування імперського політичного порядку і структуруванні універсалізованих політичних механізмів управління периферіями. Відповідно імперія намагається сконструювати такий простір, всередині якого різні структури відповідають за відтворення політичного порядку і легітимацію політичної влади центру імперії. Гетерогенна структура імперії, «геополітична пастка» і необхідність підтримки перманентного конфлікту між периферіями призводить до формування розгалуженої мережі владних структур, економіко-виробничих систем та інституціоналізації імперської моделі управління – центр-периферійних відносин.

По-друге, автор пропонує розглядати імперію не як одну з форм держави (тобто відбувається відхід від усталеної державоцентричної інтерпретації), а як незалежну змінну: політичну форму організації простору, яка за своїми функціональними характеристиками відрізняється від держави, але при цьому не протипоставляється їй. Таким чином, у центрі дослідження знаходиться не конкретний аспект політичної системи держави, а сукупність різних аспектів, які взаємодіють між собою, та всередині яких здійснюються практики привласнення й інструменталізації простору. Використовуючи «просторовий» підхід Анрі Лефевра, автор демонструє різні логіки як опанування простору, так і його перебудови, упорядкування й кодифікації, – імперську та державну. У першому випадку мова йде про безмежність простору й процеси детериторіалізації: територія перестає відігравати атрибутивну цінність і стає формальною умовою розподілу сфер впливу всередині простору імперій. У другому випадку мова йде про механічну обмеженість простору, де відбувається процес

(ре)територіалізації, а територія і кордони, що обмежують її, визначаються ключовими та атрибутивними характеристиками суверенної влади.

По-третє, в основі політичного порядку знаходиться система універсального контролю, яка заснована на варіативності конфігурацій влади та ідеології. Використання різних форм владних відносин – суверенітету, гегемонії, панування – впливає на конструювання різних моделей управління простором. Це означає, що в залежності від інституційного та системного дизайну, політична форма організації простору конституює окремий політичний порядок, де в центрі відтворення такого порядку знаходиться або територія, або простір; або гетерогенна структура суспільства, або гомогенна; або необмежена влада на обмеженій території, або необмежена влада в необмеженому просторі. Відповідно відкритість або закритість політичного порядку буде визначати ступінь автономності політичної системи, а також характер її зовнішньополітичних орієнтацій та прагнень.

У третьому розділі дослідницька увага зосереджена на визначенні стану сучасної держави та альтернативних політичних формах організації простору, зокрема ролі міжнародних та регіональних об'єднань у конструюванні та відтворенні гегемоністських порядків і використанні механізмів глобалізації, регіоналізації та глокалізації. Автором допрацьовується концепція гегемонії, запропонована Антоніо Грамші, щоби продемонструвати наявність у глобальному просторі трьох гегемоністських порядків: глобального месіанського (американський), глобального прагматичного (китайський) і регіонального (російський). Важливо, що визначені гегемоністські порядки, одночасно, є прикладами сучасних імперій, для яких механічне розширення у глобальному просторі визначається здатністю використовувати різні типи геополітичної ваги: м'яку силу, жорстку силу, комбіновану силу.

В основі будь-якого гегемоністського порядку знаходяться модуси – динамічні характеристики гегемонії як способу розповсюдження і закріплення влади, коли домінуюче положення фіксується не за принципом безальтернативності, а за принципом альтернативи. Автором визначаються

чотири модуси гегемонії: модус сили, модус влади, модус капіталу та модус ідеології. Ключовим є визначення життєдіяльності гегемоністського порядку та можливостей існування гегемонії як комбінованої взаємодії усіх чотирьох модусів. Взаємодія модусів на структурному, інституційному та системному рівнях є визначальним фактор успішної реалізації гегемонії та упорядкування простору. Означені в дисертаційному дослідженні сучасні імперії, які вибудовують власні гегемоністські порядки, демонструють різні способи комбінування модусів. Відповідно чим потужнішим є гегемоністський порядок, тим більше ресурсів потрібно для забезпечення його функціональності. Тож центр імперії вимушений конструювати історико-політичний блок, до складу якого входять реальні або потенційні союзники та інші зацікавлені актори, що бачать ймовірну користь від приєднання до такого блоку.

Аналіз же стану сучасної держави демонструє неоднозначну тенденцію процесів ретериторіалізації та функціонування суверенітету як необмеженої влади правителя на обмеженій території. Не дивлячись на сильний вплив глобалізаційних процесів, перш за все на центри колишніх імперій, все очевиднішим стає питання (пере)осмислення функціонування власних гегемоністських порядків та утримання території від занадто високого впливу глобалізації. В основі політичного порядку сучасної держави лежать принципи, що сформовані в період Модерну, та які визначаються автором як реальні структурні одиниці відтворення державного апарату управління. До таких принципів відносяться раціоналізація, індустріалізація, централізація та кодифікація. Вони впливають на форму та змістовне наповнення держави як політичної форми організації простору, а також формують архітектоніку державної влади. Процеси глобалізації, враховуючи їхню інклюзивну транснаціональність та детериторіальні практики організації простору, становлять загрозу для політичного порядку держави. Утім це зовсім не означає, що вони направлені на деетатизацію, навпаки, автором продемонстровано тенденцію до конформізму по відношенню до глобалізаційних процесів. Будь-які соціальні та політичні біфуркаційні процеси, які сьогодні відбуваються, перш

за все у державах з ліберально-демократичним устроєм, підштовхують сучасні держави до пошуку альтернативних моделей управління простором.

Зокрема, це стосується використання механізмів регіоналізації та глокалізації як альтернативних способів поміркованого протистояння глобалізації та необхідності побудови нової системи геополітичної взаємодії. Визначено, що глокалізація є способом пасивного опору глобалізації, згідно з яким глобалізаційні процеси локалізуються та відтворюються з урахуванням локальної (місцевої) специфіки за допомогою культури, традицій, звичаїв, соціального устрою, ідеології або політичного режиму. Як правило, до глокалізації вдаються центри колишніх імперій, що мають усталені центр-периферійні зв'язки з колишніми колоніями і здатні відтворювати гегемоністський порядок. Тоді ж як регіоналізація може розглядатися як спосіб активного опору глобалізації, передусім її ліберально-демократичній формі, яка розповсюджується у межах глобального гегемоністського порядку США. Регіоналізація використовується або центрами колишніх імперій, так званими напівпериферійними імперіями, що претендують на більшу і вагому участь в системі глобального управління; або колишніми периферіями, що відносять до постколоніальних країн і мають слабкий інституційний дизайн, що впливає на їхню здатність відігравати суб'єктну роль в глобальному просторі.

Результати дисертаційного дослідження пропонують альтернативний погляд на усталені «політологічні традиції», зокрема щодо домінування принципу територіалізму та державоцентричності в науковому дискурсі. Запропоновані авторські моделі та концептуальні межі таких категорій, як «імперія», «політичний простір», «політичні форми організації простору», «гегемоністський порядок» та доповнені концепції гегемонії, ідеології, влади і суверенітету дають більш широке розуміння неоднозначності глобалізаційних процесів та їхнього впливу на весь світ. Окрім того, запропоновані положення в дисертаційному дослідженні окреслюють процес геополітичної компресії як глобальної конкуренції між сучасними імперіями, унаслідок якої виокремлюються геополітичні розколи та конфліктогенні частини простору.

Ключові слова: глобалізація, держава, суверенітет, геополітика, міжнародні відносини, міжнародна та глобальна безпека, Європейський Союз, імперія та імперіалізм, США, Росія, Китай, пострадянський простір, політичний простір, влада, гегемонія.

ABSTRACT

Zaporozhchenko R.O. Political Forms of Organizing Space in the Context of Modern Globalization Processes. – Qualifying scientific work in the form of a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the speciality 052 – Political Science (Field of Knowledge 05 – Social and Behavioural Sciences). V. N. Karazin Kharkiv National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2023.

The dissertation research is devoted to a comprehensive comparative analysis of political forms of space organisation (states, empires, transnational corporations, international and regional associations) in the context of modern globalisation processes. The paper reveals the genesis of globalisation and manifestations of globalisation processes in the context of the functioning of empires and practices of imperialism, and also substantiates the methodological necessity of defining the category of “political forms of organizing space” as optimal for modern political science. The research focuses on defining the category of “political space” through the prism of the theory of social space and attempts to conceptualise such concepts as “political space” and “political forms of organizing space”, which is of particular importance in the context of the dominant principles of territorialism and state-centrism.

The relevance of the dissertation research is primarily related to the socio-political processes taking place in the world today and are transformational in nature, in particular, the Covid-19 pandemic, Russia’s full-scale military invasion of Ukraine, geopolitical rivalry between global actors (the United States, Russia, China), the confrontation between liberal democracy and authoritarianism, etc. These processes

demonstrate, on the one hand, a general globalisation trend that clearly shows the interdependence of actors in the system of international relations. On the other hand, they are about alternative political orders based on the desire to master and appropriate space.

The first chapter of the dissertation is devoted to a comprehensive theoretical and methodological analysis of the following categories: “globalisation”, “space”, “social space”, “political space”, “political forms of organizing space”. Globalisation, as a set of different processes, is an ambiguous phenomenon that depends on the global actor environment. Most researchers tend to define globalisation as the process of forming a single, unified and universal global space, giving preference to such phenomena as “spatiality”, “cosmopolitanism”, “international cooperation”, etc. However, social movements and wars over the past 20 years have shown that territory and borders, as attributive characteristics of the state, remain no less important structural elements of globalisation. Accordingly, the existing dichotomy “territory – space” is an important ontological problem that requires a new research solution.

The category of “political space”, which is still not conceptualised in modern political science and is usually used as a discursive nomination, also requires further elaboration and a new heuristic view. Accordingly, the author conducted a comprehensive study of space as a phenomenon, process and form, and outlined the conceptual positions of political space. The appropriation and further instrumentalisation of political space are possible provided that it is ordered, and thus – the creation of a political order based on a system of universal control over the population, territory and political power. Important structural and functional components of the reproduction of such a political order are power in its various manifestations (sovereignty, hegemony, domination) and ideology in the form of ideological and repressive apparatuses, structures and institutions. Depending on the configuration of power and ideological apparatuses, a specific political order is formed, which is non-alternative and spatial for empires and variable and territorialised for modern states.

The second chapter focuses on a comprehensive analysis of empires as political forms of space organisation. Using the category of “empire”, the author demonstrates three important research facts. Firstly, globalisation is a projection of imperial power, since any empire, using the principle of mechanical expansion, covers a significant part of the global space and constitutes a single imperial world – the Pax. The purpose of building such a world is to ensure the normative and value-based functioning of the imperial political order and to structure universalised political mechanisms for governing the periphery. Accordingly, the empire tries to construct a space within which different structures are responsible for reproducing the political order and legitimising the political power of the empire's centre. The heterogeneous structure of the empire, the “geopolitical trap” and the need to maintain a permanent conflict between the peripheries lead to the formation of an extensive network of power structures, economic and production systems and the institutionalisation of the imperial model of governance – centre-periphery relations.

Secondly, the author proposes to consider empire not as a form of state (i.e., a departure from the established state-centric interpretation), but as an independent variable: a political form of space organisation that differs from the state in its functional characteristics, but is not opposed to it. Thus, the focus of the study is not on a specific aspect of the political system of the state, but on a set of different aspects that interact with each other and within which practices of appropriation and instrumentalisation of space are carried out. Using the “spatial” approach of Henri Lefebvre, the author demonstrates different logics of both the mastery of space and its reconstruction, ordering and codification – imperial and state. In the first case, we are talking about the immensity of space and the processes of deterritorialisation: territory ceases to play an attributive value and becomes a formal condition for the distribution of spheres of influence within the space of empires. In the second case, we are talking about the mechanical limitation of space, where the process of (re)territorialisation takes place, and the territory and borders that limit it are determined by the key and attributive characteristics of sovereign power.

Thirdly, the political order is based on a system of universal control, which is based on the variability of configurations of power and ideology. The use of different forms of power relations – sovereignty, hegemony, domination – affects the construction of different models of space management. This means that, depending on the institutional and systemic design, the political form of organizing space constitutes a separate political order, where either territory or space is at the centre of the reproduction of such an order; either a heterogeneous or homogeneous structure of society; or unlimited power in a limited territory or unlimited power in an unlimited space. Accordingly, the openness or closeness of the political order will determine the degree of autonomy of the political system, as well as the nature of its foreign policy orientations and aspirations.

The third chapter focuses on the state of the modern state and alternative political forms of space organisation, in particular, the role of international and regional associations in the construction and reproduction of hegemonic orders and the use of mechanisms of globalisation, regionalisation and glocalisation. The author refines the concept of hegemony proposed by Antonio Gramsci to demonstrate the existence of three hegemonic orders in the global space: global messianic (American), global pragmatic (Chinese) and regional (Russian). It is important that these hegemonic orders are simultaneously examples of modern empires for which mechanical expansion in the global space is determined by the ability to use different types of geopolitical weight: soft power, hard power, combined power.

Any hegemonic order is based on modes – dynamic characteristics of hegemony as a way of spreading and consolidating power, when the dominant position is fixed not on the principle of no alternative, but on the principle of alternative. The author identifies four modes of hegemony: the *modus operandi*, the *modus operandi* of power, the *modus operandi* of capital, and the *modus operandi* of ideology. The key is to define the vital activity of the hegemonic order and the possibilities of hegemony as a combined interaction of all four modes. The interaction of the modes at the structural, institutional and systemic levels is a determining factor in the successful implementation of hegemony and the ordering of space. The modern empires identified

in this thesis, which are building their own hegemonic orders, demonstrate different ways of combining the modes. Accordingly, the more powerful the hegemonic order is, the more resources are required to ensure its functionality. Therefore, the centre of the empire is forced to construct a historical and political bloc that includes real or potential allies and other interested actors who see the likely benefits of joining such a bloc.

The analysis of the state of the modern state shows an ambiguous trend of re-territorialisation and the functioning of sovereignty as unlimited power of the ruler in a limited territory. Despite the strong influence of globalisation processes, especially on the centres of former empires, the issue of (re)thinking the functioning of their own hegemonic orders and keeping their territory from being too influenced by globalisation is becoming more and more obvious. The political order of the modern state is based on the principles formed during the Modern period, which the author defines as the real structural units of reproduction of the state apparatus of governance. These principles include rationalisation, industrialisation, centralisation and codification. They affect the form and content of the state as a political form of space organisation, and also shape the architectonics of state power. Globalisation processes, given their inclusive transnationality and deterritorialised practices of space organisation, pose a threat to the political order of the state. However, this does not mean that they are aimed at de-ethnicisation; on the contrary, the author demonstrates a tendency towards conformism in relation to globalisation processes. Any social and political bifurcation processes that are taking place today, primarily in countries with liberal democratic systems, are pushing modern states to seek alternative models of space management.

In particular, this applies to the use of regionalisation and glocalisation mechanisms as alternative ways to moderate globalisation and the need to build a new system of geopolitical interaction. It is determined that glocalisation is a way of passive resistance to globalisation, according to which globalisation processes are localised and reproduced with due regard for local (local) specifics through culture, traditions, customs, social structure, ideology or political regime. As a rule, glocalisation is

resorted to by the centres of former empires that have established centre-periphery ties with former colonies and are able to reproduce the hegemonic order. At the same time, regionalisation can be seen as a way of actively resisting globalisation, especially its liberal democratic form, which is spreading within the US global hegemonic order. Regionalisation is used either by the centres of former empires, the so-called semi-peripheral empires, which claim to have a larger and more significant role in the system of global governance; or by former peripheries, which are post-colonial countries with a weak institutional design that affects their ability to play a subjective role in the global space.

The results of the dissertation research offer an alternative view of the established “political science traditions”, in particular, the dominance of the principle of territorialism and state-centricity in the scientific discourse. The author’s proposed models and conceptual boundaries of such categories as “empire”, “political space”, “political forms of organizing space”, “hegemonic order” and the supplemented concepts of hegemony, ideology, power and sovereignty provide a broader understanding of the ambiguity of globalisation processes and their impact on the whole world. In addition, the proposed provisions in this thesis outline the process of geopolitical compression as a global competition between modern empires, which results in the emergence of geopolitical splits and conflict-prone parts of space.

Keywords: globalisation, world order, sovereignty, geopolitics, international relations, international security, empire, United States, Russia, China, European Union, post-Soviet space, political space, power, hegemony.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації у наукових фахових виданнях України:

1. Запорожченко, Р. (2020). Концептуальні засади дослідження гегемонії як процесу реалізації владних відносин. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*, 28, 140–146.
2. Запорожченко, Р. (2020). Структури сучасної гегемонії: Case study США. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*, 37, 96–104.
3. Запорожченко, Р. (2020). Ідеологія як механізм конструювання простору: Імперія VS Держава Модерну. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія, 46(3), 206–219.
4. Вінникова, Н., & Запорожченко, Р. (2020). «Тест на витривалість»: чи стане 2021 рік початком завершення глобальної гегемонії США? *Регіональні студії*, 23, 105–112. (Особистий внесок здобувача: опрацювання емпіричних даних (рейтинги, індекси, дослідження, аналітичні звіти) щодо визначення ключових особливостей гегемоністського порядку США; робота над теоретико-методологічним дизайном статті і формулювання висновків).

Публікація у періодичних наукових виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз Scopus та/або Web of Science:

5. Zaporozhchenko, R. (2021). Sovereignism as a Vocation and Profession: Imperial Roots, Current State, Possible Prospects. *Ideology and Politics Journal*, 1(17), 44–71. (Scopus).
6. Zaporozhchenko, R. (2021). Rethinking the Arab Spring in the Context of Geohistorical Transformations. *Ideology and Politics Journal*, 3(19), 10–33. (Scopus).
7. Zaporozhchenko, R. (2023). The End of “Putin’s Empire?” Ontological Problems of Russian Imperialism in the Context of the War against Ukraine, 2022.

Problems of Post-Communism. DOI: <https://doi.org/10.1080/10758216.2022.2158873> (Scopus; Web of Science).

8. Vinnykova, N., & Zaporozhchenko, R. (2023). Dynamics of Social Cleavages under Ongoing War in Ukraine. *Studia Regionalne i Lokalne*, 1(91), 71–91. (Scopus). (Особистий внесок здобувача: формулювання мети та дослідницьких завдань; вторинний аналіз соціологічних даних українських соціологічних агенцій; написання висновків до статті).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Запорожченко, Р. (2021). Популізм, суверенізм, антиглобалізм та інші “-ізми”: до питання академічного (пере)осмислення гібридних загроз. *Збірник тез XXI Міжнародного наукового конгресу «Публічне управління XXI століття: погляд у майбутнє»*. Харківський регіональний інститут державного управління, 21 квітня 2021 року. С. 177–180.

10. Запорожченко, Р. (2021). Причини Арабської весни в регіоні MENA і трансформації влади в контексті геоісторичних змін. *Збірник тез доповідей IV Конгресу САУ «Трансформація соціальних інститутів в інформаційному суспільстві»*. ХНУ імені В.Н. Каразіна, 28–29 жовтня 2021 року. С. 62–64.

11. Запорожченко, Р. (2022). Довге ХХ століття: війна в Україні та імперські перипетії. *Матеріали X міжнародної науково-практичної конференції «Від Вебера до Валлерстайна: історична соціологія держав та світ-систем»*. КПІ імені І. Сікорського, 9–10 червня 2022 року. С. 34–36.

12. Zaporozhchenko, R. (2023). The post-imperial state of the post-soviet political space: from local conflicts to global transformations. *Матеріали XVII Міжнародної наукової конференції «Ольвійський форум – 2023: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі»*. ЧНУ імені Петра Могили, 15–18 червня 2023 року. С. 61–65.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	26
1.1. Державоцентричність і територіалізм у призмі глобалізації.	26
1.2. Концептуальні особливості політичного простору.	45
1.3. Конфігурації упорядкування політичного простору.	65
РОЗДІЛ 2 ПРОСТОРОВІ ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІМПЕРІЙ: ГЕОІСТОРИЧНА ДИНАМІКА ТА ПОЛІТИЧНИЙ ПОРЯДОК.....	89
2.1. Імперія як форма політичного порядку та проблема її концептуально- методологічного осмислення.	89
2.2. Імперія як політична форма організації простору.	126
2.3. Глобалізаційний вимір сучасних імперій: США, Китай, Росія.	154
РОЗДІЛ 3 СУЧАСНИЙ ГЛОБАЛІЗОВАНИЙ ПРОСТІР: СПОСОБИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА МОДЕЛІ (СПІВ)ІСНУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ФОРМ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОСТОРУ	176
3.1. Глобальний простір як проекція глобалізації імперій.	176
3.2. Держава як політична форма організації простору.	213
3.3. Глокалізація та регіоналізація: альтернативні політичні форми організації простору.....	235
ВИСНОВКИ.....	257
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	263
ДОДАТКИ.....	283

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Сучасний світ окреслюється як продукт глобалізації, яка має на меті побудову універсалізованого та кодифікованого глобального простору з максимальною інтеграцією різних сфер життєдіяльності суспільства до єдиного середовища. Утім події, наприклад, останніх десяти років наочно продемонстрували, що утворення єдиного та універсального глобального простору є скоріше утопією, аніж політичною реальністю. Зокрема фінансові та економічні кризи, пандемія Covid-19, російсько-українська війна, протистояння різних глобальних акторів (США, Росія, Китай, Європейський Союз, Іран, Туреччина, Індія, Японія) та позитивна динаміка соціальних рухів (акції непокори та протестні рухи) демонструють, на нашу думку, три важливі онтологічні проблеми.

Це, по-перше, криза ліберально-демократичної держави як політичної організації, в основі якої знаходиться децентралізація політичної влади, раціоналізація системи владних відносин, кодифікація соціальної реальності та пристосування політичної системи до глобалізаційних процесів. По-друге, дихотомія «територія – простір», в основі якої відбуваються дебати про необхідність повернення до принципу (ре)територіалізації та відновлення державного (національного) суверенітету на противагу глобалізаційним практикам детериторіалізації. По-третє, ігнорування імперського минулого (у тому числі постколоніальні особливості функціонування деяких сучасних держав), яке насамперед характеризується виникненням глобалізації, відтворенням глобалізаційних процесів, трансформацією глобальної архітекτονіки безпеки, геополітичними амбіціями центрів глобального впливу, як-от: США, Росії, Китаю – які конструюють різні гегемоністські порядки та репродукують механізми імперської логіки управління.

Означені процеси розкривають евристичний потенціал дисертаційного дослідження, яке ґрунтується на спробах концептуалізації політичного простору за допомогою використання моделі відкритого порядку, а також виявленні

структур його інструменталізації та операціоналізації, зокрема за допомогою системи універсального контролю, центр-периферійних відносин, ідеологічних апаратів конституювання соціальної реальності. Відповідно, оновлене та осмислене розуміння різних політичних форм організації простору – імперій, держав, транснаціональних корпорацій і міжнародних організацій – є спробою гносеологічного пояснення геополітичної нестабільності у світі.

Це стосується пошуку альтернативних механізмів функціонування політичних форм організації простору, зокрема глокалізації, регіоналізації та, власне, самої глобалізації. Такі механізми дозволяють зафіксувати глобальні лінії геополітичного розмежування і потенційні зміни в архітектурі міжнародної системи безпеки. Безперечно, глобалізація вибудовує просторову модель взаємодії, проте глобальні центри відтворення глобалізаційних процесів та локуси споживання таких процесів разом утворюють розгалужену систему центр-периферійних відносин. Більш чітке розуміння означених процесів допоможе пояснити специфіку як процесів глобалізації, так і політичних форм організації простору, які прямо або опосередковано спираються на них. Насамперед це стосується сучасних імперій та їхніх гегемоністських порядків, а також альтернативних способів кооперації.

Глобалізація крізь призму *«соціального»* та *«політичного»* детально розкривається в роботах У. Бека, З. Баумана, Е. Тоффлера, А. Етціоні, Е. Шеппарда, Д. Хелда, Дж. Аррігі, С. Сассен, С. Ліпсета, С. Роккана, Дж. Скотта, Дж. Найя, Г. Булла, Р. Кохейна, Т. Фрідмана, О. Фісуна, М. Шаповаленко, Н. Хоми, С. Наумкіної, В. Шамраєвої, Н. Вінникової.

Питання інтерпретації та концептуалізації соціального та геополітичного простору можна знайти в роботах Г. Зіммеля, П. Бурдьє, М. Фуко, А. Лефевра, І. Канта, Г. Гегеля, І. Ньютона, Г. Лейбніца, Р. Декарта, Б. Латура, Дж. Уррі, М. де Серто, Л. Болтанські, Н. Тріфта, К. Шмітта, Ф. Броделя, Ф. Гваттарі, Ж. Дельоза, Дж. Егню, Н. Хоми, С. Коч, Ю. Узун.

Дослідженням імперії як категорії політичної науки, а також як історико-політичної організації займалися І. Валлерстайн, Дж. Аррігі, Ш. Ейзенштадт,

М. Манн, Ч. Тіллі, М. Кревельд, О. Мотиль, В. Макнілл, Г. Мюнклер, А. Негрі, М. Хардт, Дж. Скотт, А. Тойнбі, Ф. Фукуяма, С. Хантінгтон, С. Амін, Дж. Модельскі, П. Кеннеді, Д. Філдхаус, Ф. Купер, Дж. Коломер, Р. Гілпін, О. Фісун, О. Баталов, М. Шаповаленко, Н. Вінникова.

Щодо політологічного аналізу національної (сучасної) держави як політичного конструкту цікавими є дослідницькі пошуки М. Фуко, П. Бурдьє, Б. Джессопа, Р. Перкінса, І. Валлерстайна, Ч. Тіллі, П. Андерсона, Б. Андерсона, С. Сассен, М. Манна, Г. Дерлугьяна, Н. Еліаса, Е. Гелнера, Е. Хоббсбаума, Р. Лахмана, Н. Лумана, Дж. Скотта, Т. Скочпол, Б. Тешке, Дж. Гладстоуна, Н. Хомського, К. Шмітта, О. Фісуна, С. Наумкіної, О. Баталова, В. Шамраєвої.

У роботі також використовуються концепції влади, ідеології, гегемонії, суверенітету та панування, які детально розкриті в працях М. Вебера, М. Манна, М. Фуко, П. Бурдьє, І. Валлерстайна, Дж. Аррігі, А. Грамші, Е. Лакло, Ш. Муфф, Л. Альтюссера, Д. Лукача, К. Шмітта, А. Бадью, Ж. Рансьєра, Б. Андерсона, П. Андерсона, Р. Парка, Г. Башляра, Д. Хелда, Р. Гухи, Д. Харві, Б. Джессопа.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційної роботи пов'язана з науково-дослідною роботою кафедри політології філософського факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна «Розвиток політичної системи України в порівняльній та глобальній перспективі» (державна реєстрація №0119U102298). У межах виконання науково-дослідної роботи автором запропоновано глобалізаційну інтерпретацію виникнення та розвитку держав на пострадянському просторі, а також визначено геоісторичні особливості функціонування імперій. Окрім того, результати дисертаційного дослідження були представлені та обговорювалися під час стажування в іноземних установах за індивідуальними програмами стипендіальної підтримки, зокрема програмою Лейпцизького університету за фінансуванням DAAD «Leipzig Chance for Science program for PhD students from Ukraine» (серпень – грудень 2022 р.), програмою Нової школи соціальних наук в місті Нью-Йорк «Transregional Dialogues: Rethinking the Past – Re-imagining the Future» (вересень 2022 р. – березень 2023 р.), програмою Інституту наук про

людину в місті Відень за фінансування Українського дослідницького інституту Гарвардського університету та Інституту Гарімана Колумбійського університету «Non-Residential Fellowships for Scholars from Ukraine» (лютий – червень 2023 р.).

Метою роботи є визначення способів співіснування політичних форм організації простору (імперій, держав, транснаціональних корпорацій, міжнародних об'єднань) як просторових політичних порядків під впливом глобалізаційних процесів. Для досягнення поставленої мети нами були виділені наступні завдання, які потребують евристичного вирішення:

- розкрити особливості сучасних підходів щодо політологічної та соціологічної інтерпретації глобалізації як процесу детериторіалізації та універсалізації глобального простору;
- виявити концептуальні засади та провести категоріальний аналіз «політичного простору» крізь призму соціального простору;
- запропонувати авторську модель операціоналізації та інструменталізації політичного простору як упорядкованої, кодифікованої та структурованої політичної системи;
- визначити механізми та моделі (від)творення політичного простору як упорядкованої інституційної системи, в основі якої знаходяться механізми універсального контролю, влади та ідеології;
- провести компаративний політологічний аналіз імперій як політичних форм організації простору, виявити структурно-функціональні й нормативно-ціннісні аспекти взаємодії імперій та глобалізації;
- розкрити особливості побудови та реалізації гегемоністських порядків на глобальному й регіональному рівнях з урахуванням впливу процесів глобалізації на утворення та розповсюдження таких порядків;
- охарактеризувати моделі співіснування акторів глобальної політики (держави, імперії, транснаціональні корпорації, регіональні та міжнародні об'єднання тощо), використовуючи геополітичний та світ-системний компаративні підходи;

- визначити реальні та потенційні глобальні тренди, які прямо та/або опосередковано впливають на розвиток глобального простору в контексті практик глокалізації, регіоналізації та глобалізації.

Об'єкт дослідження – політичні форми організації простору.

Предмет дослідження – способи співіснування політичних форм організації простору в контексті сучасних глобалізаційних процесів.

Методи дослідження. Теоретико-методологічну основу дисертаційного дослідження складають політологічні та соціологічні підходи, а саме: світ-системний підхід, інституційний підхід, неомарксизм та неовеберіанство, (пост)структуралізм, геополітичний підхід, критико-діалектичний підхід. Окрім того, у роботі використовується аналітична методологія, зокрема структурно-функціональний та системний аналіз, факторний аналіз, компаративний аналіз, політологічний та соціологічний аналізи. Також у дослідженні використані загальнонаукові методи, зокрема історико-порівняльний, логіко-семантичний, порівняльний, метод співставлення й узагальнення тощо. Емпіричну частину дисертаційного дослідження складають статистичні дані, зокрема звіти Міжнародного валютного фонду та Міжнародного банку реконструкції і розвитку, щорічний рейтинг «Global Fire Power», статистичні дані міжнародної кампанії «Statista», офіційні сайти міжнародних організацій та урядових інституцій, аналітичні звіти «Pew Research Center», «Foreign Affairs», «Atlantic Council», KOF Index of Globalization Інституту якості державного управління.

Наукова новизна отриманих результатів.

Уперше:

- охарактеризовано політичні форми організації простору як сучасні політії, які по-різному використовують політичний простір, територію й кордони за допомогою механізмів територіалізації, детериторіалізації та ретериторіалізації в контексті проявів процесів глобалізації;
- запропоновано концептуальні межі визначення категорії «політичний простір», що ґрунтуються на політизації соціального простору і протиставленні «політики» та «політичного» в інтерпретації Жака Рансьєра і

Алена Бадью, де політичний простір визначається нами як соціальна інтерпретація фізичного локусу, який наділений дискурсивними, символічними та ціннісними якостями;

- запропоновано концепцію упорядкування простору, яка ґрунтується на конфігураціях політичного порядку (осьового та орбітального), в основі якого знаходиться система універсального контролю (за населенням, територією та мобільністю), що спирається на інструменти владних відносин (гегемонія, суверенітет, панування) та структури ідеології (ідеологічні та репресивні);

- схарактеризовано імперську та державну логіку управління, які ґрунтуються на дихотомії «простір – територія», а в їхній основі знаходиться детермінанта системи універсального контролю за політичним порядком, який залежно від конфігурацій влади та ідеології може набувати різного структурно-функціонального змісту;

- концептуалізовано імперію та національну державу як політичні форми організації простору, які застосовують механізми територіалізації, детериторіалізації та ретериторіалізації для конструювання та конституювання політичного порядку, використовують процеси глобалізації як інструмент розширення та розповсюдження власного впливу – геополітичного, ідеологічного, економічного, інституційного;

- виявлено імперський та державний суверенітети як різні логіки управління простором і територією, а також різні способи реалізації системи владних відносин, що засновуються на розширенні та поглибленні влади й реструктуризації політичного простору;

- запропоновано авторську концептуальну інтерпретацію гегемонії як процесу розповсюдження влади й упорядкування політичного простору, в основі якої знаходяться модуси (капіталу, сили, владних відносин, ідеології) – динамічні характеристики, що в комплексній взаємодії на структурно-функціональному та нормативно-ціннісному рівнях забезпечують відтворення гегемоністського порядку;

- визначено три панівні типи гегемоністських порядків сучасних імперій (США, РФ, КНР) – глобальний месіанський, глобальний прагматичний та регіональний, які забезпечують відтворення імперської логіки управління та ґрунтуються на комбінуванні різних динамічних характеристик – модусів.

Удосконалено:

- концепцію гегемонії, запропоновану Антоніо Грамші, зокрема доповнено розуміння історико-політичного блоку як глобального союзу політичних акторів, який заснований на спільності нормативно-ціннісної системи та сприяє відтворенню гегемоністського порядку;

- концепцію суверенітету, зокрема виявлено дві логіки реалізації суверенної влади – імперську (іманентну) та державну (перманентну), а також виокремлено абсолютний та відносний суверенітети як просторові особливості архітекτονіки системи владних відносин;

- концептуально-методологічні інтерпретації імперії як політичної форми, зокрема виявлено десять ключових особливостей імперського політичного порядку, серед яких побудова імперського *Rax*, конституювання мережі форпостів як локусів розповсюдження імперського політичного управління, «геополітична пастка» як взаємозалежність забезпечення зовнішньополітичних амбіцій та внутрішньополітичної стабільності;

- концепцію гегемоністських порядків, зокрема виявлено локальний, регіональний та глобальний гегемоністські порядки, а також сублокальний, субрегіональний та субглобальний гегемоністські порядки, що інтегруються до перших, але намагаються артикулювати власний «порядок денний»;

- теорію виникнення та розвитку держави, зокрема виявлено та обґрунтовано чотири принципи, які лежать в основі сучасної держави – раціоналізацію, індустріалізацію, централізацію та кодифікацію.

Дістали подальшого розвитку:

- теорія світ-системного аналізу, у контексті якої автором запропонована інтерпретація центр-периферійних відносин як механізму реалізації влади за допомогою концентрації засобів примусу і насильства;

- концепція територіального суверенітету, у межах якої запропоновано розділяти державний та імперський територіальні суверенітети як форми необмеженої влади на обмеженій території;

- посттериторіальна та просторова інтерпретація глобалізації, де ключовими акторами відтворення глобалізаційних процесів є політичні форми організації простору.

Практичне значення отриманих результатів. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження вже успішно використовуються в процесі викладання на соціологічному факультеті Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна навчальних дисциплін «Політологія», «Політична соціологія», «Практика та теорія геополітики», «Соціологія простору», «Технології дослідження та управління соціальними змінами», «Сучасні та класичні революції у порівняльному аналізі». Матеріали дисертації також можуть бути використані під час підготовки нових навчальних дисциплін, зокрема таких, що стосуються питань глобалізації, постімперських трансформацій, соціології влади або соціології ідеологій.

Особистий внесок здобувача полягає в опрацюванні величезного пласту англomовної наукової літератури, яка стосується таких категорії та понять політичної науки як політичний простір, імперія, імперіалізм, колоніалізм, національна держава, суверенітет, гегемонія, гегемоністський порядок, влада, система владних відносин, панування, домінування, підкорення, глобалізація, глобальний простір, система міжнародних відносин, система універсального контролю тощо. Окрім того, автором були допрацьовані політологічні концепції імперського управління, гегемонії та владних відносин, суверенної влади та територіалізму, глобального управління, світ-системного моделювання глобального простору, історичного інституціоналізму, епістемології держави й імперії. Також автором була запропонована інтерпретація політичного простору як упорядкованої системи контролю за місцем, часом і дистанцією, яка ґрунтується на центр-периферійних відносинах та потребує ідеологічного обґрунтування реалізації влади шляхом.

Апробація матеріалів дисертаційного дослідження. Основні результати дисертаційного дослідження були обговорені на засіданнях кафедри політології філософського факультету, а також на конференціях, конгресах, круглих столах тощо, зокрема на IV Конгресі Соціологічної асоціації України «Трансформація соціальних інститутів в інформаційному суспільстві» (м. Харків, 2021 р.), XXI Міжнародному науковому конгресі «Публічне управління XXI століття: погляд у майбутнє» (м. Харків, 2021 р.), Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів, докторантів та молодих учених «Соціологія у (пост)сучасності» (м. Харків, 2020 р.; 2021 р.; 2022 р.; 2023 р.), X Міжнародній науково-практичній конференції «Від Вебера до Валлерстайна: історична соціологія держав та світ-систем» (м. Київ, 2022 р.), Міжнародній конференції «Ukraine through Modern Perspective» (м. Тбілісі, 2022 р.), Міжнародній конференції «Chance for Science» (м. Ганновер, 2022 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Україна на шляху до європейських цінностей» (м. Харків, 2023 р.), Міжнародній конференції «Transregional Dialogues Conference» (м. Нью-Йорк, 2023 р.), XVII Міжнародній науковій конференції «Ольвійський форум – 2023: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі» (м. Миколаїв, 2023 р.).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження висвітлено в 12 наукових публікаціях (наукові статті, тези доповідей), з них 4 – у фахових виданнях України, 4 – у наукових журналах, які індексуються наукометричними базами даних Scopus та/або Web of Science.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Її повний обсяг становить 284 сторінки, з яких 246 сторінок – основного тексту. Також у дисертаційному дослідженні присутні 6 рисунків та 1 таблиця. Список використаних джерел налічує 279 найменувань, з яких 267 – іноземною мовою.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

1.1. Державоцентричність і територіалізм у призмі глобалізації.

XXI століття демонструє тенденції виникнення та швидкого розповсюдження глобальних шоківих подій, які впливають на весь світ і демонструють як сильні, так і слабкі сторони глобалізації. За останні 20 років ми спостерігали війни в Іраці (2003–2011), Афганістані (2001–2021) та Сирії (2011–наш час), локальні конфлікти в Африці та Латинській Америці, Світову економічну кризу 2008 року, «Арабську весну народів» у 2011 році, пандемію COVID-19 тощо. Останньою ж за часом глобальною шоквою подією стало повномасштабне військове вторгнення РФ в Україну, що почалося 24 лютого 2022 року. Цей, на перший погляд, локальний військовий конфлікт, перетворився на глобальний виклик сучасній глобальній політичній системі. Зокрема війна торкнулася не лише питання (пере)розподілу глобальних повноважень між вагомими акторами в системі міжнародних відносин, але й питання формування нової системи глобальної безпеки та геополітичної кооперації.

Окрім того, російсько-українська війна продемонструвала те, наскільки сильно процеси глобалізації охопили світ та наскільки вразливою є міжнародна система безпеки¹. Також одночасно із цим російсько-українська війна засвідчила декілька важливих трендів, що конституюються сучасними глобальними акторами – США, Китаєм, РФ, Європейським Союзом, Іраном, Індією, Туреччиною та іншими, зокрема (1) спроби відновлення імперій та імперської логіки управління; (2) ретериторіалізацію як процес переосмислення власної території, а також її місця в глобальному просторі; (3) переосмислення

¹ По-перше, мова йде про, наприклад, продовольчу кризу, яка виникла через російсько-українську війну, що відобразилося на соціальній та економічній ситуації країн Близького Сходу та Африки. Саме ці країни є найбільшими експортерами українського продовольства. По-друге, ідеться про фінансовий аспект глобалізації, а саме: наприклад, санкційну політику проти РФ, а також замороження їхніх активів у провідних економіках світу. По-третє, мова йде про ресурсну залежність європейських країн від РФ та процеси автономізації та переорієнтації на інші ринку природних ресурсів.

принципів суверенітету та побудови нових (альтернативних до зафіксованого неоліберального) гегемоністських порядків; (4) позитивну динаміку збільшення ролі націоналізму у внутрішній та зовнішній політиці конкретних держав. Також ми можемо спостерігати тенденцію до збільшення декларування автономізації публічної політики сучасних держав, особливо тих, які слабо розвинені або розвиваються, як реакцію на так звану «кризу ліберальної демократії» і «піднесення авторитаризму» (Berberoglu, 2020). На нашу думку, процеси швидкого поширення авторитаризму є цілком природною реакцією на заведений порядок речей в глобальному просторі, зокрема через домінування неоліберального гегемоністського порядку США та їх союзників, а також через спроби Китаю та Росії запропонувати альтернативний порядок денний.

Означені процеси наочно демонструють динаміку власного розповсюдження саме в контексті глобалізаційних процесів, позаяк глобалізація перелусім означає утворення єдиного та універсального глобального середовища, де різні актори взаємодіють між собою та утворюють розгалужену і мережеву структуру кооперації. Діпак Лал, наприклад, дає досить просте, але водночас змістовне визначення глобалізації, звертаючи увагу на «процес утворення спільного економічного простору, який веде до росту інтеграції світової економіки завдяки вільному переміщенню товарів, капіталу і праці... тож цей процес є корисним для всіх його учасників» (Lal, 2004).

Наріжним каменем глобалізації, на нашу думку, є інституціоналізація єдиних, тобто універсальних, «правил гри», які є орієнтованими на кодифікацію політичних інститутів різних держав і утворення глобальної або міжрегіональної взаємодії. Ми використовуємо концепцію глобалізації як відправну точку щодо визначення основних моделей співіснування різних поліцій в сучасному глобальному середовищі. Таке (спів)існування означає здатність політичних акторів спільно брати відповідальність за вирішення глобальних проблем і пропонувати координаційні форми взаємодії з вирішення тієї чи іншої глобальної проблеми, наприклад, екологічної або продовольчої. Хоча водночас існує певний «парадокс» участі в глобалізації, коли держави зацікавлені в

процесах глобалізації до тих пір, поки вони не починають боятися наслідків глобалізації (Lane, 2006, pp. 2–4).

Як буде продемонстровано в дисертаційному дослідженні, глобалізація використовується нами як лакмусовий папірець, застосовуючи який ми аналізуємо сучасні політичні процеси, що відбуваються у світі. Такі процеси пов'язані насамперед з визначенням просторового характеру реалізації влади в її різних формах (суверенітет, гегемонія, панування), а також з конструюванням різних політичних порядків, що можуть протиставлятися один одному або, навпаки, мирно співіснувати у різних частинах простору. До того ж, враховуючи неореалістичний підхід до інтерпретації системи міжнародних відносин, глобалізація демонструє співставлення різних *raison d'état* як геополітичних та геостратегічних елементів сучасних політій. Відповідно, наша дослідницька логіка зосереджена на використанні глобалізації і як маркера трансформаційних процесів, що відбуваються у світі, і як політичного фону для пояснення просторових особливостей реалізації влади.

Аналізуючи процеси глобалізації, Джеймс Осланд показує, що глобалізація має конструктивний характер і сприяє стимуляції та інтенсифікації різних сфер життєдіяльності суспільства, що проявляється, перш за все, в соціальному, економічному та культурному вимірах: збільшення робочих місць у країнах, що розвиваються; доступність товарів широкого вжитку та послуг; економічна й фінансова взаємодія в контексті конвергенції національних економік; виникнення масової культури; зменшення економічного та соціального розриву між розвиненими економіками й такими, що розвиваються; активний розвиток середнього класу тощо (Osland, 2003, pp. 139–140). Хоча Рейвін Коннелл, навпаки, указує на деструктивні аспекти глобалізації, а саме: домінування центр-периферійної логіки управління; європоцентризм та нівелювання «Глобального Півдня» чи «Глобального Сходу»; надмірна мережевість, що розмиває суверенну владу і провокує виникнення соціальних рухів, посилює боротьбу за владу; явне домінування антагонізмів «локальне» і «глобальне», «національне» і «транснаціональне» (Connell, 2007, pp. 373–375). Тоді ж як Арджун Аппадурай

зазначає, що глобалізація скоротила відстань між елітами, змінила ключові відносини між виробниками і споживачами, розірвала багато зв'язків між трудовою діяльністю і сімейним життям, розмила межі між тимчасовими локальностями і уявними національними локусами (Appadurai, 1996, pp. 9–10).

На нашу думку, глобалізація – це, швидше, неоднозначний процес, аніж конкретний стан або режимна характеристика глобального середовища. Представники світ-системного підходу, передусім Іммануїл Валлерстайн і Джованні Аррігі, наголошують на тому, що глобалізаційні процеси розпочалися одночасно з активним розвитком капіталізму в XIV–XVI століттях в Європі (Wallerstein, 1984; Arrighi, 1994; Wallerstein, 2011b). Проте, на нашу думку, дослідники не надають достатньої уваги тому факту, що зразки глобалізаційних процесів можна прослідкувати набагато раніше, наприклад, у Перській імперії, Римській імперії або Арабському халіфаті, якщо відійти від концепції розвитку капіталізму та взяти до уваги (пост)імперський контекст. Імперія, як буде показано далі в нашому дослідженні, є процесом побудови універсалізованого і єдиного політичного простору, усередині якого конституюються мережеві потоки влади, контролю, торгівлі та ідеології. У цьому і є головне завдання будь-якої імперії: консолідація роз'єднаних частин простору (областей) в єдиний простір. Тож будь-яка імперія, що претендує на «вселенське охоплення» та особливу «цивілізаційну місію», апелює до утворення розгалуженої системи зв'язків між різними частинами імперського простору. Передусім це стосується виробництва товарів, послуг та інформації і їх подальшого руху імперським простором для неперервного забезпечення функціонування порядку імперії.

У такому контексті глобалізацію варто розглядати як один із побічних продуктів імперії, що з часом перетворюється із локального факту у глобальний процес. Таким чином, як сама імперія претендує на максимальне охоплення знаного їй світу, так і глобалізація є світовим процесом у тому розумінні, що сукупність різних територій починає мислитися як частини одного простору. Відповідно, взаємодія між такими різноманітними територіальними локусами потребує від політичної еліти імперії практик універсалізації, уніфікації,

кодифікації та інтеграції спільнот, які складають структурну одиницю периферії. Тож мова йде про конструювання певного простору, у межах якого функціонують різні структури відтворення політичного порядку і, що не менш важливо, різні системи, соціальні, політичні, економічні, культурні тощо.

Глобалізація передбачає утворення насамперед стандартизованого простору, який є фізичним за своєю природою, але на який нашаровуються різні смисли та символи, зокрема соціальні, політичні або культурні, географічні або ідеологічні. І коли ми говоримо про глобалізацію, то змушені констатувати той факт, що в сучасній політичній науці досі не існує однозначної думки або конкретного методологічного підходу. Зазвичай ідеться або про визначення глобалізації крізь призму розвитку капіталістичної системи та світ-економіки (прибічники школи світ-системного аналізу), або як про просторовий аспект соціальних процесів (прибічники школи макросоціології та теорії міжнародних відносин). Хоча існують й інші інтерпретації глобалізації, на кшталт рефлексивної, історичної або децентраційної (Mittelman, 2004, p. 224). Тож постає гносеологічна необхідність виокремлення основних характеристик глобалізації за допомогою висвітлення різних методологічних підходів.

Перш за все ми звертаємо увагу на роботу соціолога Ульріха Бека «Що таке глобалізація?», у якій автор розмежовує такі категорії як *глобалізм* (інверсія, політика заміняється світовим ринком), *глобальність* (утворення світової спільноти, для якої замкнені простори є політичною фікцією) та *глобалізація* – «процеси, у яких національні держави і їхній суверенітет влітаються у павутину транснаціональних акторів і підкоряються їхнім владним можливостям, орієнтаціям та ідентичностям» (Beck, 2014, p. 20). Таким чином, авторська логіка вибудовується навколо тези, що глобалізаційні процеси, руйнуючи політичний порядок, що був організований національними державами на основі влади, суверенітету й насильства, стають процесами світової політизації різних вимірів життєдіяльності суспільства, передусім економічних, соціальних, культурно-інформаційних. А тому глобалізація є не стільки сукупністю конкретних дій або стратегій глобальних акторів, скільки множиною політичних, соціальних,

економічних тощо наслідків, які посилюють наявні локальні, регіональні та глобальні розколи і провокують появу нових конфліктів.

Неоднозначність глобалізації та її надто великий вплив на формування «порядку денного» для сучасних держав спричинило виникнення великої кількості біфуркаційних процесів. Зокрема глобалізаційні процеси стали причиною і, скоріше за все, умовою виникнення так званого «*суспільства ризику*», яке зазнало значних соціокультурних трансформацій упродовж ХХ століття й сьогодні являє собою сукупність форм інтеграції індивіда до глобального простору в обхід усталеним суспільним практикам, що обмежені територією, кордонами й нормативно-ціннісними патернами. Таким чином, Ульріх Бек одним із перших зазначає про онтологічний перехід від територіалізму до просторовості, де глобалізація не може бути зафіксована на конкретній території або бути обмеженою конкретними кордонами. Оскільки «глобалізація вибудовує широку та розгалужену просторову мережу і створює локальні територіальні вузли для фіксації свого впливу» (Sheppard, 2002, p. 315).

Ще однією вагомою тезою Ульріха Бека є теза про те, що важливою системною змінною, яка виникає в процесі глобалізації, є *мережева форма кооперації*, за умови якої традиційне панування й насильство нівелюються, тоді як провідна роль відводиться (само)координації та прозорому контролю за діяльністю суб'єктів глобалізації. Тобто не сама глобалізація як процес, а суб'єкти глобалізації, які відповідають за її форму і зміст (сучасні держави, транснаціональні корпорації, інші політичні актори), провокують як нові нерівності, конфлікти та розмежування, так і нові механізми співіснування, кооперації і кооптації, зокрема через переосмислення простору як цілого та території як частини цілого. А тому принципи просторовості та територіалізму є тими аспектами глобалізації, які (а) розкривають хід її розповсюдження, (б) форми і зміст глобалізаційних процесів, (в) наявні антагонізми, які проявляються в протиставленні локального і глобального.

У такому контексті принцип територіалізму можна розглядати як певний підхід, згідно з яким територія – це частина простору, що механічно (штучно)

обмежується конкретними суб'єктами, які займаються розробкою політики та державного планування, задіяні у полікотворчих процесах і реалізації політичних рішень (Faludi, 2018, p. 73). Тому глобалізація, яка покликана *a priori* нівелювати територію та кордони, стає процесом повернення до обмеженості як реакції на транснаціональність та інклюзивність. Глобалізація утворює відкритий, але регульований простір із можливістю інтеграції до нього різних політичних, соціальних, економічних, культурних структур, а також їхню подальшу стандартизацію та уніфікацію. Однак паралельно з глобалізацією ми також спостерігаємо процеси регіоналізації та глокалізації, які не відмовляються від використання глобалізаційних процесів, проте й не бажають втрачати власну унікальність, винятковість і територіальну значимість. І це, на нашу думку, слугує важливим прикладом наявного протиріччя між універсалізмом глобальності та партикуляризмом локальності, а отже, між сучасною державою як територіальним продуктом і міжнародними об'єднаннями, транснаціональними корпораціями та імперіями як просторовими продуктами².

Інший соціолог, Зигмунт Бауман, також підходить до визначення глобалізації з позиції значення простору і його впливу на сучасні соціальні процеси. Автор вводить поняття «*стиснення простору та часу*», яке означає як неоднозначність процесу глобалізації, так і закладені в ньому із самого початку диференціації, у більш широкому розумінні – розколи. Мова йде про антагонізм категорій глобалізація і локалізація, свобода і несвобода, динаміка і статика. Важливою складовою глобалізації є наростаюча просторова сегрегація, відділення й відчуження (Bauman, 1998, p. 3), що, на нашу думку, стосується глобальної взаємодії центрів та периферій, тому що центри, де виробляються цінності, смисли, символи та капітал, стають екстериторіальними утвореннями, вільними від загального контролю або місцевих обмежень; вони тяжіють до

² У даному випадку партикуляризм ми розглядаємо як прагнення до відділення, до створення власного політичного порядку на конкретній території. Прикладом таких практик партикуляризму є Шотландія та Ірландія у складі Великобританії, раїна Басків або Каталонія в Іспанії, Ломбардія в Італії; територіальні суперечки, які ґрунтуються на націоналізмі (як апеляції до минулого, перш за все) – Китай і Тайвань, Японія і РФ (Курильські острови), Індія та Пакистан (Кашмір) тощо.

автономізації та упорядкування простору. Тоді ж як периферії мусять існувати в конфігурації територій та територіальних відносин, що означає (1) або їхню слабку інтеграцію у світовий простір, (2) або сильний опір глобалізаційним процесам, (3) або небажання центру посилення ролі периферії в регіоні.

Намагаючись прослідкувати генеалогію глобалізації, Зигмунт Бауман виводить соціальні фактори, які вплинули на її появу і розвиток. Першим таким соціальним фактором є *освоєння простору як географічної категорії* шляхом мобільності соціальних груп. Автор визначає мобільність як швидкість подолання дистанції індивідом за конкретний проміжок часу, тому територіальні політичні форми минулого були слабкими в мобільності, оскільки територія для них відігравала статичну роль, а просторова мобільність ставала актуальною лише в період військових кампаній або географічних експедицій. Відповідно, виокремлення ключових аспектів простору – часу та дистанції – є продовженням неокантіанської традиції, про що мова піде в наступному підрозділі. Головним зараз є той факт, що сучасні політичні організації, на відміну від минулих, є мобільними, оскільки вони не обмежуються виключно військовими кампаніями, а екстраполюють просторові практики на територіальність. Мобільність – і є спосіб освоєння простору, коли простір стає «опрацьований, організований, концентрований і унормований... у якому відбувається звільнення людського тіла від фізичних обмежень» (Bauman, 1998, p. 17).

Про важливість таких категорій як простір і час у контексті глобалізації наголошує й американська дослідниця Саскія Сассен (Sassen, 2007), визначаючи глобалізацію не лише як просторове явище, але й як сукупність механізмів оптимізації та інструменталізації глобального простору шляхом конструювання мобільних та розгалужених мереж впливу і взаємодії. З одного боку, глобалізація сприяє дестабілізації соціальних та політичних ієрархій всередині національної держави, а з іншого – відбувається процес дестабілізації політичної ієрархії держави як структурно-функціональної одиниці глобального простору. І рівень дестабілізації буде залежати від рівня інтенсивності просторової взаємодії різних суб'єктів в контексті глобалізаційних процесів. Утім інтенсивність все ще

регулюється локальною політикою, кордонами та суверенітетом як необмеженою владою на обмеженій кордонами територіїю.

Тобто мова йде про включеність національної держави до просторових мереж глобалізації, її вплив на реконфігурації таких мереж, можливість корегувати напрями потоків глобалізації. Через те, що управління потоками забезпечується не лише транснаціональними корпораціями (ТНК), а, власне, політичними структурами конкретної *політії*³, яка має достатні ресурси (владні, демографічні, політичні, економічні, природні), національна держава зосереджує на своїй території мережеві вузли глобалізаційних потоків (наприклад, фондові біржі, банківська система, експертні центри, виробництво товарів і послуг тощо) і стає центром глобальної мережевої інфраструктури, як, наприклад, глобальні міста (англійською – *Global city*), до яких відносять Лондон, Нью-Йорк, Гонконг, Пекін, Сінгапур, Шанхай та інші⁴. Відповідно, глобалізаційні процеси є інструментами для тих глобальних акторів, які здатні побудувати регіональні або глобальні центри впливу. Тоді ж як для периферійних політій, передусім країн, що розвиваються або слабо розвинені, глобалізаційні процеси є можливістю взаємодіяти з глобальним простором і долучатися до його відтворення⁵.

Останні ж дослідження, які присвячені аналізу глобалізаційних процесів, також демонструють як вже означені фактори, так і лояльність до відтворення внутрішнього антагонізму всередині глобалізації, тобто протиставлення території та простору, суверенітету та транснаціональності, націоналізму та космополітизму, універсалізму та партикуляризму тощо. Так, наприклад, Шенон О'Ніл зазначає, що останніми десятиліттями все більше акцентується увага на

³ У цьому дослідженні ми використовуємо термін «політія» як синонім до будь-якої політичної організації, наприклад, держави, імперії, міста-держави, королівства, вождества тощо. У більш широкому сенсі ми можемо розглядати політію як політичний порядок, який організовує політичні та соціальні конструкти, структури, інститути в єдину політичну одиницю.

⁴ Більш детально із висновками щорічного рейтингу глобальних міст можна ознайомитися за цим посиланням – <https://www.kearney.com/global-cities/2022>.

⁵ Наочним прикладом нівелювання такої взаємодії є повномасштабне військове вторгнення Російської Федерації в Україну, де в перші дні війни з Харкова пішли великі транснаціональні корпорації, наприклад, Макдональдс або міжнародні банки. Інакше кажучи, у перші дні вторгнення в Харкові перестали функціонувати «ознаки» глобалізованого світу, адже обмеження детериторіалізація якнайкраще демонструють себе під час кризових ситуацій, наприклад, під час війни. Власне, війна та безпека є виключно територіальними ознаками, тож неможливість відтворення безпеки на конкретній території впливає на нівелювання ознак детериторіалізації.

процесах регіоналізації та глокалізації, де кожен регіон або конкретна держава стають більш автономними з точки зору мобільностей, економічної та ресурсної взаємодії, налагодження політичних зв'язків (O'Neil, 2022, pp. 8–10). І тут глобалізація розглядається як процес, який може приносити користь в конкретному локусі глобального простору, оскільки вона наділяється локальними соціокультурними особливостями. Таким чином відбувається інтеграція держави до глобального простору, утім зберігається її «соціокультурна автентичність» по відношенню до інших суб'єктів.

Інший дослідник, Федеріко Рамайолі, пропонує дослідження Ісламської Держави Леванту та Іраку (ІДІЛ) як своєрідну кульмінацію розвитку глобалізації. Автор стверджує (Ramaioli, 2022, pp. 180–183; pp. 189–191), що ІДІЛ є прикладом консолідації сильних і слабких сторін глобалізації. По-перше, мова йде про транснаціональний характер ІДІЛ, тобто її можна розглядати як політично організовану транснаціональну корпорацію з власною мережею представництв у різних країнах світу, а також із нівелюванням принципу територіалізму й, орієнтацію на просторові можливості глобалізації. По-друге, ІДІЛ використовує принцип глобалізації, який стосується уніфікації політичного управління та кодифікації соціального простору. Тобто створення більш-менш однакових організацій в різних країнах та регіонах, які об'єднані між собою комунікативними мережами і функціонують просторово.

Єва Атанасова використовує гносеологічний підхід щодо аналізу глобалізаційних процесів, відштовхуючись від робіт відомого французького політичного філософа Алексіса де Токвіля. Авторка радить використовувати для дослідження глобалізації три політичні категорії – народний суверенітет, національність та глобалізацію. Її мета – продемонструвати взаємодію означених категорій в контексті життєдіяльності ліберальної демократії, але, на нашу думку, цікавим є саме поєднання трьох означених категорій. По-перше, суверенітет завжди означає владу правителя, яка є політично необмеженою на механічно обмеженій кордонами території; суверенітет є атрибутом держави і центральним елементом принципу територіалізму. По-друге, національність

демонструє специфіку соціальних або політичних ідентичностей, які вступають у конфлікт між собою в контексті глобалізаційних процесів. По-третє, сама глобалізація, яку авторка визначає як «процес одночасної універсалізації та індивідуалізації, що орієнтований на подолання і одночасне закріплення культурних чи моральних відмінностей» (Atanassow, 2022, p. 148).

Цікаву тезу щодо визначення глобалізації пропонує Іно Россі, звертаючи нашу увагу на еволюційність глобалізації. Автор приходить до висновку, що «чим більшими і складнішими ставали соціальні інститути, тим сильнішим ставало прагнення людини... тим більшим був опір людей і їхні зусилля» (Rossi, 2020, p. 4). Глобалізацію можна розглядати як цілком закономірний процес ускладнення суспільства; виникнення статичних та осілих політичних організацій, які здатні контролювати напрями і потоки мобільностей на конкретній території або у просторі. Джеймс Скотт, наприклад, демонструє процес ускладнення суспільства як результат побудови раціоналізованої системи контролю та стандартизації: поява постійних прізвищ, стандартизація величин виміру, затвердження земельного кадастру або проектування нових міст тощо (Scott, 1998). Тобто в основі ускладнення суспільства знаходилися практики організації природнього світу (навколишнього середовища) як радикальної реорганізації, реструктуризації і спрощення природніх процесів, їхньої «соціалізації» та раціоналізації. Чим більшою була спільнота, тим більше вона потребувала ресурсів, території, захисту, армії, системи управління; чим більше ставала території і ресурсів, тим розгалуженішою ставала система управління і ускладнювалося суспільство.

Глобалізацію, на нашу думку, варто розглядати не як конкретний і цілеспрямований процес, а як сукупність процесів, що відбуваються в різних частинах глобального простору, займають різний проміжок часу, стосуються майже всіх сфер життєдіяльності суспільства і є просторово різнонаправленими. Глобалізація – це сукупність механізмів оптимізації глобального простору крізь призму організації мережевого управління, координації інформаційних потоків, уніфікації політичних систем та кодифікації суспільно-культурних та

ідеологічних конфігурацій з урахуванням локальних особливостей простору. Головною особливістю глобалізації є те, що в ній із самого початку були закладені антагоністичні фактори у вигляді глобальності й локальності, територіальності й просторовості, державоцентричності й космополітичності.

Щоб краще зрозуміти специфіку сучасних глобалізаційних процесів, ми пропонуємо розглянути їх крізь призму трьох глобальних процесів, які є системними за своїм характером. Перший процес – пандемія Covid-19 – є своєрідним маятником соціальних трансформацій, який вкотре продемонстрував глобалізованість та взаємопроникливість сучасного світу. Трансформаційні зміни, які відбуваються в контексті пандемії, охоплюють усі сфери життєдіяльності індивіда – соціальну, політичну, економіко-господарську, культурно-інформаційну тощо⁶. Окрім індивіда, пандемія вплинула й на політичні системи, передусім на держави як політичні форми організації простору, чия функціональність забезпечується системою універсального контролю за територією, населенням і мобільностями.

Політична система – це сукупність організованих, універсальних і кодифікованих структурно-функціональних і нормативно-ціннісних механізмів взаємодії між політичними суб'єктами, що ґрунтується на (пере)розподілі влади і структуруванні владних відносин. Тобто політична система здатна упорядковувати множину політичних об'єктів у конкретному соціальному просторі (частині фізичного простору), відповідно системними елементами виступають політичні інститути і структури. Стівен Банкер та Пол Сікантелл пишуть, що політичні системи використовують простір і місце як стратегічну перевагу для збільшення власного авторитету і престижу, але при цьому такі політичні системи – національні держави – займаються плануванням та інвестиціями в проблеми простору на своїх внутрішніх територіях (Bunker & Siccantell, 1998, p. 1). Тобто для держави процес інтеграції до глобального

⁶ Дивіться, наприклад, останні роботи Klaus & Thierry, 2020; Žižek, 2020; Trompenaars & Hampden-Turner, 2021; Lupton & Willis, 2021; Bourne, 2021; Basu, 2021.

простору є початком виклику для власної політичної системи, яка територіально обмежена і відтворює суверенні практики реалізації влади.

Не менш важливим, на нашу думку, є також здатність політичної системи до відтворення різних моделей владних відносин і різних конфігурацій упорядкування як фізичного, так і соціального простору. Для цього всередині політичної системи встановлюються кордони як лінії політичного розмежування соціального простору, завдяки чому візуалізуються та фіксуються моделі реалізації суверенної влади над конкретною територією і населенням. Тож не дивно, що будь-яка політична система завжди досить агресивно реагує на зовнішні виклики, які можуть нести для неї загрозу, а відтак ставити під сумнів питання політичної стабільності та легітимності політичної систем. Відповідно, рівень відкритості політичної системи по відношенню до інших таких систем в контексті глобалізації буде знаходитися під контролем і сприятиме обмеженій інтеграції до глобального простору.

Пандемія Covid-19 стала каталізатором таких зовнішніх викликів, оскільки вкотре поставила під загрозу як процеси відтворення політичної системи, так і її функціональність, тобто здатність швидко та раціонально реагувати на проблеми і знаходити оптимальні шляхи їх вирішення. Як зазначає Коен Байттеб'єр, політика боротьби з пандемією Covid-19 була відносно невдалою в більшості країн Європи та в США, що може бути пов'язано з високим рівнем інтеграції цих країн у процеси глобалізації, зокрема з високим рівнем мобільності населення, зростанням популізму та приход до влади недосвідчених політиків; зростанням розриву між соціальними очікуваннями і вимогами та політичними рішеннями щодо забезпечення порядку тощо (Byttebier, 2022, pp. 18–19). До того ж пандемія Covid-19 впливає й на посилення кризи традиційних політичних інститутів, що призводить до їх делегітимації (Шаповаленко, 2021, с. 9), утворює нові біфуркаційні процеси, спрямовані проти встановлених порядків, зокрема суверенізму, популізму, авторитаризму тощо.

Другий процес, який є похідним від пандемії і на який нашаровуються соціально-політичні аспекти, полягає в позитивній динаміці соціальних рухів

(акції протестів та непокори, процеси суверенізму, повстання і мітинги, громадянські війни, громадянські та воєнні конфлікти). Одразу зазначимо, що ми визначаємо соціальні рухи як біфуркаційні точки, що відбуваються в конкретному місці і в конкретний час, і які спрямовані на зміну усталеного політичного порядку, а відтак і потенційну трансформацію політичних інститутів, політичного режиму або процесу ухвалення політичних рішень. Як правило, соціальні рухи є тривалими, скоординованими серіями (по)дій, що пов'язані з вимогами досягнення поставлених (ситуативних) цілей і зміною «порядку денного» (Tilly, 1975a, p. 89). Відповідно соціальні рухи можуть мати характер і супротиву (опору), і підтримки (співпраці).

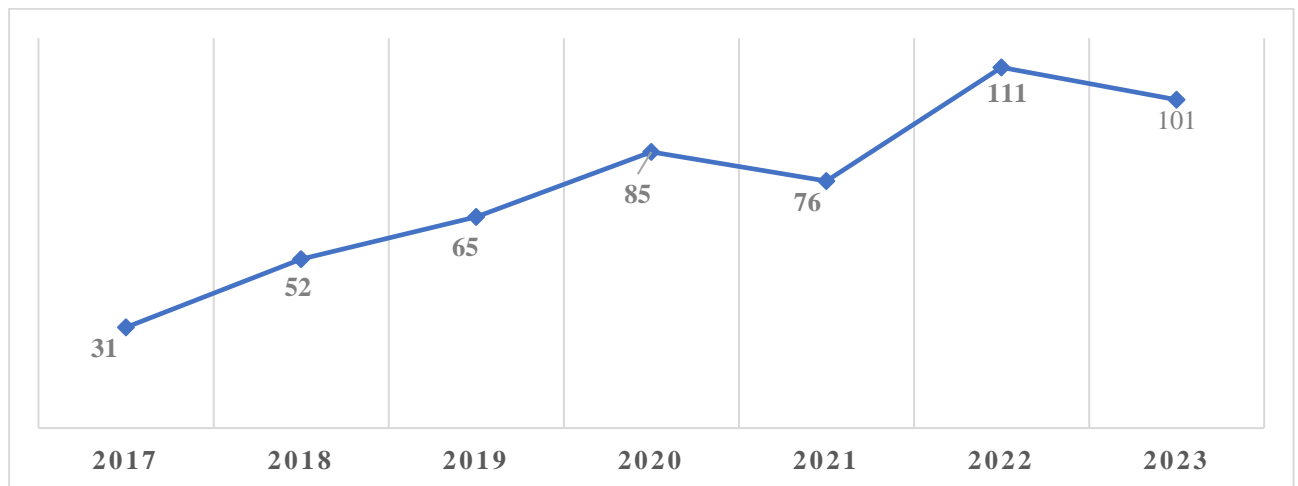

Рисунок 1.1. Динаміка соціальних рухів, 2017–2023 рр.

У період до, під час і після карантинних обмежень значно загострилися протиріччя між центральними урядами і населенням конкретних держав, що відображало процеси обмеження прав і свобод індивідів, протекціоністські заходи щодо власного виробництва товарів і послуг, зростання ролі популізму та націоналізму як інструментів трансформації політичних систем. Згідно з дослідженням «Global Protest Tracker»⁷ за 2017-2022 роки у світі відбулося

⁷ Детальну інформацію про динаміку, форми і зміст соціальних рухів у всьому світі за останні сім років можна переглянути на офіційному сайті «Global Protest Tracker» за наступним посиланням: <https://carnegieendowment.org/publications/interactive/protest-tracker>.

більше 420 точок біфуркації у вигляді акцій протесту⁸, маніфестів та мітингів (див. Рисунок 1.1.), які демонстрували незгоду із офіційною політикою локальних урядів або національних еліт.

Окрім того, позитивна динаміка соціальних рухів також допомагає зрозуміти логіку різних спільнот, зокрема і політичних груп, які займають протилежні позиції – гіперглобалізм, скептицизм та трансформізм. Якщо глобалізацію можна розглядати у двох вимірах (Held & McGrew, 1993, p. 262) – *масштабі* (розширення) та *інтенсивності* (поглиблення), то означені політичні рухи (гіперглобалізм, скептицизм та трансформізм) також матимуть подібні характеристики, зокрема щодо реакції на розширення процесів глобалізації і їхнього поглиблення в конкретній політичній системі. Це дозволяє поглянути на ті проблеми, з якими стикається сучасна держава, заснована на принципах територіалізму та державоцентричності, а також проаналізувати альтернативні способи політичної організації.

Якщо перефразувати Девіда Мейєра, то соціальні рухи є механізмом реагування соціальних груп або спільнот на виконання політичними інститутами та владою їхніх вимог, запитів та очікувань; це спосіб змінити маргінальне положення соціальних груп шляхом створення в політичній еліті відчуття нагальності та можливості для вирішення конкретних проблем, що можуть принести потенційні вигоди для обох сторін (Meyer, 2002, p. 10). Тож позиції *гіперглобалістів* (підтримка процесів глобалізації та побудова єдиного глобалізованого простору), *скептиків* (збільшення ролі локальних політичних центрів, відтворення процесів глокалізації та регіоналізації) та *трансформістів* (державний конформізм по відношенню до глобалізації), не дивлячись на, здавалося б, різноманітний змістовний контекст, відтворюють антагоністичний дискурс просторовості й територіальності, глобалізації і локалізації. Хоча при цьому існує також і напрямок *альтерглобалістів*, метою яких є пошук

⁸ Варто взяти до увагу той факт, що далеко не всі соціальні рухи знаходять своє місце у дослідженні «Global Protest Tracker», адже, наприклад, сюди не включаються громадянські війни, державні перевороти, революції або реальні військові кампанії, що відбуваються. Як правило, «Global Protest Tracker» зосереджує свою дослідницьку увагу саме на протестних акціях і в тих країнах, де вони можуть отримати інформацію.

альтернативних шляхів розвитку по відношенню до глобалізації. Як мінімум, це проявляється у незгоді з домінуванням європоцентризму і неоліберального глобального порядку, який конституюється США.

Девід Хелд та Ентоні Макгрю (Held & McGrew, 2003) схильні до нівелювання території як державного атрибуту, адже процеси глобалізації конструюють простір, у якому контроль за мережами і вузловими точками є найголовнішими політичними практиками, аніж контроль за територією. Ми ж вимушені не погодитися з авторами, оскільки глобальні події останніх десяти років (російсько-українська війна, пандемія Covid-19, позитивна динаміка соціальних рухів, військові перевороти в африканських державах, перерозподіл глобальних сфер впливу тощо) демонструють зовсім іншу тенденцію. На нашу думку, територія досі залишається важливою геополітичною фігурою, а принцип територіалізму – важливим інструментом держави щодо визначення універсальних або, принаймні, оптимальних моделей функціонування. До того ж «територіальна пастка» (Agnew, 1994), яка сформувалася в теорії міжнародних відносин, наочно демонструє державоцентричний підхід щодо визначення простору, згідно з яким той простір, у якому знаходиться держава, є тимчасовим, оскільки з часом цей простір операціоналізується і перетворюється в територію.

Принцип територіалізму є одним із ключових для дослідження і процесів глобалізації, і політичних форм організації простору. Джованні Аррігі в роботі «Довге ХХ століття: гроші, влада і витoki нашого часу» (Arrighi, 1994) зазначає, що дихотомія «*капіталізм VS територіалізм*» стали основою для виникнення сучасної (капіталістичної) держави. Принцип територіалізму виправдовує існування суверенітету як влади в межах конкретної території, а також генеалогію держави як політичної організації. Хоча Бікаш Сарма, використовуючи ідеї французького філософа Анрі Лефевра, зазначає, що в будь-якій державі існує політика простору, тому що сам простір є політичним, а відтак в ньому відбувається постійна боротьба. Тож територіалізація простору необхідна для того, щоби відтворювати просторові практики розрізнення та

категоризації по відношенню до населення; територіалізм є остаточною крапкою у привласненні державою території (Sarma, 2013, p. 96).

Сама ідея територіалізму, на нашу думку, виникає як антитеза до просторовості, у більш широкому сенсі – до імперськості. У Середньовічній філософії існувало три терміни, якими позначалася влада: «*potestas*» (влада фізична, недуховна або ж влада правителя, який отримує її від папи римського), «*auctoritas*» (влада духовна, авторитетна, яка слугує визначальним суб'єктом для політичних відносин) та «*imperium*» (абсолютна або необмежена влада на конкретній території). Останній термін пов'язаний із питанням відтворення Римської імперії в кордонах саме західноєвропейського середовища, тобто того процесу, який Жак Ле Гофф визначає як «*translatio imperii*» (Goff, 1988, p. 36), запозичуючи цей термін у середньовічних філософів-схоластів. Тут мова йде про так зване наступництво, коли влада передається зі Сходу (Візантії) на Захід (Рим), а ідея імперськості рухається у бік наростаючої сили Західної Європи.

Центральними термінами виступають саме «*potestas*» і «*auctoritas*» як бінарні позиції двох влад – *світської* і *духовної*. У контексті цієї дихотомії відбувається протиставлення не просто влади, а різних логік владних відносин, а також різних конфігурацій політичного порядку. «*Auctoritas*» є не просто владою римо-католицької церкви, вона є владою просторовою, тобто владою надтериторіальною. «*Potestas*» же є владою територіальною, владою над конкретним населенням і конкретною суверенною територією. Кульмінація протистояння цих двох логік влади, відома як Агсбургський релігійний мир 1555 року, винесла на «порядок денний» європейської політики принцип територіалізму, а Вестфальський мир 1648 року остаточно легітимізував його.

Що стосується державоцентричності, то в теоріях міжнародних відносин, зокрема в реалізмі, лібералізмі або конструктивізмі, єднальною є теза щодо анархічності світового порядку; тобто природне визначення глобального простору як середовища із взаємовиключними політичними порядками. Єдиним актором, який здатен упорядкувати глобальний простір, а отже, запропонувати універсальну і, як мінімум, оптимальну модель політичної організації, є держава.

Вона може це робити або самостійно, або за допомогою різних союзів та об'єднань; держава є єдиним політичним суб'єктом, який здатен ухвалювати політичні рішення і формувати зовнішню політику або в напрямі війни (дилема безпеки), або в напрямі співробітництва (інституціоналізація регіональної або глобальної консолідації). А тому будь-які інші інтерпретації глобальних процесів, по суті, зводяться до нівелювання альтернативних політичних форм, що залишає за державою виключне право на формування дискурсивного «порядку денного», який виключає недержавні політичні суб'єкти. Відповідно, держава є провідником глобалізаційних процесів, який формує усталені моделі співробітництва або протистояння.

У більшості своїй глобалізація – це неоднозначний процес, до якого залучені не лише традиційні форми монополізації влади, такі як держава або імперія, але й економіко-культурні організації – транснаціональні корпорації (ТНК). Тобто глобалізація конституює простір так званої символічної боротьби, у межах якої відбувається перерозподіл сфер впливу, контролю за ресурсами й потоками, деполітизація міжнародної системи владних відносин. Проте, не зважаючи на позитивну динаміку ролі ТНК або альтернативних політичних форм організації простору в контексті глобалізації, у політичній науці залишаються достатньо сильними позиції державоцентричності. Переважна більшість дослідників інтерпретують державу як доцентрову силу, що існувала завжди, проте відрізнялася за системними, структурними, функціональними, інституційними або нормативно-ціннісними параметрами.

Хоча при цьому дослідники не виокремлюють множину різних політичних форм, а проводять їхню уніфікацію, ототожнення з державою. Умовно кажучи, у сучасній політологічній історіографії виділяють три стадії розвитку держави: протодержава, рання держава, зріла держава⁹, а інші політичні форми організації аналізуються як похідні від держави. Такий надмірний дослідницький опортунізм нівелює ту палітру політичних форм, що або існувала в минулому,

⁹ Дивіться, наприклад, роботи Tilly, 1975b; Steinmo, 2010; Schlichte, 2016.

або існує сьогодні. Оскільки, наприклад, Венеційська республіка не є державою в сучасному розумінні, як і не є державою, наприклад, давньогрецький поліс або Римська імперія. Безперечно, визначення вихідної точки у вигляді держави як центральної категорії надає як понятійно-категоріальний апарат для аналізу, так і можливості співставлення різних політичних форм у конкретний проміжок часу. Та все ж такі підходи *a priori* є детермінованими, загостреними на один дослідницький напрям – державоцентричний. Це, звісно, цілком логічно вбудовується в сьогоднішнє, де держава залишається панівною політичною організацією, відповідно, ті глобалізаційні й біфуркаційні процеси, що відбуваються у світі перш за все впливають на державу і державну політику.

Глобалізація, як просторовий процес, є направленою на формування єдиного соціально-політичного простору (у цьому полягає її внутрішня телеологічність), у якому такі явища як кордони або ідентичність відіграють важливу роль, оскільки вони окреслюють межі розширення та поглиблення процесів глобалізації. Власне, глобалізація ставить під сумнів державу як єдину та визначальну політичну форму, яка наділена правом глобальної суб'єктності. Глобалізація апелює і до альтернативних форм співіснування, наприклад, до утворення «Глобальної імперії» в інтерпретації Антоніо Негрі та Майкла Хардта (Negri & Hardt, 2000); «мережевого суспільства», що ґрунтується на інформації та процесах кодифікації глобального простору в інтерпретації Мануеля Кастельса (Castells, 2004); транснаціонального простору взаємодій, в основі якого знаходяться практики міждержавного співробітництва за допомогою спільнот, інституцій та структур (Vertovec, 2009).

Враховуючи той факт, що глобалізація має просторовий характер, а основними суб'єктами (від)творення глобалізації залишаються різні політичні організації – умовні сучасні політії – ми пропонуємо ввести в академічний науковий дискурс категорію «політичні форми організації простору». Пропонована категорія означає нівелювання державоцентричного принципу щодо інтерпретації різних форм політичних організацій (держав, міст-держав, імперій, невизнаних територій тощо), а також враховує глобалізаційний вплив на

утворення нових політичних форм глобального рівня, зокрема транснаціональних корпорацій та міжнародних об'єднань. Також пропонована категорія допоможе більш чітко визначити використання принципу територіалізму при конструюванні політичного порядку, зокрема крізь аналіз таких категорій як «територія», «кордони», «простір». Окрім того, пропонована категорія допоможе виявити основні операційні змінні, які стосуються ролі та місця сучасної держави в глобальному просторі і пошуку альтернативних форм політичної організації такого простору (глокалізація і регіоналізація).

1.2. Концептуальні особливості політичного простору.

У сучасному науковому дискурсі політичної науки поняття *простір* використовується скоріше як дискурсивна номінація, аніж як конкретна дослідницька категорія. Використовуючи поняття простір, дослідники наголошують на відсутності кордонів у просторі, на його безмежності або всеосяжності, певній універсальності існування і відповідних характеристиках. Це, з одного боку, нівелює гносеологічний потенціал цієї категорії, а з іншого боку, вводить дослідників у нестійкі концептуальні рамки, у яких дуже просто завести себе у глухий кут. Це стосується передусім невизначеності в розумінні простору фізичного, тобто природного, буттєвого; і простору соціального, тобто сконструйованого, привласненого конкретною соціальною спільнотою. При цьому політичний простір не є тотожним простору політики як і, наприклад, філософія політики не є тотожною політичній філософії. Саме такий науковий формалізм конституює простір як номінальний інструмент дослідження, упускаючи його змістовне наповнення, а також можливий функціональний потенціал для аналізу глобалізаційних процесів.

Простір як об'єкт дослідження поділяється на низку різновидів: *фізичний* (матеріальний і нематеріальний), *географічний* (у тому числі з позицій геополітики та просторового аналізу), *соціальний* (конструювання й конституювання простору індивідом чи соціальними групами), *абстрактний* (ідеалістичний, утопічний, візуальний або нереальний). Тобто простір як

категорія змінює своє структурно-функціональне та нормативно-ціннісне змістовне наповнення в залежності від того, у якій науковій парадигмі він використовується та що знаходиться в центрі його інтерпретації: суспільство, економіка, наука або політика. Утім, здебільшого простір використовується скоріше як метафора для опису того чи іншого середовища, у якому відбуваються конкретні процеси.

У соціологічній науці, на відміну від політичної, існує окремий дослідницький напрям – *соціологія простору*, дослідженням якого займалися Еміль Дюркгейм, Георг Зіммель, П'єр Бурдьє, Анрі Лефевр, Мішель де Серто, Мішель Фуко, Джон Уррі, Люк Болтанські, Норман Тріфт та інші. У контексті соціології простору вивчаються, аналізуються й досліджуються особливості перш за все соціального простору, усередині якого функціонують, трансформуються і взаємодіють між собою соціальні процеси і соціальні відносини, відтворюються соціальні практики та соціальні поля, вибудовується розгалужена або обмежена мережева кооперація між різними спільнотами. Концептуальна модель соціального простору апелює до конструктивізму, де соціальний простір є конструктором, і всередині нього відбувається функціонування соціальних структур з огляду на соціальні процеси.

Відсутність концептуальної категорії «*політичний простір*» у політичній науці наводить нас на декілька важливих дослідницьких нюансів. По-перше, дослідження множини політичних форм організації простору (держава, квазідержава, імперія, місто-держава, недержавні утворення, транснаціональні корпорації, міжнародні або регіональні об'єднання тощо) потребує аналізу не лише інституційних чи політико-режимних характеристик, але й просторових практик та моделей організації простору. Один із прикладів – держава як політична форма характеризується фіксованими кордонами, населенням, що проживає в цих межах, а також принципом територіалізму, що сприяє чіткій фіксації держави в глобальному середовищі. Натомість імперія не має фіксованих кордонів, тому що експансіоністський характер її політики та геополітичні амбіції нівелюють територіальний зміст. Імперські кордони не

розподіляють рівні за статусом політичні організації, як це робить держава, навпаки, імперія скоріше пропонує різні ступені інтеграції до системи владних відносин і збільшення впливу, нівелюючи територіальний характер периферії. Відповідно для імперії простір – це і є сама імперія: необмежена, нескінченна і завершена. Інший приклад – регіональні об'єднання, на кшталт Європейського Союзу, де просторовий вимір внутрішньополітичного простору не є пропорційним зовнішньополітичному. Тобто зовнішньополітичний аспект Європейського Союзу обмежений територіально – міжнародно визнані кордони, а внутрішньополітичний аспект має просторовий характер, наприклад, запровадження Шенгенської зони і єдиного економічного простору.

По-друге, наявність соціального простору як неодмінної складової будь-якого суспільства спонукає нас до пошуку траєкторій функціонування *політики* (*politics, policy, polis*) та *політичного* (*the political*). Суспільство є константою¹⁰, а політика та політичне, відповідно, похідними від цієї константи. Тож необхідно розуміти способи кооперації соціального та політичного простору, їхні відмінності та схожі характеристики, нашарування один на одного або, навпаки, співіснування в межах конкретних автономних соціальних полів (як це пояснюється, наприклад, у концепції соціального простору П'єра Бурдьє). Відповідно, виникає необхідність категоризації «політичного простору» та його подальшої концептуалізації, перш за все, у політичній науці.

По-третє, і категоризація, і концептуалізація політичного простору потребує часткового занурення в політичну філософію, зокрема французьку філософську школу політики (Жак Рансьєр та Ален Бадью), щоб визначити, що таке політика і політичне, яка між ними різниця, які є способи їхньої взаємодії та спільного функціонування, як відбувається процес творення *політики* та відтворення *політичного*. Тому категоризація та концептуалізація політичного простору потребує подвійного дослідження генеалогії простору, а також

¹⁰ Ми приймаємо тезу про те, що *соціальне* є первинним по відношенню до *політичного*, оскільки, саме спільноти, утворюючи соціальні зв'язки та сприяючи появі соціальних процесів, стають суб'єктами політики. Відповідно політика, за своєю природою, має соціальний характер.

розрізнення політики й політичного. На нашу думку, використання такого комплексного міждисциплінарного аналізу із застосуванням методу синтезу надасть можливість якнайкраще сформулювати структурне визначення політичного простору.

Простір як категорія досліджується в багатьох науках як соціально-гуманітарного (філософія, соціологія, економіка, географія, політологія), так і природничого (фізика, математика, астрономія) напрямів. Існує два панівних підходи, у яких наголошується на існуванні простору фізичного і простору нефізичного (реального і вигаданого, матеріального й абстрактного, географічного і просто фізичного). Фізичний простір, або звичайний є тривимірним, і в ньому здійснюється механічний рух фізичних тіл, визначається або фіксується їхнє положення, аналізується геометричне переміщення різних фізичних тіл і об'єктів. Тобто фізичний простір складається з трьох конкретних структурних елементів: *місця* (статики), *часу* (динаміки) і *дистанції* (рівноваги). Хоча водночас ми можемо натрапити на досить різні інтерпретації простору:

- простір – це результат мислення, у ході якого індивід перетворює матерію в ідею, тобто починає розуміти своє місце по відношенню до інших таких же місць (Descartes, 1979);
- простір є абсолютним, тобто статичним, нерухомим і однаковим, і всередині абсолютного простору існує множина відносних по відношенню до абсолютного просторів (Newton, 1999, p. 118);
- простір є порядком співіснування і співвідношення різних речей: монад, субстанцій, тіл, об'єктів (Leibniz, 1988);
- простір – основна форма будь-якого зовнішнього відчуття, простір залежить від того, як його сприймає людина і якими кордонами обмежує його для відтворення реальності простору, як вона маркує або символізує простір (Kant, 1998, pp. 157);
- простір не може мати конкретних якостей, він, на відміну від суб'єктивного ідеалізму, не є результатом відчуття або споглядання, не

є чистою формою матерії як це визначається матеріалізмом, є абсолютне *поза-себе-буття* (Hegel, 1969, p. 156).

Філософське тлумачення простору, на нашу думку, демонструє його діалектичний характер і дихотомічне змістовне наповнення: простір крізь призму сприйняття його індивідом вважається нескінченною і неперервною величиною, що є тезою ідеалізму. Якщо індивід сприймає простір як обмежений, кінцевий, тоді сам простір отримує емпіричний характер, тобто встановлюється факт існування простору, наприклад, конкретного місця або сукупності місць. Індивід не просто осмислює простір, а диференціює його і фрагментує, тобто робить його багаточастинним. У такому контексті можна зробити висновок, що в кількісному вимірі простір – це *єдність* (одне ціле), усередині якого існує *множина* просторів (його частин), які знаходяться у *єдності* між собою. У якісному вимірі простір – це *дійсність* (соціальна реальність), яка *обмежується* індивідами для пізнання і відчуття простору, а також для *заперечення* існування чогось поза простором. Тож ми пропонуємо визначати простір як спосіб упорядкування, конфігурацію та універсалізацію біфуркаційних процесів для утворення просторової форми.

Власне поєднання формальності та соціетальності є характерною властивістю соціології Георга Зіммеля, який вказує на визначальну роль індивіда та його відчуттів, які наповнюють собою простір і роблять його зрозумілим та відчутним. Така, на перший погляд, ревізійністська спроба аналізу простору утворює поле для досліджень, у якому простір існує в антагоністичній матриці між реальним й абстрактним, фізичним і нефізичним, соціальним і політичним, де «не простір, а психологічно обумовлена організація та концентрація його частин мають соціальне значення» (Simmel, 2009, p. 544).

Простір – це форма, а будь-яка форма не може діяти. Форма є сукупністю способів з упорядкування змісту, у якому взаємодіють порядок і зв'язок. Форма – це сутність, яка може розумітися лише крізь призму власного змістовного наповнення. Будь-які спроби змінити форму призводять до зміни сутності цієї форми, але зміст форми може змінюватися, мати різні конфігурації порядку або

мережі зв'язку між структурами змісту. Надважливим є наповнення простору взаємодією індивідів, конструювання соціальних зв'язків і мереж, які слугуватимуть способами усвідомлення і наповнення простору.

Саме структурне наповнення простору *соціетальним* знаходить своє відображення в роботах соціологів Ірвінга Гофмана (Goffman, 1959), Пітера Бергера і Томаса Лукмана (Berger & Luckmann, 1966), які пропонують розуміти простір як сконструйоване середовище, у якому відбувається взаємодія між різними соціальними суб'єктами (індивідами, групами, спільнотами). На перший план виходить поведінка індивіда, тобто те, як і яким чином він поводить себе в конкретних ситуаціях, у контексті конкретних соціальних процесів або трансформацій; як відбувається локалізація його поведінки. Відповідно індивід конструює не просто своє соціальне середовище, а соціальну реальність, у якій він знаходиться. Сама ж реальність відтворюється індивідами у соціальних процесах та формулюванні знань про реальність.

Тобто простір існує навколо індивіда, який наповнює його своєю «енергією», розуміє та відчуває його, усвідомлює своє місце у просторі, а також місця інших індивідів у цьому ж просторі. Якщо, наприклад, два індивіди живуть окремо один від одного, то кожен знаходиться у своєму просторі, а між ними знаходиться певне «нічого», або невідомий жодному простір – пустота. Як тільки два індивіди починають взаємодіяти між собою, тоді простір між ними наповнюється і стає реальним. Простір є сукупністю множин місць (просторових точок), які можуть взаємодіяти між собою чи не знати одна про одну.

Звідси виникають ті конкретні характеристики, які притаманні і фізичному розумінню простору: *місце, час, дистанція*. Георг Зіммель вказує на той факт, що існує як просторова організація – держава, так і надпросторова – церква. Надпросторова організація не співвідноситься з простором за внутрішнім змістом, проте рівномірно співвідноситься з усіма точками цього простору. Наприклад, церква не заповнює собою простір, а конституює свою присутність і різний рівень солідарності з усіма його точками (церковними локусами як факторами розповсюдження влади і впливу). Тоді ж як держава має рівномірний

зв'язок з усіма точками простору і вступає в солідарність із самим простором, конституюючи політичний порядок.

Далі Георг Зіммель пропонує декілька тез стосовно унікальних якостей простору. По-перше, автор пропонує розуміти певні *винятковості* простору, адже «подібно до того, як існує тільки один-єдиний універсальний простір, частинами якого є всі індивідуальні простори, так і кожна частина простору має свою унікальність, для якої не існує аналогів» (Simmel, 2009, p. 545). Простір є сукупністю частин, які не можуть бути однаковими та/або ідентичними, така унікальність передається від простору до об'єктів, які відтворюють соціальні практики освоєння та привласнення простору. Прикладом такої просторової конфігурації Георг Зіммель називає державу, яка є частиною простору і одночасно складається з різних частин простору, утім є панівною над усіма іншими, унікальною. Не може існувати двох однакових просторів одночасно, наприклад, двох ремісничих цехів, двох міст або двох держав. Унікальність простору стає й унікальністю того суб'єкта, який займає, привласнює та операціоналізує простір; множина суб'єктів визначається не кількісно, а функціонально. Наприклад, для кожного конкретного ремесла існує лише одна конкретна гільдія (структура культурної капіталізації простору).

Наступна якість простору – це його *обмеженість*, розподіл на частини для практичного використання, що впливає на патерни соціальної взаємодії різних груп. Простір за своєю природою є безмежним і для того, аби якісно екстраполювати на нього моделі політичних організацій, необхідно встановити й окреслити штучні або природні кордони простору. Кордон, або як Зіммель називає його – рамка,¹¹ слугує як способом відокремлення частини простору від навколишнього світу, так і одночасного зв'язку з навколишнім світом. Така «рамка [фрейм. – автор] означає, що всередині неї є світ [порядок. – автор], що функціонує за своїми власними нормами і не є залученим у динаміку

¹¹ Таке слово «рамка» вживається Зіммелем у контексті його есе стосовно картини і художньої майстерності. У цьому есе автор наголошує на існуванні простора реального та його репрезентації або відтворення на картині, коли з'являється абстрактний простір, унікальний за своєю структурою, проте неунікальний за своїм змістом.

навколишнього світу; у той же час, він символізує [політичну. – автор] реальність і відбиток навколишнього середовища, зв'язок із ним» (Simmel, 2009, p. 549).

Кордон відіграє ключову роль у соціальній організації населення, наприклад, природні кордони утворюють бар'єри для комунікації і взаємодії з навколишнім середовищем; або, навпаки, стають каталізатором соціальної мобільності, як тільки утворюються механізми (пере)осмислення соціальної організації, винайдення або конструювання нових механізмів такої соціальної організації (колонізація Латинської Америки чи Африки). Окрім того, як зазначає Зіммель, одноманітність соціальних практик забезпечує універсалізацію соціального простору, у якому відбуваються процеси (само)ідентифікації індивіда з іншими індивідами або соціальної групи з іншою соціальною групою. Кордон підкреслює унікальність простору, наявність особливих та притаманних лише йому соціально-політичних конфігурацій, тож «кордон – це не просторовий факт із соціологічними ефектами, а соціологічна реальність, яка формується просторово» (Simmel, 2009, p. 551).

Кордон є функціональною особливістю простору, оскільки окреслює можливі межі солідарності населення території один з одним і з простором одночасно. Індивід відчуває і пізнає простір, наповнює його власним змістом, символами, кодами, ритуалами і соціальними практиками. Для того, аби населення могло ідентифікувати себе один з одним або з територією в цілому, необхідно обмежити простір, зробити його унікальним, але невіддільним від простору загального. Великі простори, особливо простори можливої експансії у «великі світові відносини», залишаються недоступними для уяви більшості населення (народів або етнокультурних груп).

Наступна якість, яку виділяє Георг Зіммель, – це наповнення простору соціально-політичним змістом, у широкому сенсі – *конституювання* соціального і політичного порядків. У просторі виникає не просто політичний чи соціальний порядок, а множина «просторових ситуацій об'єкта, який є зацікавленим у виникненні конкретних форм взаємодії і відносин, що об'єднуються навколо нього» (Simmel, 2009, p. 558). Мова йде про виникнення

так званого суверенітету або гегемонії, тобто панівної системи владних відносин на обмеженій території, за якої суб'єкт владних відносин (правитель) зацікавлений у розповсюдженні своєї влади над населенням – об'єктом владних відносин. Відповідно, оптимізація простору, тобто його перетворення на обмежену територію, полегшує управління населенням і мінімізує ресурсні затрати для (від)творення політичного порядку.

Остання якість, про яку пише Георг Зіммель, стосується *соціальної мобільності* в просторі. Якщо у всіх попередніх якостях автор вказував на їхню статичність, тобто фіксацію в просторі точок, які взаємодіють між собою, то тепер постає питання стосовно взаємозв'язку між статикою і динамікою, мобільністю всередині частини простору і в цілому у просторі, конфігураціях взаємозв'язків між «друзями і ворогами» або «своїми і чужими». Зазначимо, що подальший більш детальний аналіз антагонізму «свій–чужий» представлений у роботах німецького філософа і політолога Карла Шмітта, учня Георга Зіммеля, який вибудовує свою *політичну теологію* крізь призму внутрішнього антагонізму, притаманного політичним елітам та соціальним групам.

Питання соціальної мобільності змістовно представлене у чи не найвідомішому есе Георга Зіммеля «Екскурс про Чужинця». Автор використовує образ Чужинця як метафору, згідно з якою «Чужинець – це той, хто приходить сьогодні, щоби залишитись на завтра» (Simmel, 2009, р. 601). Чужинець фіксується у конкретній частині простору, але не належить до неї, не є її структурним елементом, і становище Чужинця визначається тим, що він не відноситься до частини простору з самого початку. При цьому він привносить нові символи, ритуали або практики до простору, нівелюючи встановлений порядок речей як у просторі, так і на конкретній території. Георг Зіммель чітко фіксує такий парадокс як «близький – далекий» VS «далекий – близький», оскільки «одного разу приходячи в конкретну частину простору, Чужинець назавжди закріплюється у свідомості мешканців замість того, щоби знову залишити місце своєї активності» (Simmel, 2009, р. 602).

Інакше кажучи, Чужинець представляє собою приклад просторової мобільності, який протистоїть фіксованості соціальної групи. Чужинець стає іманентною особливістю групи, тому що він одночасно і належить до соціальної групи, у якій перебуває, і не належить до неї; його реальний простір знаходиться в іншій точці. Окрім мобільності, Зіммель пропонує виділяти ще об'єктивність, свободу від конвенцій і абстрактні стосунки як особливості Чужинця. Тобто Чужинець – це той, хто прийшов з іншого простору і автоматично включається у кінцевий простір, зберігає незаангажований характер соціальних відносин, незалежність від місцевих ритуалів, правил і норм, соціальних практик, є унікальним цілим, асоціювання з яким потребує або абстракції, або конструювання нової реальності.

	ТУТ	ТАМ
МИ	Спільнота	Діаспора
ВОНИ	Чужинці	Вороги

Рисунок 1.2. (Само)ідентифікації соціальних груп у просторі.

Якщо спробувати візуалізувати ідеї Георга Зіммеля стосовно простору і Чужинця, який у ньому перебуває, то ми можемо сформувані концепти першого і другого порядків (див. Рисунок 1.2.), згідно з якими у нас існують просторові характеристики – «тут» і «там», а також соціальні – «ми» і «вони». У залежності від того, хто і де перебуває в конкретний проміжок часу, вибудовується

соціальна дистанція, конституюються соціальні ролі, конструюється ставлення або відношення між різними соціальними групами або індивідами. Окрім того, мова йде про мобільність всередині цього простору, де кількісні та якісні показники мобільності можуть демонструвати співвідношення різних соціальних груп, а також механізми (само)ідентифікації.

У ХХ столітті сформувалася одна з визначних і методологічно вирішальних концепцій простору, яку запропонував французький філософ і соціолог Анрі Лефевр у своїх роботах «*Право на місто*» і «*Виробництво простору*». Анрі Лефевр – представник марксизму і структуралізму – спробував наповнити ідеалістичне уявлення простору конкретним матеріалістичним змістом. Проте перед викладенням основних ідей Анрі Лефевра, доцільним є пояснення декількох аспектів його теорії. По-перше, Анрі Лефевр досліджує соціальний простір, наголошуючи на його матеріальному змісті і на його використанні за допомогою центральних категорій марксизму – праці, капіталу, землі. По-друге, Анрі Лефевр вбачає у соціальному просторі не *Абсолют* у гегельянському розумінні, а сукупність просторів, які розмежовуються соціальними групами для політичної оптимізації і структурного наповнення. По-третє, простір завжди є антагоністичним за своєю природою, він завжди і обов'язково повинен мати двояку обумовленість, тобто мати внутрішній антагонізм, а саме: : реальний – абстрактний, матеріальний – соціальний, симетричний – асиметричний, об'єднаний – розмежований, він є місцем або перехідністю, його виробляють або він вже вироблений.

Частково, як нам здається, лефеврівську логіку диференціації простору використав у своїх дослідженнях Арджун Аппадурай, який запропонував аналізувати глобалізацію крізь призму взаємодії різних просторів, які автор позначає як ландшафти. Автор пропонує термін «уявні ландшафти» (англійською – *imaginary landscape*), які представляють собою вузли просторових мереж, що конструюються та конституюються за допомогою індивідуальної або колективної уяви – організованого поля соціальних практик, формою роботи, формою комунікації між індивідами та глобально визначеними

полями можливостей (Appadurai, 1996, p. 31). Арджун Аппадурай пропонує п'ять різних уявних ландшафтів – *етнічний, медійний, технічний, фінансовий та ідеологічний* – які є глибоко перспективними конструкціями, що викривлені історичним, мовним і політичним розташуванням різних видів акторів, наприклад, національних держав, транснаціональних корпорацій, діаспор чи населення країни, соціальних груп та рухів тощо (Appadurai, 1996, p. 33).

Досліджуючи процес виробництва, тобто створення простору, Анрі Лефевр наголошує на тому, що соціальний простір не є реччю серед низки інших речей або продуктом серед інших продуктів; він включає в себе всі вироблені речі, містить відносини цих речей в їх співіснуванні: (у відносному) порядку або (у відносному) хаосі (Lefebvre, 1991, p. 73). Простір є сукупністю локусів, які (1) виробляються соціальними групами і відтворюються ними, (2) взаємодіють між собою на системному рівні, (3) знаходяться у чітких та фіксованих конфігураціях соціального порядку. Тобто простір характеризується певною замкнутістю, яка рухається у бік *Абсолютного*. Така замкнутість є особливістю держав, коли визначені чіткі матеріальні кордони території; такі кордони не просто обмежують простір, а завершують соціальний простір, відмежовуючи його від іншого такого або не такого соціального простору.

Лефевр розмежовує декілька важливих способів використання простору (Lefebvre, 1991, p. 245). Перший спосіб – це *репрезентація простору*, тобто той простір, який ми розуміємо та інтерпретуємо; який розуміють та інтерпретують професіонали, наприклад, архітектори, географи, інженери або урбаністи. Простір – це завжди порядок, який конституюється соціальними групами, і відтворення такого порядку відбувається за рахунок контролю над знаннями, символами, кодами чи мережами, інформацією. Репрезентація простору – це репрезентація влади й ідеології, які знаходять своє місце в тому просторі, що є соціалізованим. Сама ідеологія простору формується в контексті розуміння необхідності «освоювання простору» і перетворення його в матеріальний світ, який є маркованим, символізованим або геометрично спланованим.

Другий спосіб – це *простір репрезентацій*, який Анрі Лефевр називає *опанованим простором*; це синтез реального та абстрактного простору, у якому знаходять своє відображення практики панування і насильства, підпорядкування і спротиву. Простір репрезентацій не є рефлексивним або чуттєвим, оскільки він ґрунтується на щоденному досвіді пізнання простору соціальними групами. Третій спосіб – це *просторові практики*, мета яких полягає у виробництві матеріальних форм соціальної просторовості; у структуруванні соціального простору і наповненні його соціальним, політичним або культурним змістом. Просторові практики використовуються як механізм об'єднання простору репрезентацій з репрезентаціями простору. Інакше кажучи, просторові практики є сукупністю дій, які виконуються соціальними або політичними групами для привласнення простору і його подальшого використання. Наприклад, будівництво широких бульварів, обнесення міста кам'яними стінами, розбудова транспортної інфраструктури, наявність зон відпочинку тощо.

Таким чином, на нашу думку, Анрі Лефевр пропонує цікаву конфігурацію розуміння простору, у якій можна виділити три рівня виробництва простору:

- (1) *індивідуальний* рівень, на якому відбувається репрезентація простору, тобто його уявлення та відтворення за допомогою конкретних маркерів, символів, ритуалів або процесів, коли людина відтворює власне розуміння простору і того місця, у якому вона перебуває;
- (2) *колективний* рівень, на якому соціальні або політичні групи вибудовують простір репрезентацій за допомогою практик (само)ідентифікацій себе із простором, коли з'являється конкретна «просторова прихильність або прив'язаність», наприклад, Батьківщина, батьківський дім, власна квартира або будинок тощо;
- (3) *інституціональний* рівень є найбільш очевидним, але і латентним одночасно, тому що на цьому рівні розроблюються та імплементуються в суспільство конкретні «правила гри» або «правила поведінки» у просторі, тобто просторові практики; соціальні практики необхідні як для структурування простору, так і системи універсального контролю,

наприклад, організація праці або відпочинку, транспортна або безпекова інфраструктура, політичне життя тощо.

Анрі Лефевр зазначає, що індивід завжди фіксує простір, встановлюючи певні віхи, мітки або символічні сліди. Символізація простору необхідна не лише для його соціалізації, але й для соціалізації індивідів у просторі, а також для конституювання соціального порядку (Lefebvre, 1991, p. 141). У такому контексті важливим є не лише матеріалізація простору (кордони, переправи через річки, міста або села, дорожні знаки тощо), але й візуалізація простору за допомогою просторових алузій (створення мап територій, торгових шляхів, ресурсів чи міст, мап військових кампаній тощо). Власне, репрезентація простору за допомогою фіксації конституюваного порядку є способом оптимізації простору для конструювання системи політичного управління, у якій політична влада як така не виробляє простір: вона класифікує дискурси про нього (тобто те, як і яким чином можна розуміти і сприймати простір), відтворює простір як конкретне місце і середовище реалізації соціальних відносин (Lefebvre, 1991, p. 281).

Головна теза Анрі Лефевра полягає у тому, що відносини між простором, який сприймають, простором, який розуміють, і простором, який обживають – нестабільні, вони постійно змінюються, і їх потрібно змінювати. Власне, різні конфігурації означеної тріади лягають в основу політичного порядку, який конституює соціальні відносини, кодифікує соціальний простір, універсалізує соціальні та політичні структури і процеси. Утім головну роль відіграють політичні інститути та/або структури, яке забезпечують стратегічне планування локальним обмеженим простором у вигляді міста, області, району чи країни. На нашу думку, Анрі Лефевр говорить про політизацію простору, тобто перетворення простору соціального на простір політичний, де політика як боротьба (*politics*), політика як виробництво політичних рішень (*policy*) та політика як сукупність механізмів організації (*polis*) об'єднуються в професійні методи оптимізації простору наприклад, топографію, метрологію, просторовий аналіз чи просторове планування, адміністративно-територіальний устрій тощо.

Не менш важливою є ідея Анрі Лефевра, яку він означив як «право на місто» (Lefebvre, 1967), що являє собою процес постійного присвоєння простору місцевими жителями, утім не володіння цим простором. Жителі присвоюють простір, матеріалізують його, використовують і репрезентують, проте не можуть ним володіти. Дослідник Марк Перселл зазначає, що лефеврівське «право на місто» має радикальний характер і бореться за перегляд відносин між суб'єктам у прийнятті політичних рішень в контексті міста; коли відбувається переорієнтація міського планування від політичних інститутів до соціальних об'єднань, тобто відбувається своєрідна децентралізація у просторовому плануванні (Purcell, 2002, p. 101). Окрім того, Марк Перселл зазначає, що брати участі у перегляді просторової політики можуть або ті, хто має право на участь (без врахування громадянства, виключно за ідентичністю), або ті, хто має право на присвоєння простору (тобто фізичний доступ до локацій у місті), що демонструє процеси включення та/або виключення (Purcell, 2002, pp. 102–103).

Подальше дослідження означеного ми знаходимо в роботах Мішеля Фуко, який пропонує розуміти простір як *утопію* і *гетеротопію*. Утопія є ідеалом, універсалією, яка є недосяжною, нереальною, абстрактною, і представлена як завершена і вдосконалена картина світу. Гетеротопія – це образ дзеркала, у якому індивід бачить себе в неіснуючому просторі. Дзеркало – це своєрідна межа, у якій реальний і абстрактний простір є дотичними один до одного. Мішель Фуко вказує, що «роль гетеротопії полягає або в тому, щоб створити ілюзорний простір, який викриває реальний простір; або в тому, щоб створити інший простір, настільки досконалий і ретельно влаштований, наскільки безладний і погано влаштований... така гетеротопія була б не ілюзорною, але компенсаторною» (Foucault, 1986, p. 27). Тобто ми можемо говорити про використання двох логік розуміння простору в контексті політичного управління, наприклад, політичними інститутами або конкретними політиками, коли пропонується побудова міста майбутнього, проведення реформи децентралізації або, навпаки, централізації владних відносин тощо.

Окремим дослідницьким напрямком, що вирізняється методологічно і гносеологічно, є концепція соціального простору, яка запропонована французьким соціологом П'єром Бурдьє. Автор пропонує концептуальну модель простору крізь призму символічного капіталу як одночасно і стану, і динаміки соціальних груп. Намагаючись відірватись від економічного детермінізму та надмірного ідеалізму, П'єр Бурдьє, однак, залишається на боці економіко-соціологічного обґрунтування соціального простору, нівелюючи фізичний простір (або не звертаючи дослідницької уваги). Як соціолога його цікавить конструювання і конституювання соціального (соціалізованого і, деякою мірою, соціетального) простору, у якому відбувається боротьба соціальних класів за (пере)розподіл символічного капіталу. Автор зазначає, що соціальний простір – це «абстрактне зображення, що є продуктом особливого конструювання і яке дає, подібно топографічній мапі, загальний огляд, погляд на сукупність точок, з яких звичайні агенти бачать соціальний світ» (Bourdieu, 1984, p. 169).

Продовжуючи дослідницьку лінію Георга Лейбніца й Георга Зіммеля, П'єр Бурдьє припускає співіснування різних просторів в одному просторі, але пропонує такі частини простору визначати крізь призму автономних систем – суспільства, політики, економіки, культури тощо. Відповідно, кожен простір являє собою політичне, символічне, економічне чи інше поле, всередині якого відбувається (1) конкурентна боротьба соціальних агентів за механізми і способи (пере)розподілу символічного капіталу, (2) структурування позицій і диспозицій соціальних агентів у просторі, (3) конституювання і відтворення соціальних практик, передусім у контексті влади і владних відносин. Останнє, у свою чергу, є продовженням ідей французького філософа Мішеля де Серто, який визначає соціальні практики як спосіб відтворення влади за допомогою *стратегій*, які використовуються структурами й інститутами влади, і *тактик*, які використовує індивід для створення індивідуального простору в середовищі, межі якого позначаються стратегіями (Certeau, 1984, p. xix).

Для П'єра Бурдьє простір – це передусім відносини і взаємодія між індивідами, спільнотами, суспільствами та їхніми конфігураціями (класи, стани,

групи, касти тощо). Матриця співіснування множини об'єктів у просторі і частин простору розкривається крізь категорії *дистанція* (час) і *мобільність* (рух). Вони є визначальними, тому що розкривають зміст символічної і декларативної боротьби не просто за владу, капітал або ресурси, а «за визначення легітимних принципів поділу поля» (Bourdieu, 1984, p. 30). Наприклад, коли ми говоримо про високий рівень популізму в країнах Європи та США, де відбувається декларація просторових амбіцій. Під такими амбіціями ми можемо розуміти суверенізм як спосіб (пере)розподілити владу всередині політичної системи; націоналізм як намагання відмежуватися від процесів глобалізації та зосередитись на внутрішньополітичних або національних інтересах; партикуляризм як сукупність дій, що направлені на дезінтеграцію країни з міжнародних об'єднань.

Ще одна теза, про яку говорить П'єр Бурдьє, пов'язана з ототожненням соціального простору із соціальною реальністю, тобто дійсністю. Простір може бути як одновимірним, так і багатовимірним і це залежить від конфігурації соціальних відносин, множини соціальних процесів і механізмів привласнення простору. Соціальний простір – це невидима реальність, яка стає видимою лише тоді, коли соціальна група привласнює цей простір, утворюючи поле конкурентної боротьби. Автор підкреслює, що «фізичний простір є соціальна конструкція і проекція соціального простору» (Bourdieu, 2000, p. 134).

Інакше кажучи, соціальний простір – це сукупність автономних полів, які конституюються специфічними силами; соціальні агенти, перебуваючи одночасно в декількох автономних полях, використовують силу для досягнення своїх цілей, тобто мають телеологічний потенціал; соціальні агенти мають конкретну структуру (дис)позицій, тобто сукупність просторових точок – місць, упорядкованих у просторі; відносини між соціальними агентами всередині простору є символічною боротьбою за капітал з використанням різних джерел сили, таких як авторитет, престиж, знання, гроші тощо.

Тобто в соціальних науках панівною залишається парадигма *соціального*: дослідження простору як такого, що опановується спільнотами та присвоюється

ними. Однак ми не можемо не звернути увагу на те, що, окрім соціального рівня, існує також політичний, тобто рівень управління соціальними процесами в контексті системи владних відносин. Ми вже зазначали, що політика є сукупністю правил, які регулюють суспільний дискурс, тобто політика є набором механізмів, які політично управляють соціальними процесами в конкретному середовищі. Відповідно, ми постали перед необхідністю визначити як саму категорію «*політичний простір*», так і концептуальні засади політичного простору¹². Маріель Гляйс, наприклад, пропонує визначати політичний простір як дискурсивний простір, усередині якого відбуваються процеси включення та/або виключення різних спільнот із такого простору. Важливим аспектом політичного простору є структури обмеження, що за допомогою усталених дискурсивних практик і механізмів артикуляції дискурсу допомагають окреслювати потенційні можливості функціонування політичного простору (Gleiss, 2017, p. 234).

Такий підхід можна назвати частково виправданим, адже визначаючи політику як дискурсивний процес, ми також екстраполюємо таку логіку і на політичний простір. Утім одностайне зведення політичного простору до дискурсу є вкрай неоднозначним, хоча ми і враховуємо фукіанську традицію інтерпретації дискурсу як не лише лінгвістичних структур, але й структур владних відносин та ідеології. Тим не менш інший підхід – теорія міжнародних відносин – дає більш прагматичне розуміння політичного простору, зокрема крізь призму таких категорій як «політика» й «територія». Політичний простір інтерпретується як певне глобальне середовище, яке наповнене анархією, тобто відсутність єдиного політичного порядку. Це піднімає ступінь аналізу політичного простору з *дискурсивного* на *управлінський* рівень, оскільки тут політичний простір розуміється як середовище боротьби за інтереси конкретних глобальних акторів та міжнародних структур (Ferguson & Jones, 2002, p. 2).

¹² Зазначимо, що подібні спроби вже мають місце у вітчизняній політичній науці, зокрема в роботах одеських політологів Світлани Коч (Коч, 2019) та Юлії Узун (Узун, 2022).

Однак при цьому все одно залишається вагомим вплив політичної географії та геополітики на аналіз політичного простору, хоча, як правило, ні конкретного визначення поняття «політичний простір», ні структурно-функціональних особливостей його відтворення автори не наводять. Імовірно, усе зводиться до використання поняття «політичний простір» як дискурсивної номінації, яка необхідна для розмежування простору, місця і політики як, можливо, конкретних елементів політичного простору. Стейн Роккан, аналізуючи територіальні особливості виникнення держав, наголошує на існуванні географічного простору та простору приналежності, які механічно взаємодіють між собою за допомогою діяльності спільнот; структуризація суспільства напряму залежить від інтенсивності взаємодії географії та приналежності до простору (Rokkan, 1987, pp. 18–20). Ми ж попередньо пропонуємо розуміти політичний простір як соціальну інтерпретацію фізичного локусу, наділену дискурсивними, символічними та ціннісними якостями. Утім правила наділення і правила інтерпретації є політичним інструментом умовної політики для операціоналізації та кодифікації власного простору.

Окрім того, ми пропонуємо альтернативний спосіб концептуалізації політичного простору, враховуючи синтаксичні особливості словосполучення «політичний простір». Прикметник «політичний» можна інтерпретувати крізь призму категорій «політика» (politics, policy) та «політичне» (the political), де перша означає завжди унікальну (по)дію, що призводить до виникнення ланцюжків інших (по)дій, які намагаються розірвати соціальну реальність і переосмислити її в контексті нової дійсності. Тоді ж як друга категорія означає локус – місце фіксації структурно-режимних і функціональних особливостей того політичного порядку, який існує в суспільстві (Badiou, 2005, p. 11). Інакше кажучи, *політичне* означає факт відкриття і видимості простору, за допомогою якого ставляться під сумнів принципи структурування спільноти; *політика* ж є сукупністю способів суб'єктивації, які сприяють конституюванню єдиних правил щодо регулювання суспільного дискурсу, де включення до політики означає включення до процесів (ре)презентації та (ре)структуризації простору.

Тут ми частково підтримуємо тезу Жака Рансьєра про те, що розкриття в просторі та через простір робить політику можливою (Ranciere, 2001). Відповідно, простір використовується для локального конструювання локусу – полемічного місця, де зустрічаються різні реальності, під час взаємодії яких відбувається виробництво нових смислів і суб'єктивація політичної влади у вигляді, наприклад, панівного етносу імперії або народу в державі. Це призводить насамперед до виникнення різних форм творення політики, а отже, і творення політичного простору – встановлення соціальних і політичних кордонів, які відповідають за структурування суспільства і суб'єктивацію політичної влади. Остання ж використовує організаційні механізми конституювання власного статусу і забезпечує упорядкування простору.

Рекс Хані зазначає, що організація простору з точки зору політичних інститутів має чотири змінні, серед яких: (1) кількість рівнів послуг, (2) кількість органів влади на кожному рівні, (3) фіксована та міжнародно визнана територія, (4) розподіл владних функцій між рівнями влади (Honey, 1976, p. 47). Таку ж організаційну логіку простору в контексті політичного управління вбачає і Соня Барріос, яка наголошує на тому, що політична влада встановлює правила, згідно з якими відбуваються процеси присвоєння та репрезентації простору, а також здійснює контроль за дотриманням цих правил (Barrios, 1977, p. 37). Про важливу та визначальну роль політичної регламентації соціальної уяви, про місце і простір наголошують Нік Хопкінс та Джон Діксон, для яких місце і простір «впливають на те, кому і де дозволено перебувати, на те, як люди включаються або виключаються з публічного простору, і на те, як люди ставляться один до одного» (Hopkins & Dixon, 2006, p. 174).

Таким чином, ми знову говоримо про політичні інститути або про політичну владу, які утворюють систему універсального контролю для відтворення політичного порядку і для підтримки легітимності політичного режиму. Політичний простір утворюється шляхом соціально-дієвого генезису, який передбачає наявність практик, символів, архітектури та утворення локальних соціальних відносин (Lefebvre, 1991, p. 378). Політичний простір

проявляє себе тоді, коли візуалізуються та нормативно закріплюються зв'язки між простором і політичною спільнотою, яка інтегрована до системи владних відносин. Політичний простір, на нашу думку, варто інтерпретувати як *механічну мережу політично сконструйованих соціальних кордонів та (дис)позицій, які розмежовують поля можливої дії за допомогою практик включення та/або виключення, і здійснюють контроль за регуляцією суспільних дискурсів*. Це означає, що утворення та реалізація політичного простору можлива за умови його операціоналізації, коли політичний простір є упорядкованим, структурованим та наповненим ціннісним сенсом. Відтак ідеться про виникнення та становлення політичного порядку, усередині якого відбувається структурування простору, суспільства та соціальних процесів.

1.3. Конфігурації упорядкування політичного простору.

Наша дослідницька пропозиція полягає в тому, що простір можна аналізувати лише після його операціоналізації, тобто встановлення зв'язків між різними структурами всередині. Фізичний простір, як ми зазначали у попередньому підрозділі, є нескінченним. Але його упорядкування призводить до його інструменталізації, тобто до використання крізь призму політичного. Інакше кажучи, щоби працювати з простором – його потрібно зробити упорядкованим; виділити в ньому основні структурно-функціональні елементи, які при взаємодії один з одним утворюють смисл політичного простору. Ми пропонуємо авторську модель упорядкування простору (див. Рисунок 1.3.), яка ґрунтується на визначенні ключових структурних елементів:

- (1) порядок є комплексною системою, що структурує простір і наділяє його функціональними особливостями;
- (2) система універсального контролю відіграє консолідаційну роль, яка допомагає політичній системі активно реагувати процеси;
- (3) система владних відносин упорядковує механізми управління простором і його конкретними частинами.

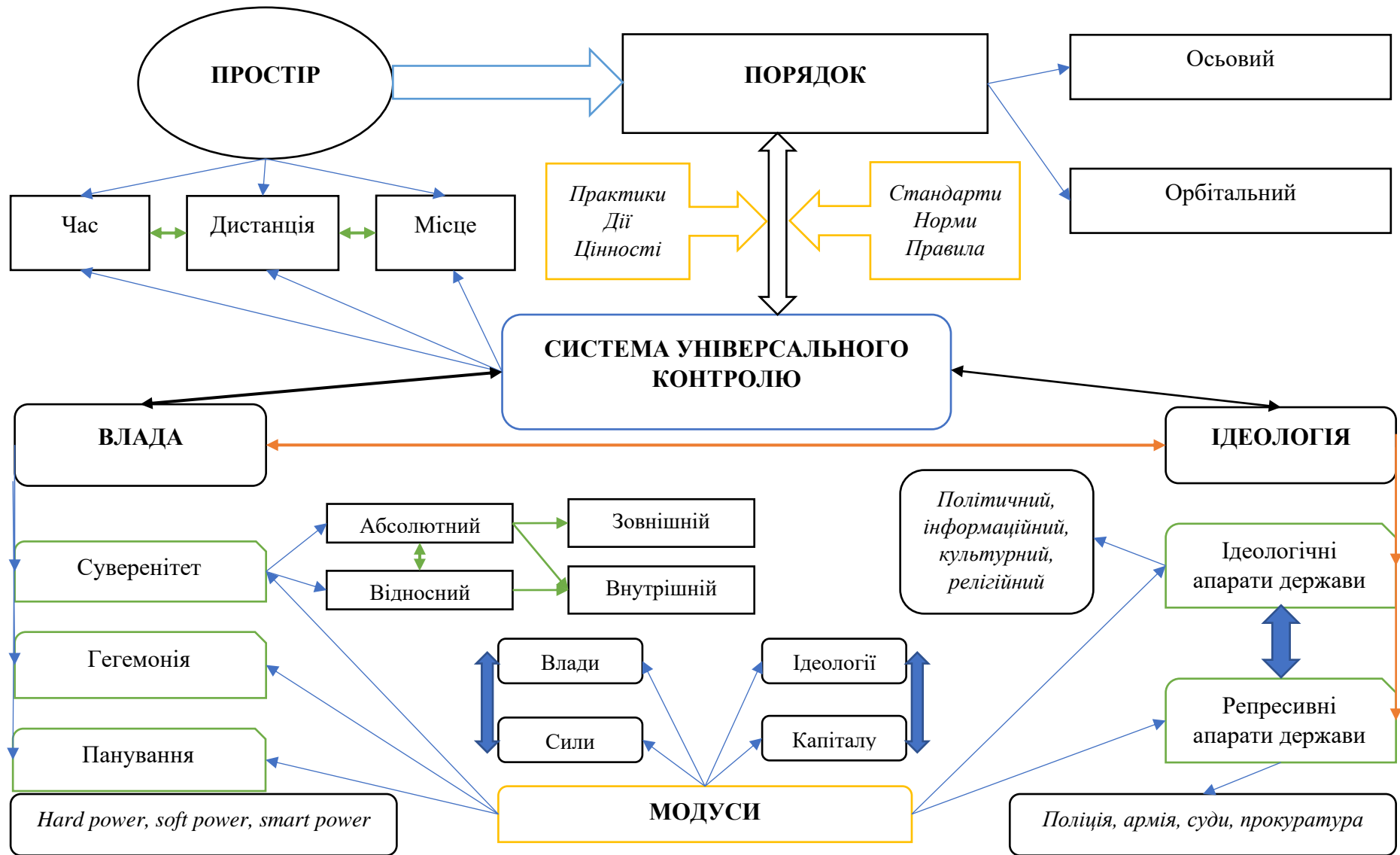

Рисунок 1.3. Авторська модель упорядкування політичного простору.

Ми працюємо з простором тоді, коли можемо його упорядкувати, з простором, для якого є притаманною певна регулярність та повторюваність інституційних практик, політичних процесів або політичної боротьби. Простими словами порядок – це розташування об'єктів у просторі, де кожен об'єкт має своє місце, по-різному відділений від іншого об'єкта і виконує конкретні дії для відтворення просторових зв'язків. Отже, ми говоримо про три категорії опанування простору: *час, дистанція, дія*. Дуглас Норт зазначає, що досягнення порядку можливе за умови контролю за насильством і перерозподілу наявних ресурсів; важливою складовою порядку є насильство, яке реалізується через організації, інститути та переконання (North, Wallis, Weingast, 2009, pp. 1–2).

Політичний порядок.

Американський соціолог Чарльз Міллз вказує на той факт, що «проблема порядку, а значить, і характеру інтеграції стабільних систем соціальної взаємодії, фокусується на інтеграції мотивацій акторів – ціннісних орієнтаціях» (Mills, 2000, p. 26). Тобто на те, як саме індивід (спільноти у ширшому сенсі) може уявляти простір, а також те, як він залучений до процесу відтворення простору шляхом виконання певних соціальних практик. Окрім того, Денніс Ронг зазначає, що «порядок є квінтесенцією передбачуваності соціальної поведінки, яка базується на спільних і стійких очікуваннях... індивіди однаково осмислюють реальність, що і допомагає універсалізувати соціальну систему (Wrong, 1994, p. 5).

Проводячи аналогію із містом, Роберт Парк та Ернест Берджес визначають порядок як сукупність інструментів та механізмів, які встановлюють межі і кордони, фіксують в загальному вигляді розташування об'єктів та їхній характер, відтворюють це розташування за допомогою статусів, ролей, патернів, ціннісних орієнтацій, дистанцій та соціальних дій (Park & Burgess, 1984, pp. 4–5). Тобто порядок є сукупністю певних «правил гри» або ж загальних і універсальних принципів, моделей, патернів, які допомагають упорядковувати структурні елементи конкретної системи в єдине ціле. Важливою умовою такого упорядкування є його (1) *легітимність*, тобто визнання учасниками процесу,

(2) *структурованість*, тобто наявність різних рівнів, на яких відбувається взаємодія між структурними елементами, (3) *контроль* за насильством і за відтворенням порядку.

У соціальній науці все ще існує соціетальний детермінізм, який проявляється в первинності соціального, і це, на нашу думку, дійсно так. Саме це, можливо, є однією з причин, чому досі не існує одностайної думки серед вчених щодо визначення політичного порядку та його особливостей. Американські політологи Семюель Хантінгтон (2020) та Френсіс Фукуяма (2018) обнадійливо аналізують політичні режими, називаючи їх політичними порядками, утім не дають ні чіткого визначення, ні чітких критеріїв, навіть не проводять операціоналізацію даного терміну. А це, на нашу думку, призводить до плутанини, яка існує в науковому дискурсі, коли ототожнюються такі поняття як політична система, політичний режим та політичний порядок.

Ми не заперечуємо існування соціального порядку, вважаючи його важливою онтологією суспільства, однак для більш детальної операціоналізації політичного простору і його аналізу крізь призму політичного порядку, вважаємо доцільним спробувати операціоналізувати й поняття політичний порядок, відштовхуючись від гносеологічних напрацювань в соціальних науках. Соціальний порядок, про що ми зазначили вище, є сукупністю соціальних практик, які є очікуваними, предбачуваними і повторюваними, тобто мають структурно-функціональний і нормативно-ціннісний виміри. Це можуть бути практики різних рівнів (індивідуальний, груповий, колективний, інституційний) та різних життєвих цінностей (зокрема ідеологічні), наприклад, коли ми стаємо в чергу до банкомату або дотримуємось правил дорожнього руху, коли здобуваємо освіту в школі чи університеті тощо. Тобто всередині таких соціальних практик лежать насамперед нормативно-ціннісні очікування індивідів або спільнот – соціальна взаємодія та соціальні зв'язки.

Політичний же порядок, який ґрунтується на соціальному порядку, є сукупністю механізмів, які (1) *організують*, умовно кажучи, соціальні практики в структури взаємодії, упорядковують їх, (2) *універсалізують* такі

практики, тобто роблять їх стандартизованими та уніфікованими для всього суспільства, (3) *кодифікують* соціальний простір, тобто систематизують нормативно-ціннісні конфігурації, які стають основою для «правил гри» або правил поведінки в конкретному суспільстві, (4) *відтворюють* систему владних відносин, яка регулює соціальний порядок. Інакше кажучи, політичний порядок – це система (від)творення влади та владних структур для організації спільнот в уніфіковану політичну єдність. Як алегорично зазначав Генрі Булл, якщо «книжки стоять одна за одною на полиці, то це є порядок; якщо вони хаотично розкидані на підлозі – то це хаос [*відсутність порядку*. – автор]... головна особливість порядку – це його стійкість при взаємодії із навколишнім середовищем» (Bull, 1977, pp. 3–5).

Отже, політичний порядок є сукупністю механізмів, які організують життєдіяльність суспільства шляхом інституційного закріплення та легітимації множини соціальних практик. Проте однією з найважливіших функцій, яку виконує політичний порядок, є функція (від)творення влади, а отже відносин, взаємодій, ієрархії, структур та інститутів; організація владної ієрархії є способом організації спільнот у певну єдність, а отже у певну політичну організацію. Інакше кажучи, політичний порядок допомагає облаштовувати соціальну реальність, конституювати владні відносини і забезпечувати контроль за відтворенням як влади, так і соціальних, політичних, ідеологічних практик.

Політичний порядок ми визначаємо крізь призму двох його функціональних особливостей. По-перше, це *взаємодія із навколишнім середовищем*, за якої політичний порядок може бути або відкритим, або закритим. Дуглас Норт називає це порядком відкритого доступу та порядком обмеженого доступу (North, Wallis, Weingast, 2009, pp. 1–3). Порядок відкритого доступу передбачає наявність політичних та соціальних механізмів, які визначають набір військових, поліцейський або адміністративних організацій, які здатні легітимно використовувати насильство для забезпечення контролю над політичним об'єднанням. Важливим є те, що цей контроль, тобто контроль над діяльністю держави, може бути оскаржений через чіткі і прозорі «правила

гри». Порядок обмеженого доступу характеризується сильним контролем з боку держави щодо можливості соціальної (само)організації та доступу до (пере)розподілу влади і владних повноважень. А отже, важливу роль відіграє централізація влади, домінуванням неформальних політичних практик (непотизм, патрімоніалізм, клієнт-патронажні зв'язки тощо).

По-друге, це *структурування політичного порядку*, яке може бути або осьовим, або орбітальним. Осьовий політичний порядок – це ієрархізована та централізована система, за якої встановлюються порядки підкорення нижчих ланок вищим; формується єдиний центр всієї системи. Тобто в контексті політичного порядку ми говоримо про владну ієрархію, яка може засновуватися на різних параметрах: (1) соціальні статуси, ролі або позиції, (2) наявність авторитету, престижу, капіталу, (3) традиції та звичаї, що є притаманними суспільству. В ієрархізованій організації той, хто знаходиться найвище, володіє монопольним і виключним правом на здійснення легітимного насильства і відтворення контролю за тими, хто знаходиться нижче.

Проте така ієрархія також має і просторовий характер, коли центр системи стає відцентрованою силою, що об'єднує навколо себе різні об'єкти за допомогою мережових потоків. Такий порядок є орбітальним – він уявляє собою систему взаємодій і зв'язків без фіксованого розмежування та ієрархізації, тобто мережовий спосіб структурування. Важливою особливістю такого політичного порядку є доповнення можливостей кожної структури одна одною. Це, як правило, децентроване структурування у тому сенсі, що відсутній єдиний центр, що здійснює контроль за системою. Натомість функціонує множина різних центрів, що взаємодіють і доповнюють один одного, а також диференціюють систему контролю за системою і способи здійснення насильства.

Система універсального контролю.

Політичний порядок допомагає не просто упорядковувати простір, але й організувати множину елементів, що знаходяться в ньому. Проте, окрім організаційної функції, політичний порядок виконує функцію контролю і, як правило, це система універсального контролю. Мова йде про соціальний

контроль як певний набір норм, правил, стандартів поведінки індивіда в суспільстві. Дональд Блек зазначає, що формалізований соціальний контроль є організованим способом забезпечення владою дотримання норм серед населення за допомогою конкретної нормативно-правової системи (Black, 1970, p. 737). Тоді як, на нашу думку, неформальний соціальний контроль може ґрунтуватися на звичаях, традиціях, культурі, тобто неправових системах. Соціальний контроль у контексті правової системи включає в себе закони, поліцію, суди, прокуратуру, які є засобами стримування девіантної поведінки, а також передбачає покарання за порушення закону (Cohen, 1985, p. 3).

Мішель Фуко зазначає, що поява ліберальної держави (у більш зрозумілому для нас терміні – сучасної держави) спонукала до збільшення контролю за населенням з боку політичних інститутів. водночас центральним елементом у контексті політичного порядку стає мистецтво управляти політичною організацією населення, що потребує нових механізмів здійснення контролю, зокрема дисциплінарного, біополітичного, функціонального тощо (Foucault, 2008, p. 91). При цьому важливим є, на нашу думку, те, що соціальний контроль необхідний для забезпечення безперервності, стійкості та об'єктивності (від)творення політичного порядку. Соціальний контроль є не просто механізмом управління спільнотами, але й інструментом організації політичного простору та тих розрізнених соціальних груп, що потенційно складають єдність політичного порядку (народ, нація, громадяни, піддані тощо).

Головна задача структур влади, які відтворюють політичний порядок, полягає у знаходженні оптимального та унікального балансу між формальним та неформальним соціальним контролем. Формальний соціальний контроль є співвідношення дотримання і недотримання встановлених «правил гри». Якщо ви не дотримуєтесь таких правил, тоді по відношенню до вас можуть вводитися санкції, упроваджуватися різні технології виробництва речей, товарів і послуг; знакових систем та дискурсів; влади та об'єктивації; самості й біополітики (Nilson, 1998, pp. 97–102). Неформальний соціальний контроль стосується нормативно-ціннісної системи, тобто традицій, звичаїв, культури, які лягають в

основу регуляції та організації спільнот, нівелюючи правову систему у вигляді законів або нормативно-правових актів.

Ідеологія.

Консолідуючим параметром для політичного порядку та системи універсального контролю є два важливих поняття – *влада* та *ідеологія*. Влада допомагає створювати та відтворювати монопольне право на здійснення легітимного насильства, а ідеологія – фіксувати такі практики серед населення, з'єднувати його конституювати соціальну реальність. Саме влада та ідеологія є двома інструментами, які використовуються в політичному порядку для його розбудови, фіксації і відтворення. Цікавим є те, що, на відміну від стійкого і, здавалося б, статичного політичного порядку, влада та ідеологія є сукупностями гнучких механізмів, що допомагають упорядковувати політичний простір.

Ідеологія, як зазначає Луї Альтюссер, є «уявленнями» про гадані стосунки індивідів з реальними умовами їхнього існування (Althusser, 2014, p. 181). Тобто ідеологія в такому контексті є не більш ніж алюзією та/або ілюзією на сучасний світ, на сучасну соціальну реальність, у якій перебуває індивід або спільнота. Але в праці «За Маркса» ми знаходимо інше визначення ідеології, яку автор представляє як «систему уявлень, що не має нічого спільного зі свідомістю; систему, усередині якої перебувають образи, поняття і структури, які індивід сприймає, визнає і переживає» (Althusser, 1985, p. 330). У іншій праці, аналізуючи розуміння ідеології Карлом Марксом, Луї Альтюссер натякає нам, що під ідеологією слід розуміти «вищу і духовну форму єдності, яку переживають агенти класової боротьби та конфліктного насильства» (Althusser & Montag, 1991, p. 25). Тому, враховуючи такі різні інтерпретації, ми вважаємо доцільним використовувати не лише змістовне наповнення ідеології як поняття, але й структурно-функціональні особливості ідеологічних структур. Ідеологія завжди виконує конфліктно-інтеграційну функцію, оскільки вона народжується під час конкретної боротьби, тобто внутрішнього антагонізму і стає легітимною за умови максимально широкої соціальної підтримки – *трансцендентної віри*.

Відповідно ідеологія – це завжди щось невлотиме й несуттєве, всередині якого виникає ідеальна картина світу для індивіда; той соціальний простір або те соціальне поле, у якому він відривається від нестерпної дійсності. Тож ідеологія є одночасно і свідомість (найчастіше латентна), і сама реальність, коли індивід здатен діяти самостійно у зазначених для нього просторах буття. За такої індивідуальної дії виникає ситуація, коли систематизуються індивідуальні судження і практики, де індивідуальні судження – безальтернативні, а практики – інваріативні (Lytovchenko, Boyko, Yurchyk, 2021, p. 54).

Наступне важливе зауваження, яке наводить Луї Альтюссер, полягає в легітимності конкретної ідеології, тобто в її визнанні та усвідомленні більшістю. Для підтримання легітимності ідеології, а також для створення міцних механізмів її відтворення, виникають так звані *ідеологічні апарати держави* (ІАД) – певна кількість таких реальних явищ, що постають безпосередньому спостерігачеві у формі різноманітних спеціалізованих суспільних інститутів (Althusser, 2014, p. 235). ІАД – це різноманітні соціальні структури, які необхідні як для легітимації панівної та/або домінуючої ідеології, так і для створення механізмів відтворення цієї ідеології, тобто механізмів контролю, насильства і гегемонії. Роль ІАД полягає в тому, що вони вибудовують інфраструктуру владних відносин, коли безліч мереж пронизують суспільство і пов'язують його воєдино, тобто упорядковують суспільство.

До ІАД можна відносити ті структури, які є сферою приватних інтересів і можливостей, тобто школи, університети, медіа, сім'ю тощо. Ця приватна або ж громадянська сфера є противагою репресивному апарату держави (РАД), до якого автор відносить уряд, адміністрацію, армію тощо. Ключовим тут є те, що обидва види апаратів держави виходять із двох нормативних характеристик влади – *насильства та згоди*. А відтак їх взаємодія є обов'язковою умовою для продукування ідеології конкретним політичним порядком, оскільки він, як правило, є латентним репресивним апаратом, головна функція якого полягає у відтворенні універсальної системи контролю.

Система універсального контролю досягається за допомогою практик насильства, про які ми писали вище, оскільки саме такі практики окреслюють можливі варіанти «умовного пересування» індивіда в соціальному та/або політичному просторі. Але при цьому політичний порядок є нездатним самостійно зміцнити свій вплив і зробити легальною систему контролю без досягнення гегемонії, тобто згоди з панівною ідеологією. Для цього їй потрібні ІАД, які спонукатимуть індивідів до взаємодії та співпраці з політичними структурами та інститутами, а також виконуватимуть функцію відтворення соціальних відносин та усталеної владної ієрархії.

Інакше кажучи, РАД – це продукт сфери політичної, тоді як ІАД – це продукт сфери приватної або особистісної, тобто ідеології. Держава перебуває поза цими сферами, оскільки вона є умовою будь-якого розрізнення між суспільним і приватним. Тому держава (а отже, і політичний порядок як функціональний маркер держави) використовуватиме ІАД і РАД із різним ступенем інтенсивності. Тож ми можемо говорити про ідеологічний вимір самої держави, тобто про її потенційні можливості контролювати суспільство і встановлювати гегемонію. Луї Альтюссер зазначає, що не існує чистих типів ІАД або РАД, оскільки вони мають змішувати насильство та ідеологію в певній пропорції. Тому, на нашу думку, головне завдання політичного порядку полягає в здійсненні оптимальних процесів застосування насильства як балансу між репресивними та ідеологічними апаратами.

Для ІАД, навпаки, ключовим є використання ідеології, а вже потім репресивної складової, як-от санкції, селекція, виключення, цензура. Таким чином, обидва типи апаратів (ідеологічний та репресивний) не лише створюють латентну мережу соціальних відносин, а й конституюють певний простір символічної боротьби. Тобто соціальне поле, у якому відбувається боротьба за володіння символічною владою, за її перерозподіл і за саму ідеологію (якщо говорити про неї як про сукупність символів, образів, міфів). Це впливає на відтворення політичного простору, де відбувається боротьба за оволодіння та (пере)розподіл політичної влади між різними суб'єктами.

Система владних відносин.

Ідеологія відіграє роль каталізатора соціально-політичних відносин, а також консолідатора політичного порядку. Але головним стрижнем його стійкості, а відтак і упорядкованості політичного простору, є політична влада у вигляді відносин, ієрархій, процесів тощо. Класичне визначення поняття «влада», яке запропонував німецький соціолог Макс Вебер, полягає у тому, що влада є здатністю нав'язати/запропонувати свою волю іншій людині за її згодою або проти її згоди (Вебер, 1998, с. 151). Хоча з часів Макса Вебера його визначення поняття «влада» було неодноразово переглянуто і доповнено. Американські вчені Джон Френч та Бертрам Рейвен запропонували відрізнити владу від впливу і визначати владу як такий стан речей, який існує у відносинах між А і Б; спроба впливу А на Б робить бажану для А зміну в Б більш імовірною; тобто влада є принципово відотною, тому що вона залежить від конкретного розуміння А і Б своїх відносин, а також від якостей, якими А і Б можуть володіти неоднаково (French & Raven, 1959, р. 153). Автори пропонують оригінальну типологію, згідно з якою існує шість типів влади, тобто шість панівних елементів, які утворюють особливий тип влади, як от: (1) примусова влада, (2) авторитетна влада, (3) легітимна влада, (4) експертна влада, (5) референтна влада, (6) інформаційна влада (French & Raven, 1959, pp. 263–268).

Французький соціолог П'єр Бурдьє наголошує на тому, що головним принципом влади є її ефективність, яка надається індивіду за допомогою наявних ресурсів – різних типів капіталу, таких як культурний, соціальний, політичний, економічний або символічний. Автор зазначає, що саме привласнений простір є тим місцем, де влада утверджується і здійснюється найбільш ефективно – як символічне та/або латентне насильство (Bourdieu, 1984, р. 38). А отже влада здійснюється у просторі та у часі. Інакше кажучи, ми можемо будь-які фізичні дистанції структурувати за допомогою владних відносин. Це може бути влада над простором у вигляді володіння цим простором або влада над часом у вигляді створення дистанцій від небажаного вторгнення (Bourdieu, 1984, р. 45).

Майкл Манн, наприклад, наголошує на тому, що влада є здатністю переслідувати і досягати власних цілей шляхом оволодіння навколишнім середовищем (Mann, 1986, р. 6). Відповідно, навколишнім середовище є той фізичний простір, у якому відбувається життєдіяльність індивіда або соціальної групи. Ми освоюємо простір, ми привласнюємо простір, ми рухаємось у просторі, отже ми починаємо володіти простором, щоби досягати своїх цілей. Рівень і якість взаємодії між соціальними групами буде впливати на рівень оволодіння простором, тож чим більше населення, тим більшу частину простору воно буде займати, тим складнішою буде його соціальна структура, і тим сильніше буде вплив політичних структур щодо організації населення.

Ми вже зазначали, що політичний порядок найкраще демонструє свою ефективність крізь призму різних соціальних практик, тобто того, за допомогою чого відбувається політична організація простору та його універсалізація. Практики – це не просто осмисленні дії, а сукупність способів, механізмів та інструментів впливу на навколишнє середовище або на ту соціальну чи політичну систему, у якій перебуває індивід. Французький філософ Мішель де Серто, який запропонував одну з оригінальних концепцій влади, пропонує аналізувати соціальні практики крізь призму *стратегій* і *тактик*. Автор зазначає, що «стратегія стверджує місце, яке може бути окреслено як власне і тим самим може стати основою управління цими відносинами, що виникають з відмінним від нього зовнішнім простором... тоді ж як тактика є розрахунок, який не може спиратися ні на власний простір, ні, як наслідок, на кордон, що відокремлює іншого як видиму цілісність (Serreau, 1984, р. xix).

Інакше кажучи, стратегії – це організаційні особливості політичних структур та інститутів, які утворюють і легітимізують норми, за якими відбувається (від)творення політичного порядку. Тактики – це щось особистісне, тобто індивідуальне або колективне; головна мета тактик – це створення відмежованого або окремого місця у просторі, які або не регулюється політичними структурами та інститутами, або не може регулюватися. Більшість соціальних практик, які є повсякденними, відносяться саме до тактик, тому що

вони складають самі по собі життєві речі: читання, розмову, подорож, поїздку в транспорті, відпочинок у парку тощо.

Але як тільки з'являються правила, які встановлюються політичними структурами, як тільки з'являється умовна межа між правильним і неправильним, як тільки практики включення і виключення стають політичними діями, тоді формуються, умовно кажучи, державні (або інституційні, або структурні, або системні, або режимні) стратегії. Головне завдання структур влади полягає у відтворенні механізмів реалізації влади. Тож владні структури застосовують стратегії панування та підкорення. Це можуть бути стратегії у вигляді правил, норм, законів, коли щось не можна читати або писати (*цензура*), коли не можна виїхати з міста або вийти з будинку (*ізоляція*), коли обмежується пересування або володіння фінансами (*санкції*) тощо. Отже, як зазначив Мішель Фуко, «влада є всього лише сукупність механізмів і процедур, основна роль яких полягає не в чому іншому, як у забезпеченні влади» (Foucault, 2009, p. 14).

Ми виділяємо три можливі варіанти влади: *суверенітет* – необмежена влада правителя на обмеженій міжнародним правом території; *гегемонію* – відкриту або латентну згоду без застосування насильства; *панування* – домінування, що засноване на використанні сили і насильства, а також встановленні централізованої та фіксованої політичної ієрархії.

Суверенітет як форма реалізації влади.

У класичних концепціях суверенітет визначається як атрибут держави, коли держава володіє повнотою політичної влади над певною територією та її постійним населенням, а також є незалежною від зовнішніх сил (Bodin, 2009). У подальших дослідженнях територіальний аспект суверенної влади залишається доволі важливим, хоча й аналізується під іншим дослідницьким кутом, наприклад, суверенітет позначається як надзвичайний стан і нелегітимне право, що необхідне для легітимації нового політичного порядку (Agamben, 1998). Окрім того, суверенітет визначається як проекція практик включення і виключення, усередині яких знаходяться дихотомії «*friendenemy*», а отже суверенітет є політичною владою (Schmitt, 2007).

Посткласична інтерпретація суверенітету ставить у центр дослідницької уваги конкретні структури, які забезпечують відтворення суверенітету. Суверенітет – це право суверена забирати чиєсь життя або дозволяти комусь жити далі, а відтак це виключне право на вбивство, коли існування суверена в небезпеці; це управління процесами життя, а отже – *біополітика* (Foucault, 1995, р. 136). Також суверенітет розглядається як система, що здатна самотійно розширюватися і прагнути до відтворення; і що більше суверенітет розширюється, то більшою є ймовірність його потенційної деконструкції (Derrida, 2003), тобто йдеться про парадоксальність суверенітету. Або ж суверенітет є новою формою політичної влади, що охоплює безліч національних і наднаціональних організмів; і цією формою влади стає Імперія, що проєктує свою владу на глобальний простір (Hardt & Negri, 2000, р. xii).

Серед безлічі диференційованих інтерпретацій суверенітету ми можемо виявити ключові особливості цього поняття: (1) це завжди певне монопольне право на володіння політичною владою та механізмами щодо її використання; (2) це централізована та структурована система владних відносин; (3) це внутрішня суперечність між потенційним обмеженням (*територіальний аспект*) та прагненням до розширення (*просторовий аспект*). Ми підтримуємо тезу про те, що суверенітет є формою політичної влади, яка одночасно може бути і формою здійснення контролю (Pusterla & Piccin, 2012, р. 125).

Відмінною характеристикою суверенітету є наявність динамічних і гнучких структур, які підтримують реалізацію суверенної влади. З одного боку, ми можемо позначити суверенітет як атрибут політичного об'єднання, тобто сталу і невіддільну властивість системи порядку. З іншого боку, суверенітет демонструє автономність і незалежність політичної системи всередині конкретної держави або, принаймні, надає вигляду такої автономності. У такому контексті ми маємо брати до уваги суперечність між внутрішнім і зовнішнім станом суверенної влади, а також державоцентричний характер суверенітету, що під впливом глобалізації може ставати причиною деєтатизації політичної системи і суверенної влади (Fisun & Vinnykova, 2021).

Ми погоджуємося з Метью Лонго у тому, що поняття суверенітет дуже близьке до поняття *imperium*, яке передбачає реалізацію політичної влади на необмеженій території (Longo, 2017, р. 11), коли кордони стають «невидимими», а право суверена управляти поширюється далеко за межі центру – метрополії. Тож тут ми можемо провести видиме розмежування *державного* та *імперського* суверенітету. Державний суверенітет – це геополітичний імператив, який позначає фіксовані або закріплені кордони конкретної держави в системі міжнародних відносин. А отже, державний суверенітет *a priori* абсолютний щодо власної території та населення (Charvet, 1997, р. 42), але відносний щодо різних форм регіональних або глобальних об'єднань. Відносний державний суверенітет ми можемо спостерігати в Європейському Союзі, коли існують органи управління ЄС, а також національні уряди. Ми бачимо, що зберігається досить широка автономія для національного уряду і його політики всередині держави.

Натомість імперський суверенітет є просторовим феноменом, що ігнорує територіальні претензії та прагне до розширення простору (Hardt & Negri, 2000, р. 167). Ідеться не стільки про фізичний простір – сукупність категорій фізичної географії; а про символічний простір – сукупність статусів, ролей і дистанцій, що визначають положення об'єкта в цьому просторі. Тому імперський суверенітет може бути абсолютним і необмеженим доти, доки не з'являється рівний за силою і впливом інший імперський суверенітет. Крім цього, імперський суверенітет є сукупністю механізмів контролю за політичним порядком. Це передбачає створення стійких центр-периферійних відносин, які відтворює центр імперії, акумулюючи локальні політичні еліти навколо образу сильного правителя, імперської ідеї або структур неформальної політики. Але при цьому, на відміну від держави, імперія використовує набагато більший набір інструментів для створення і виробництва системи контролю, а отже, і для відтворення імперського суверенітету – універсальної та централізованої політичної влади.

Гегемонія як форма реалізації влади.

Наступним типом реалізації влади є гегемонія, яка має різні концептуальні та методологічні перипетії (докладніше дивіться про це у книзі Anderson, 2017).

Однак найбільш релевантним для нас є підхід, який запропонував у своїх працях відомий італійський філософ-марксист Антоніо Грамші. Для нього гегемонія – це необхідна складова влади, без якої остання – це всього лише диктатура (Gramsci, 2011b, p. 265). Тобто відсутність у влади здатності встановити гегемонію є прагматичною диктатурою. Гегемонія – це ідеологія в тому сенсі, що вона формує світоустрій, обґрунтовує політичний порядок і конструює соціальну реальність індивідів. Гегемонія є механізмом створення колективної ідентичності, усередині якої знаходиться згода тих, хто підпорядковується; відбувається легітимація насильства і вибудовується система владних відносин. Тому цілком природно, що будь-яка влада прагне встановити гегемонію всередині своєї політичної організації, оскільки гегемонія є таким собі маркером легітимності політичного режиму і механізмом розповсюдження влади як легального, узгодженого та скоординованого насильства.

Відсутність у гегемонії інтелектуальної переконливості та соціальної привабливості, зазвичай, призводить до її неприйняття соціальними групами. Тому ідеологічне обґрунтування гегемонії необхідне для того, щоб створити ситуацію, за якої відсутність гегемонії розглядають як загрозу політичній системі та населенню. Якщо немає гегемонії, то немає й порядку, а отже, виникає хаос. Антоніо Грамші пропонує розглядати гегемонію як «певну колаборацію, тобто активну і добровільну, вільну згоду» (Gramsci, 2011b, p. 9). Наслідуючи марксистську філософію, Грамші інкорпорує гегемонію в революцію як процес зламу держави і переходу до нового соціально-політичного порядку. У цьому сенсі гегемонія і є новий соціально-політичний порядок, у якому влада як примус є і владою як переконання. Отже, політична організація – *умовна політія* – є системою владних відносин, у яких виявляється її сила та згода населення на легітимне застосування цієї сили (Shalbak, 2018). Однак, революція – це завжди радикальна подія, що змінює політичну систему та кон'юнктуру влади.

Далі Антоніо Грамші розширює своє розуміння гегемонії через виокремлення щонайменше трьох ключових особливостей: (1) необхідно створити нове дискурсивне поле і соціальну дискурсивність, тобто політизувати

соціетальність суспільних відносин; (2) необхідно змістити акцент із радикальної гегемонії в історії до гегемонії в політичній культурі, за допомогою чого на зміну соціальному класу приходять історико-політичний блок, союз; (3) побудова гегемонії можлива лише в межах ідеології, тобто гегемонія є продуктом ідеологічних конструкцій, що продукують єдність тих, хто підкорюють і тих, хто погоджується на підкорення (Gramsci, 2011b, pp. 170–177).

Інакше кажучи, гегемонію слід розглядати як динамічний процес усередині політичної системи, де існує консенсус між силою примусу та згодою підкорятися, тобто «факт гегемонії передбачає врахування інтересів і тенденцій тих груп, над якими здійснюється гегемонія» (Gramsci, 2021, p. 137). Тож цілком очевидно, що неможливість побудувати європейську ідентичність зіштовхується з проблемою віднайти універсальну та оптимальну ідеологію для всього політичного простору, а не лише для конкретних акторів.

Не менш важливими для нашого подальшого дослідження є роздуми Антоніо Грамші щодо творення та підтримки сталої колективної волі, функціональна особливість якої спрямована на збереження наявного політичного порядку. Стійка колективна воля – це сукупність культурно-ідеологічних механізмів, необхідних для легітимації структур примусу; у певному сенсі - це влада через комунікацію, влада через суспільний дискурс (Laclau & Mouffe, 1985). Стійка колективна воля має бути постійною і незмінною, оскільки вона покликана консолідувати політичний порядок. Якщо політика – це сукупність правил, що регулюють суспільний дискурс, то гегемонія – це процес вироблення таких правил і згода населення на їхню універсальність і необхідність.

Отже, щоб гегемонія працювала, необхідно використовувати соціально-культурну стандартизацію і сегментацію населення, але при цьому зберігати їхню індивідуалізацію. Тож гегемонія – це процес поширення і встановлення структур владних відносин, у яких формується стійка колективна воля погоджуватися на підпорядкування без відтворення механізмів примусу і насильства. Стійка колективна воля необхідна не просто для конструювання

уявної спільноти, а й для легітимації такої спільноти всіма іншими. Тому подібні процеси потребують досягнення соціокультурної єдності, яка конститує політичну волю правлячих політичних еліт.

Панування як форма реалізації влади.

Третім способом реалізації влади є панування, але не в інтерпретації соціального домінування, а в інтерпретації політичного переважання. Так, влада є співвідношенням панування і підкорення і, в залежності від кількості та якості переважання будь-якого із цих елементів, ми можемо говорити про різні можливості або способи реалізації влади. Політичне панування передбачає, на нашу думку, нав'язування соціальним групам конкретного способу життя, тобто організація суспільства та контроль за його життєдіяльністю. А це так само потребує використання різних тактик і стратегій, які можуть вживати політичні структури та інститути для (від)творення політичного порядку. П'єр Бурдьє у такому сенсі зазначає, що політичне панування потребує великої кількості ресурсів, технічних та раціональних обґрунтувань у відповідності до власного збільшення та розширення; а ті, хто підкоряються, будуть вимушені шукати нові інструменти для протидії стратегіям панування, тобто стратегіям відтворення влади (Bourdieu, 2000, pp. 83–84).

Тож будь-яке політичне панування завжди ґрунтується на виключному і монопольному праві на здійснення насильства, на монопольному праві володіти ресурсами та їхнім (пере)розподілом, на монопольному праві мати силу і використовувати її для підтримки легітимності існуючого політичного порядку. Але при цьому важливо розуміти, що, як правило, політичне домінування є просторовим, а отже, потребує а) розгалуженої мережі владних відносин із наявними локальними центрами (вузлами) розповсюдження влади і б) певної контрольованої автономності для тих, хто підкоряється, обмеження політичних процесів або соціальних практик. Томас Вартенберг, наприклад, вказує на те, що політичне домінування можна охарактеризувати крізь призму трьох умов для його реалізації: (1) наявності конкретних наслідків щодо інтересів тих, по відношенню до кого реалізується панування; (2) відносин між тими, хто панує, і

тими, хто підкоряється (або погоджується із пануванням), повинні бути стабільними і, по можливості, постійними; (3) такі відносини повинні бути конституційовані існуванням диференціалу влади (Wartenberg, 1990, pp. 115–118).

Тобто політичне панування є сукупністю певних стійких відносин між А і Б, які здатні повторюватися і (від)творюватися й ґрунтуються на співвідношенні влади і підкорення. Будь-яке панування прагне забезпечувати відносно стабільні переваги тих, хто здійснює панування, над тими, хто підкоряється йому. А отже, політичне панування виникає тоді, коли виникають відносини між політичними структурами та соціальними групами. Політичне панування може ґрунтуватися на множині факторів, які будуть або визначальними, або похідними від більш-менш визначальних. До таких факторів можна віднести природні, економічні, фінансові або демографічні ресурси, технічну або військову перевагу, соціальну ієрархію, культуру або релігію, структури та механізми (само)ідентифікації тощо. Але ключовим фактором буде сила – тобто кількісний або якісний показник ступеню впливу А на Б, що впливатиме як на положення обох, так і на потенційні наслідки від такої взаємодії.

Американський дослідник Джозеф Най пропонує розглядати силу як похідну від влади; сила є сукупністю механізмів, за допомогою яких ви можете примусити когось робити те, що ви хочете за допомогою погроз; ви можете спонукати їх за допомогою заохочення або винагороди; або ви можете залучити/кооптувати їх, щоби вони хотіли того, чого хочете і ви (Nye, 2005, p. 2). У будь-якому випадку сила необхідна, щоби продемонструвати ваші намагання змусити, переконати або заохотити когось до співпраці із вами. Говорячи про систему глобального управління або ж систему міжнародних відносин, Джозеф Най пропонує декілька варіацій реалізації «бажання держави» крізь призму використання сили. Таких варіацій є дві – м'яка сила (англійською – *Soft Power*) та жорстка сила (англійською – *Hard Power*).

Жорстка сила є силою прагматичною, раціональною і холоднокровною через те, що вона фокусується навколо сили реальної, тобто фізичної. Це може бути військова потужність країни, рівень розвитку економіки, наявність

природних, економічних або демографічних ресурсів, навіть розмір території. Джозеф Най пише, що жорстка сила може спиратися на заохочення («пряники») або на погрози («батоги»), але в обох випадках мова йде про застосування сили, шляхом її одночасної і демонстрації, і реалізації (Nye, 2005, р. 5), наприклад, воєнні дії, санкції, шантаж тощо. М'яка ж сила проявляється в тому, що країна може отримати бажаний результат у світовій політиці тому, що інші країни нею захоплюються, наслідують її, прагнуть досягти її рівня розвитку, процвітання або відкритості, а також самі заохочують наслідувати її.

Інакше кажучи, різниця між жорсткою і м'якою владою полягає в різних моделях організації взаємодії між суб'єктами. Жорстка сила, як правило, ґрунтується на командному управлінні, де примус і спонукання будуть визначальними і будуватимуться вони на фізичних ресурсах країни. М'яка сила є своєрідним кооперативним управлінням, яке здатне формувати бажання та заохочувати суб'єктів до кооперації та кооптації шляхом формування спільного порядку денного, залучення до різних процесів тощо (Nye, 2004, р. 65). Головним же фактором, що відрізняє м'яку силу від жорсткої, є домінування «м'якого» і збалансованого права, що носить універсальний характер і визначається всіма учасниками системи міжнародних відносин (Ortynskyi, Shamrayeva, Zeman, Lisna & Valetska, 2021). Власне, універсальність як просторова характеристика вимагає максимальної консолідації універсалістських практик щодо оптимізації політичного простору, наприклад, за допомогою права, норм і законів.

Модуси відтворення влади.

Останній структурний елемент нашої авторської моделі упорядкування політичного простору – це модуси (латинською – *modus* або *modus operandi*). Їхньою особливістю є те, що вони є конкретною характеристикою з певною властивістю, яка пов'язана з іншими такими ж характеристиками; і одночасно вони є видозмінами, які пояснюються в сукупності з іншими видозмінами (Spinoza, 2007, р. 7). Тобто модуси – це динамічні характеристики якогось процесу, які окремо або комплексно можуть набуватися або втрачатися цим процесом під впливом ситуативних, зовнішніх по відношенню до нього

обставин. А отже, модуси політичного порядку – це різні форми або стани, процеси або способи існування та функціонування, за допомогою яких ми можемо зрозуміти логіку політичного порядку, його структурно-функціональний вимір.

Modus operandi є образом або способом дії, тобто тим змістовним наповненням якоїсь форми або процесу, за допомогою якого ми розкриваємо всю дієву структуру. Джон Хортон, який аналізує політичну теорію крізь призму *modus operandi* (Horton, 2010, pp. 438–439), пропонує операціоналізувати це поняття, щоби виявити внутрішні зв'язки та особливості. По-перше, це змістовне наповнення, яке полягає в тому, що логіка і мета модусів – це підтримка миру і безпеки, порядку і стійкості, тобто недопущення виникнення хаосу або біфуркацій. По-друге, це форма самого модуса, а також форма його взаємодії з іншими модусами як своєрідний консенсус або «баланс сил». Внутрішній і зовнішній аспекти модусів конституують їхню життєдіяльність; модуси завжди запускають і реалізують політичні механізми упорядкування простору, організації населення, легітимації та відтворення політичного порядку.

Ми пропонуємо чотири модуси, які дозволяють аналізувати структурно-функціональний та нормативно-ціннісний виміри політичного порядку: (1) модус влади, (2) модус ідеології, (3) модус сили та (4) модус капіталу. Саме взаємодія модусів та їхня взаємодоповненість допомагає нам візуалізувати ті аспекти політичного порядку, про які ми вже згадували раніше. Тобто кожен модус одночасно функціонує сам по собі, а отже є *modus operandi*, а також взаємодіє з іншими модусами. Інакше кажучи, ми можемо говорити про те, що, наприклад, гегемонія неможлива без використання принципів *soft power* як м'якої сили переконання, а ідеологічні апарати держави використовуються як інструменти для відтворення суверенітету або гегемонії як форм влади чи реалізації принципу м'якої сили у внутрішній або зовнішній політиці. Отже, ми говоримо про те, що модуси мають декілька вимірів реалізації: (1) *внутрішній*, тобто стан, процес або форм, якими він він представлений, (2) *зовнішній*, тобто

процеси взаємодії і взаємодоповнення, які відбуваються між модусами всередині політичного простору.

Сеймо ми розглядаємо модуси не як кількісні характеристики політичного порядку, а якісні. Операціональні можливості модусів демонструють множину зв'язків, крізь призму яких розкривається ступінь реалізації будь-якого процесу: політичного, соціального, економічного тощо. Ми говоримо про те, що модуси не просто доповнюють один одного, а конституюють конфігурації реалізації та відтворення політичного порядку. У залежності від того, на що спиратиметься такий політичний порядок (влада, сила, ідеологія або капітал), буде визначатися і панівний модус. Але це не означає, що він буде використовуватися лише один. Навпаки, модус - доміант буде потребувати додаткових елементів, наприклад, панівний модус сили потребуватиме елементів модусу ідеології, щоб легітимізувати ту конфігурацію політичного порядку, яку він пропонує. У більш вузькому сенсі модуси можна розглядати як структури, метою яких є структурування політичного простору, а отже упорядкування усіх його елементів та налагодження взаємозв'язків.

Запропонована нами модель упорядкування політичного простору базується на використанні міждисциплінарного підходу. Приймаючи той факт, що політичний простір є одночасно і продовженням, і однією з форм простору соціального, ми звертаємо увагу саме на механізми упорядкування політичного простору за рахунок конструювання політичного порядку. Наша ідея полягає в тому, що будь-який простір можливо аналізувати лише в тому випадку, коли він є упорядкованим, а отже операціоналізованим, осмисленим та привласненим. Політичний порядок є фіксацією процесу операціоналізації політичного простору, у якому виникає сукупність об'єктів, що знаходяться у просторі і мають взаємодіяти між собою. Моделі такої взаємодії залежать від рівня інтенсивності системи універсального контролю, за якої будь-який порядок, який або протиставляється хаосу, або намагається його трансформувати, є залежним від високого рівня функціональності системи універсального контролю.

Передусім система універсального контролю спрямована на політичну ревізію місця, часу та дистанції як головних атрибутів простору. Тобто мова йде про місцезнаходження політичних інститутів або структур влади (локалізація політичної влади), просторовий контроль за мобільністю населення, контроль над темпоральними характеристиками управління простором. Це означає, що система універсального контролю по-різному функціонує як в осьовому (центральному), так і в орбітальному (периферійному) частинах політичного порядку, де вона може мати як номінальний, так і формальний характер.

Влада та ідеологія є інструментами, за допомогою яких відбувається відтворення системи універсального контролю, оскільки система владних відносин допомагає упорядковувати політичний простір та здійснювати практики управління ним, а ідеологічні апарати відповідають за (1) процес легітимації усталеної структури владних відносин, (2) конституювання політичного порядку, (3) здійснення нормативно-ціннісного забезпечення системи універсального контролю. Відповідно, модуси, які забезпечують функціональність системи владних відносин та ідеології, є динамічними характеристиками, які лише за комплексної взаємодії здатні допомагати у відтворенні політичного порядку.

Висновки до розділу 1

Не дивлячись на різні інтерпретації глобалізації, спільним знаменником більшості теоретико-методологічних підходів є просторовий характер глобалізаційних процесів та різні способи реалізації влади. Передусім це стосується держави як панівної політичної організації в сучасному світі та важливого актора і суб'єкта міжнародних відносин. Однак домінування державоцентричності в наукових дослідженнях призводить до нівелювання альтернативних політичних організацій, які не є державами за структурно-функціональними характеристиками, проте відносяться дослідниками до прикладів держав. З іншого боку, ідеться про домінування принципу територіалізму, який досить часто розглядається без урахування просторового

характеру політичних процесів і глобалізації в цілому. Тож запропонована авторська категорія «політичні форми організації простору», на нашу думку, дозволить зняти державоцентричний аспект і проаналізувати життєздатність альтернативних по відношенню до держави політичних форм.

«Простір», як наукова категорія, визначається дослідниками крізь призму або фізичних властивостей, або соціальних особливостей. Відповідно фізичний простір є сукупністю фізичних об'єктів, які упорядковуються та фіксуються у просторі. Тоді як соціальний простір визначається сукупністю горизонтальних соціальних зв'язків, що конституюють конкретну соціальну реальність та солідарність у просторі і з простором (опанування простору та репрезентація простору). Однак категорія «політичний простір» використовується дослідниками як академічна дискурсивна номінація, що має форму, але не має конкретного онтологічного змісту, враховуючи політичний аспект простору.

Проведений аналіз генеалогії фізичного та соціального простору допоміг нам визначити основні структурні елементи політичного простору: універсальність його характеру, політизація соціальної реальності, відтворення просторових практик та репрезентація простору у відповідності до характерних для конкретного суспільства практик політичної (само)ідентифікації. Політичний простір, який наповнюється смислом *«політичного»*, стає каталізатором відтворення політичного порядку. Такий процес упорядкування простору крізь призму структурування системи владних відносин визначає центральний зміст самого себе: упорядкування фізичного простору та його політична операціоналізація можлива за умови створення та відтворення політичного порядку, який ґрунтується на системі універсального контролю, в основі якої знаходяться система владних відносин та ідеологія. А динамічні характеристики – модуси – дозволяють аналізувати структурно-функціональні та нормативно-ціннісні аспекти відтворення політичного порядку з урахуванням різних конфігурацій влади та ідеології.

РОЗДІЛ 2

ПРОСТОРОВІ ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІМПЕРІЙ: ГЕОІСТОРИЧНА ДИНАМІКА ТА ПОЛІТИЧНИЙ ПОРЯДОК

2.1. Імперія як форма політичного порядку та проблема її концептуально-методологічного осмислення.

Науковий «бум» щодо дослідження імперій припав на другу половину ХХ століття, яка характеризувалася розпадом колоніальних систем Великобританії, Франції, Португалії, Іспанії та Нідерландів; «Холодною війною» між США та СРСР з їх «демократичними» та «соціалістичними» союзниками; пошуком нових оптимальних стратегій (спів)існування різних політичних форм, зокрема утворенням міжнародних та регіональних об'єднань на кшталт Європейського Союзу, ООН, НАТО, G7 та G20, АСЕАН, ОПЕК та інших; конституюванням та (пере)осмисленням системи глобального управління. Про цей період Діпак Лал писав, що час імперій завершився в минулому столітті, оскільки завдання будь-якої імперії – це забезпечення порядку, а тому це завдання лягло на плечі сучасних міжнародних організацій як сукупності політичної взаємодії національних держав у контексті глобалізаційних процесів (Lal, 2004, р. 6). Але при цьому, враховуючи розвиток системи глобального управління та міжнародної системи політичного порядку, включаючи гарантії безпеки та конструювання гегемоністських порядків, ми можемо констатувати існування та відтворення проєкції імперської логіки управління в контексті як глобалізаційних процесів, так і взаємодії різних глобальних акторів у вигляді імперій, національних держав і транснаціональних корпорацій.

Також, не дивлячись на подібну «відмову» на дослідження імперій наприкінці ХХ століття, останні дослідження зарубіжних учених сьогодення демонструють іншу тенденцію, яка пов'язана із поверненням до наукового дискурсу понять «імперія», «імперіалізм» та «колоніалізм». Загалом сучасні дослідження імперій носять у більшості історичний характер, адже вони стосуються аналізу тих реальних імперій, які

існували в минулому і були важливими центрами цивілізацій. Наукові розвідки ретроспективного історичного аналізу імперій стосуються, наприклад, ролі жінок в політичній системі Османської імперії (Faroqhi, 2023) або революційних процесів в останні роки існування Османської імперії (Gingeras, 2023); історії становлення та розвитку Римської імперії (Woolf, 2022) або дослідження кордонів Римської імперії у контексті її експансіоністської політики (Forty & Forty, 2022); дослідження колоніальних аспектів функціонування імперій (Wagner, 2022) або практик імперіалізму в колоніях європейських імперій (Rosa, 2022); аналізу ролі політичної та/або економічної еліти в управлінні Британською імперією (Vulman, 2021) або проблем (само)ідентифікації та мовної політики як інструменту побудови імперської влади на прикладі європейських імперій XIX-XX століть (Griffiths, 2021).

Окрім того, активно досліджується поняття «імперія» і в соціальних науках, зокрема в політології, соціології, економіці, міжнародних відносинах, геополітиці. Зокрема, це стосується аналізу сучасних глобальних акторів, які (а) мають імперське минуле, (б) відіграють у сучасному світі панівну роль у глобальному та/або регіональному середовищі і (в) так чи інакше є прикладами сучасних реальних та/або потенційних імперій. Хоча подекуди дослідники вводять нову категоризацію імперій, наприклад, «постімперія», «неоімперія», «глобальна імперія». Тобто дослідники прямо чи опосередковано називають сучасним імперіями Сполучені Штати Америки (Stuelke, 2021; Berberoglu, 2022; Sakai, 2022), Китайську Народну Республіку (Cook, 2017; Khan, 2018; Gill, 2022), Російську Федерацію (Monaghan, 2017; Kaeding, Pollak, & Schmidt, 2022; Welfens, 2023), Європейський Союз (Zielonka, 2007; Ränke, 2019), Турецьку Республіку (Danforth, 2016; Cagartay, 2019) тощо. Безперечним є той факт, що сучасні дослідження орієнтовані на транснаціональну структуру владних відносин, питання гегемонії США та забезпечення стабільності світового порядку, мережеву форму організації глобального простору, зменшення ролі «колективного Заходу» та переорієнтацію на політиці Азії та Латинської Америки, зокрема на Японію, Китай, Індію, Бразилію. А в контексті російсько-української

війни також порушується питання про формування «нової осі зла» у вигляді Пекін–Москва–Тегеран як альтернативи американо-європейській гегемонії.

Утім такі дослідження зазвичай є методологічно обмеженими та орієнтованими на аналіз конкретного аспекту, пов'язаного з імперією, наприклад, геополітичного, соціального, культурного, економічного тощо. Імперія не розглядається комплексно ні як політична організація, ні як політична система, ні як форма політичного порядку, а отже поза фокусом досліджень залишаються такі категорії як «політичний простір», «політичний порядок», «політична система», «політична влада» імперії. На нашу думку, у таких дослідженнях нівелюється гносеологічний потенціал комплексного аналізу імперії, адже не застосовується міждисциплінарна методологія і відсутні конкретні пропозиції саме комплексного порівняльного аналізу, зокрема політологічного. Окрім того, у сучасних епістемологічних розвідках залишаються панівними *державоцентричність* – визначення імперії крізь призму держави, а також *принцип територіалізму* – намагання продемонструвати територіальну обмеженість імперії та неможливість її існування в сучасному глобалізованому світі.

Остання ж спроба концептуально переосмислити поняття «імперія» належить Антоніо Негрі та Майклу Хардту, які більше двадцяти років тому запропонували авторську модель «глобальної імперії». Без сумніву, на той час це був новаторський підхід, у якому автори запропонували нівелювати державоцентричність і принцип територіалізму та спробували досліджувати імперію як «рушія етико-політичної динаміки, всередині якого конституюється імперський порядок, який охоплює весь безмежний та універсальний простір того, що імперія вважає своєю цивілізацією» (Hardt & Negri, 2000, p. 11). Відповідно, автори наголошують, що потрібно розглядати просторовий характер імперії як політологічну аксіому через те, що імперія не просто упорядковує глобалізоване середовище, а стає причиною виникнення глобалізації.

Проте далі у книзі ми мало що можемо зрозуміти про імперію, тому що в центрі дослідницької уваги авторів знаходиться аж ніяк не імперія, а імперська

влада – мережева, гнучка та часом непомітна. Антоніо Негрі та Майкл Хардт визначають імперію як одну із форм суверенної влади, тож вони і зосереджують дослідницьку увагу на аналізі взаємодії різних суб'єктів відтворення та розповсюдження саме влади в контексті імперського простору. І в цьому ми можемо побачити авторське протестне ідеологічне підґрунтя, яке стосується (а) намагання запропонувати інший варіант неоліберального порядку, і (б) переосмислити процес глобалізації. А отже першочергова спроба вивести поняття «імперія» за межі державоцентричності авторам, на нашу думку, вдалась. Та все ж відсутній комплексний аналіз¹³ «глобальної імперії» та ідеологічний мейнстрім у вигляді (про)комуністичних авторських поглядів не дав можливості комплексно та якісно відтворити концептуальний намір.

Наукове обговорення категорії «імперія» як форми влади є цілком природним і логічним, оскільки етимологічно, як зазначає Домінік Лівен, слово «імперія» походить від латинського слова *imperium*, що означає владу або панування (Lieven, 2002, p. 7). І хоча в стародавньому Римі *imperium* розглядався як юридично закріплена і політично зафіксована влада магістратів¹⁴ віддавати накази і вимагати підпорядкування від населення, яке проживало на ввіреній їм території, мова тут йшла зовсім не про конкретну територію, а швидше про весь імперський простір. Отож, наділений *imperium*'ом магістрат займав не просто політичну посаду, а мав конкретний соціальний та політичний статус, який дозволяв йому вимагати підпорядковуватися від спільнот незалежно від того, у якій частині імперії він знаходився. Відповідно, ми повинні говорити не стільки про владу як головну особливість імперії, скільки про політичний порядок, завдяки якому різні механізми влади утворюють владні конфігурації і слугують інструментом легітимації політичного порядку.

¹³ Так, автори пропонують розглядати імперію як потенційну форму світового порядку, утім відсутність констеляційного характеру аналізу нівелює такі спроби. Усередині аналітичної схеми автори, наголошуючи на протиставленні власної теорії економічного детермінізму, все рівно ставлять економіку та виробництво на перший план, визначаючи головним критерієм саме виробництво.

¹⁴ У стародавньому Римі магістрат – це виборча посада, яку займає на один рік особа, що обирається та призначається сенатом та/або населенням і відповідає за реалізацію політичних, юридичних, військових, господарських та інших управлінських функцій.

І хоча сьогодні ми маємо достатньо значну термінологічну палітру стосовно визначення поняття «імперія», водночас спостерігаємо надмірний авторський опортунізм стосовно намагання запропонувати класифікації або типології імперій. Досить часто подібні приклади носять відносний характер і розглядаються виключно в контексті розвитку держави і не несуть у собі чітких параметральних змінних, які б дозволили чітко відмежувати різні типи імперій один від одного. Типологія імперій – це, перш за все, намагання виокремити різні типи та протиставити їх один одному. Однак протиставлення або логік управління імперіями, або структури владних відносин, або характеристик експансіоністської політики є досить тривіальним процесом. На нашу думку, будь-яка спроба подібного процесу є проблематичною, тому що вона зіштовхується з проблемою вибору, як мінімум, декількох валідних критеріїв. Аналізуючи імперії, дослідники надають перевагу територіальним особливостям утворення імперії та способам організації владних відносин в контексті «центр-периферія». Хоча більш-менш очевидною є типологія за ступенем формалізованості імперської влади, згідно з якою є або *реальна* імперія, наприклад, Римська, Візантійська, Монгольська; або *квазіімперія*, наприклад, Корейська, Мексиканська або Бразильська імперії.

Інші ознаки, які наділяють імперію певними особливостями, вимагають більш чіткого і ретельного аналізу, враховуючи існуючу множину теоретико-концептуальних та аналітичних підходів. Представники *світ-системного підходу*, до яких відносяться І. Валлерстайн, Дж. Аррігі, А.-Г. Франк, С. Амін, Г. Дерлугьян, розглядають розвиток політичних форм, передусім і виключно держави, крізь призму розвитку капіталізму та капіталістичної світ-системи. Імперія є однією з форм державного об'єднання (не за лінією «унітарна держава – федерація – конфедерація»), яка приймає самотійний вигляд примусового союзу, заснованого на силі та насильстві. Відповідно, у такому політичному утворенні досить скоро виникає яскраво виражений центр, що концентрує необхідну кількість ресурсів для здійснення контролю за множиною диференційованих потенційних держав – периферій. Іммануїл Валлерстайн

вводить термін «світ-імперія», щоби продемонструвати просторово-часовий аспект розвитку різних світ-систем, всередині яких «просторово-часовий аспект пронизує безліч політичних і культурних одиниць [*структур.* – автор], і являє собою інтегровану зону взаємодії інститутів, які підкоряються певним правилам системи» (Wallerstein, 2004, pp. 16–17). Такі (взаємо)дії є систематизованими в просторі й часі, а тому можуть бути упорядкованими. Це одна із перших гносеологічних розвідок в соціальних науках щодо визначення імперії в контексті простору з урахуванням упорядкованості в просторі структур (попередні спроби інтерпретації просторових особливостей імперій можна знайти в роботах французького історика Фернана Броделя).

Іммануїл Валлерстайн пропонує аналізувати три типи історичних систем, а саме: *міні-системи, світ-імперії та світ-економіки*. Останні – це продукт капіталізму, тобто особлива форма історичної системи, за якої панує економічний детермінізм, що визначає соціальний розвиток. Утім будь-яка історична світ-система не є тотожною формації, цивілізації або модернізації. Це, швидше за все, альтернативна методологія, запропонована автором, щоби поставити у центр дослідження не окремі структури, процеси або явища, а весь комплекс взаємодіючих елементів, які функціонують усередині конкретної історичної системи. Такою історичною системою є і світ-імперія, яку автор визначає як «систему, що має єдину загальну політичну структуру і єдиний загальний розподіл праці» (Wallerstein, 2011a, p. xxii). І, що важливо, конструювання світ-імперії відбувається за рахунок економічної (ресурсної у більш вузькому сенсі) експансії розвиненої держави по відношенню до менш розвинених держав у регіоні за рахунок військово-технологічного переважання та концентрації механізмів контролю за фінансовими потоками.

Аналіз ідей представників світ-системного підходу доводить, що постійна експансія вимагає від імперії побудови централізованої системи політичного управління, що є одночасно і сильною, і слабкою стороною імперії. Сильна сторона ґрунтується на тому, що в імперіях завжди існує стійкий і потужний центр (ядро або метрополія), що здійснює контроль над просторовими потоками

(товари, послуги, капітал, інформація, ресурси, люди) між собою та периферіями. Слабка ж сторона проявляється в тому, що для підтримки такої розгалуженої просторової системи необхідна бюрократія – механізм політичного структурування, що має тенденцію поглинати все більше ресурсів і зрештою виснажувати політичну систему, робити її слабкою і вразливою. Чим більшою є імперія, тим складнішою є її система управління, і тим більш бюрократизованою є система владних відносин всередині системи.

На нашу думку, така теза вимагає уточнення: імперія потребує ресурсів для здійснення контролю за локальними периферійними центрами – *локальною периферійною елітою*. А надлишок ресурсів зазвичай спрямовується на підтримку експансіоністської політики – розширення імперського простору. Відповідно, виникає ситуація, за якої існують дві конфігурації відтворення політичного порядку (див. Рисунок 2.1.). Чим міцнішою є взаємодія між бюрократією та меншою є їх жага до присвоєння великої кількості ресурсів, тим міцнішим є політичний порядок і сама імперія.

Ми обґрунтовуємо цей процес як практику позитивної колективної взаємодії політичних еліт. Коли ж рівень взаємодії між бюрократією є низьким, а «приватизація ресурсів» великою, тоді імперія слабшає, вона втрачає контроль над політичним простором і, перш за все, контроль над локальними периферіями, у яких збільшується роль локальної політичної еліти, що впливає на утворення нових політичних форм, наприклад, на Близькому Сході під час розпаду Османської імперії (кінець XIX – початок XX століття). Відповідно, імперський політичний порядок є залежним від структури владних відносин та рівнем взаємодії між політичними агентами таких відносин – політичною елітою центру імперії та локальними політичними елітами периферій; бажаннями та цілями перших і намірами зберегти сталий порядок речей останніх.

Рисунок 2.1. Конфігурації взаємодії політичних еліт (авторська модель).

Ще один представник світ-системного підходу Джованні Аррігі не дає чіткого визначення імперії, а використовує термінологію свого колеги Іммануїла Валлерстайна. Утім, на відмінну від нього, Джованні Аррігі пропонує розглядати імперії як цикли накопичення і розповсюдження капіталу, які автор називає світовою гегемонією. Світова гегемонія, на думку автора, є «владою держави здійснювати функції керівництва і управління над системою суверенних держав... це не просто влада як домінування, а влада як інтелектуальне і моральне лідерство... воно спирається не виключно на примус, а на згоду» (Arrighi, 1994, pp. 28–29). Але ключовою особливістю такої гегемонії є те, що вона (1) є додатковою владою по відношенню до реальної політичної влади, (2) є реалізованою тоді, коли паєвна держава (центр, метрополія) веде систему підпорядкованих держав у бажаному напрямку і при цьому сприймається як така, що переслідує спільний та взаємовигідний інтерес. Гегемонія означає не лише максимальний рівень домінування світ-імперії, але й формальне, номінальне або символічне визнання іншими учасниками безальтернативної ролі гегемона.

Не менш важливим є й той факт, що Джованні Аррігі розглядає цикли накопичення капіталу (або розповсюдження гегемонії) як спробу структурування політичного порядку без територіальної обмеженості, хоча принцип територіалізму все ще залишається досить важливим для автора. Мова

йде про просторовий аспект побудови світ-імперії, хоча й з важливістю території як інструменту легітимації. Автор визначає чотири типи накопичення капіталу (Arrighi, 1994, р. xiii): (1) *Генуезький*, (2) *Голландський*, (3) *Британський* та (4) *Американський*. Кожен із циклів не лише є гегемоністським за особливостями реалізації влади, але й конститує центр-периферійні відносини, за умови яких центр імперії акумулює та агрегує ресурси для власного розвитку¹⁵. Періоди накопичення капіталу, а відтак періоди конституювання й розповсюдження гегемонії, є циклічними: кожен наступний цикл вбирає в себе сильні сторони попереднього; розширює функціональність та ефективність структур влади.

Враховуючи циклічний характер функціонування імперського порядку, ми пропонуємо визначати його процесуальність у вигляді параболи. Мова йде про той факт, що з початку утворення першої імперії і до сьогодні весь світ прямо та/або опосередковано був залучений до процесу формування того чи іншого імперського простору. У такому процесі сформувалися центри імперськості (імперських ідеологій), які мають лінійний характер в межах світового часу, але парабольний (циклічний) характер у межах власного часу існування, наприклад, Китай, Індія, Близький Схід (перш за все Туреччина та Іран), Росія, Європа (перш за все Великобританія, Німеччина та Франція). І з такої точки зору період існування імперії є конкретним циклом, який складається, як мінімум, з етапів виникнення, розширення, упорядкування, конституювання власного світу, дезінтеграційних процесів, колапсу та постімперського періоду.

Проте є й відмінності між такими циклами, які полягають у двох логіках управління. По-перше, мова йде про концентрацію організаційних можливостей, що використовуються імперією в конкретний час і в конкретному місці на відміну від попередньої імперії. Чим більшою буде така концентрація, тим вищою буде і цілісність системи, яка організовується, тобто міцність

¹⁵ Мова йде про те, що будь-які ресурси (капітал, товари, природні, демографічні, фінансові ресурси та інші) слугували підґрунтям активного розвитку центру. Ідеться, наприклад, про «Золоте століття» Нідерландів (*Gouden Eeuw*) – період, коли конститується Pax, тобто світ імперії, і вона досягає максимального розвитку в торгівлі, виробництві, військовій силі, культурі, науці, освіті тощо. А отже, інші держави визнають це і намагаються наслідувати цей розвиток. В історіографії існують спеціальні визначення для таких періодів, як наприклад, *Pax Romana*, *Pax Britanica*, *Pax Americana*, *Pax Sovietica*.

політичного порядку, встановленого центром гегемонії. По-друге, ідеться про співвідношення ресурсів і простору, який контролюється, – *геополітику*. Чим сильнішою є імперія і чим більше простору вона намагається контролювати, тим більшими будуть її витрати, а отже, ставатиме вищим рівень використання насильства по відношенню до периферії. А це так само буде призводити до виникнення супротиву або від локальних політичних центрів, або від потенційних імперій ззовні. Ми говоримо про визначальний характер просторової організації, яка «при максимальних показниках деконцентрації та децентралізації корпоративних повноважень здатна дезорганізувати політичну систему і зменшувати її функціональність» (Arrighi, 1994, p. 3).

Представники *історичного інституціоналізму* – В. Макнілл, Ч. Тіллі, М. Кревельд, Е. Хоббсбаум, М. Олсон – розглядають імперію як інституціолізовану форму насильства, яка історично оформлюється в процесі розвитку та ускладнення соціальних відносин. Імперія є складною, але удосконаленою формою держави; за вмілого поєднання військових технологій, організованого насильства та розвиненої соціально-політичної інфраструктури організовує інші потенційні держави в єдине політичне об'єднання. Однією з причин такого об'єднання є гарантії захисту і безпеки від зовнішніх загроз, а також відносна стабільність всередині імперії. Тобто мова йде про своєрідний договір, результатом якого є «домовленість» щодо захисту конкретної території в обмін на ресурсні вигоди (данина, податки, ресурси, провізія, солдати тощо). Але водночас важливим залишається інституційний дизайн імперського порядку, тобто як саме утворюються та конституюються загальні «правила гри», що дозволяють імперії забезпечувати власну функціональність.

Чарльз Тіллі, наприклад, розглядає імперію як одну із варіацій держави, що «виростає з конкуренції за контроль над територією і населенням» (Tilly, 1992, p. 4). Імперія завжди намагається скасувати та/або замінити непрямі форми правління, тому що їй не вигідно давати надмірну автономію локальним політичним елітам; імперія є своєрідним антагоністом демократії. Імперія продукує непряме управління за допомогою контролю, сукупності соціально-

політичних інститутів, спрямованих на збільшення ролі центру над управлінням периферією. Чарльз Тіллі зазначає, що імперії виникають за ситуації, коли існує відносно низьке накопичення засобів примусу при високій концентрації засобів насильства (Tilly, 1992, р. 21). Тобто в основі виникнення будь-якої політичної форми лежить дилема між накопиченням засобів примусу та концентрацією засобів насильства. Тож чим швидше відбувається процес концентрації та чим динамічнішим він є, тим вищою буде ймовірність виникнення нового центру політичної влади, який буде орієнтований на підкорення сусідніх локальних організацій, де рівень концентрації засобів насильства низький і повільний.

Звертаючи увагу на просторовий характер імперії, Чарльз Тіллі також показує, що саме непрямі механізми управління були панівними в імперській конфігурації влади. Ідеться про такі системи влади, у яких центр отримував ресурси не від населення, а від локальних політичних еліт, які користувалися досить широкою автономією в межах своїх власних володінь і займалися локальною концентрацією примусу і насильства (Tilly, 2006, р. 28). У цьому й полягає визначення імперії, яке надає автор: «імперія – це велика, структурована і складно організована держава, яка здійснює військовий і фінансовий контроль у кожному сегменті свого панування» (Tilly, 1997, р. 3). Специфіка такого контролю проявляється в тому, що імперії не утворюють нових держав, а захоплюють ті, що вже існують¹⁶. Відповідно, взаємодія і кооперація з локальною політичною елітою – *непряме управління* – розглядається як єдиний життєздатний механізм реалізації імперської влади.

Логіка імперської влади представлена автором у двох варіантах (Tilly, 1997, р. 4). По-перше, імперія консолідує та утримує невеликі за розміром

¹⁶ Утім, така теза Чарльза Тіллі видається нам досить спірною. Так, коли ми аналізуємо імперії стародавнього світу або середньовічні імперії, то ми повинні говорити про вже наявні політії, які захоплюються імперією. Проте після розпаду імперії відбувається процес утворення нових політії, які орієнтовані на власну історію, культуру та політику пам'яті. А отже мова йде про таке явище як націоналізм, який має інструментальний характер і (1) спочатку використовується імперіями для підтримки перманентного конфлікту між периферіями, (2) потім стає інструментом локальних політичних еліт для виправдання новоутвореної політії. І, як показує історична практика, таким виправданням слугує саме націоналізм – сукупність механізмів легітимації теперішнього новоутвореної політії за допомогою виокремленого та локального імперського минулого.

суб'єкти і не вимагає якихось внутрішніх змін на цій території. По-друге, центр імперії привласнює собі ресурси без надмірного і затратного контролю чи репресій, тому що це стає внутрішньою політикою локальної політичної еліти. Але саме в забезпеченні системи універсального контролю реалізується імперська влада або влада центру імперії та її політичної еліти над множиною підкорених політій (периферії) та локальними політичними елітами. Життєздатність такої системи забезпечується за допомогою військово-технічного домінування, яке є одночасно і механізмом політичної стабільності, й інструментом експансії. Відповідно, силове (насильницьке) утримання захоплених політій і відтворення імперського політичного порядку може призвести до появи висхідного опору по відношенню до політичної еліти центру імперії або в цілому до інституційного дизайну. Наприклад, «імперія» Олександра Македонського, яка розпалася невдовзі після його смерті. Власне, намагання легітимізувати імперський порядок і є причиною внутрішніх структурних, інституційних та механічних змін, які покликані зробити простір універсальним і гнучким.

Вільям Макнілл, який спеціалізується на військовій та воєнній історії, талановито демонструє, як саме військові технології використовуються для створення імперій та їхнього подальшого розширення. Автор теж визначає центр як надважливу складову будь-якої імперії; такий центр дає змогу політичній еліті забезпечувати безперебійне функціонування політичної системи. Саме організаційний аспект допомагає імперії вибудовувати максимально гнучку, але водночас і централізовану систему управління. Мова йде про (1) створення системи оподаткування замість постійних грабувань, (2) контроль над ресурсами у вигляді їжі або фуражу, (3) створення гнучкої системи соціальної мобілізації, (4) активний розвиток військових технологій та їхнє використання для розширення імперії (McNeill, 1982, pp. 4–10). Інакше кажучи, імперія виникає та розширюється тому, що в її основі лежать фундаментальні адміністративні механізми здійснення імперської влади, де рівень інституційного розвитку потенційної імперії є набагато кращим та функціональнішим, аніж в інших

політій, що знаходяться поруч; потенційна імперія, як мінімум, є технологічно розвиненішою у військовій сфері¹⁷, а також вона здатна швидко реагувати на зовнішню кон'юнктуру, зокрема проводити модернізаційні практики для «перезапуску» політичної системи.

Ми пропонуємо розглядати процес модернізації як процес кодифікації, оптимізації та оновлення усталеного політичного порядку, чиє нормативно-ціннісне і структурно-функціональне забезпечення реагує на зовнішньополітичні виклики та/або геополітичну кон'юнктуру. Власне в останньому й полягає головна особливість модернізації, яку необхідно розуміти як геополітичний імператив, де наявність військової сили напряму впливає на статус імперії: або вона буде домінувати і підпорядковувати інші політичні центри, або вона сама буде вимушена підпорядковуватися¹⁸. Доцільним також вважаємо наголосити на тому, що модернізацію не варто аналізувати виключно з позиції економічного детермінізму, оскільки економічний чинник є лише одним із безлічі інших чинників, наприклад, політичного, культурного, соціального, ідеологічного тощо. У процесі модернізації визначальним є не відсоток економічного зростання (банальний ВВП на душу населення), а політичні механізми та інституційні інструменти досягнення ситуації, за якої економічне зростання має позитивну динаміку.

Модернізація передбачає інколи радикальні інституційні зміни, оновлення інституційного дизайну системи, що може бути руйнівним для усталеного імперського порядку. Переосмислюючи інституційні процеси, а також логіку

¹⁷ І тут ми можемо навести декілька важливих прикладів з історії імперій. Перший приклад – це завоювання Олександра Македонського, що призвели до утворення короткотривалої Македонської імперії. Рівень соціальної організації армії Олександра був оптимальним та упорядкованим, це була професійна армія, тоді ж як перська армія уявляла собою сукупність розрізаних військових формувань, що представляли різні сатрапії і об'єднувалися під керівництвом царя. Другий приклад – це утворення Римської імперії, армія якої також характеризувалася новаторством та оптимізацією воєнної справи. Це була постійна армія в тому сенсі, що існувала служба за договором, військова муштра та новітні для свого часу технології ведення війни.

¹⁸ Це означає, що імперія перетворюється із суб'єкта геополітики в об'єкт геополітичних амбіцій домінуючих і сильніших імперій, наприклад, Китайська імперія династії Цин, яка в результаті відсталості стала залежною від домінуючих колоніальних імперій, таких як Британська, Французька, Німецька. Інший приклад – Османська імперія, що у XIX столітті стала остаточно залежною від Британської та Французької імперій, де конкретні регіони ставали «територіями протекторату». Тут доречно згадати відомий вислів «ми не керуємо Єгиптом, ми лише керуємо керівників Єгипту».

влади та управління, імперська еліта автоматично ставить під сумнів безальтернативність та непохитність політичного порядку, тобто вона починає сумніватися в ефективності існуючого порядку речей. Для імперії ж порядок – це основа життєдіяльності, це її головний аргумент і спосіб виправдати власну політику. Тож можна позначити кілька векторів впровадження модернізації, які так чи інакше пов'язані з імперіями:

(1) Модернізація використовується як геополітичний плацдарм для створення імперії. Потенційна імперія проводить модернізацію з метою створення автономної системи з необхідною кількістю ресурсів для проведення експансії та нав'язування власного політичного порядку. Тобто серед імперської еліти формується чітке уявлення про глобальне домінування як результат успішної модернізації або глобальне обмеження як результат неуспішної модернізації. І тут модернізація носить саме інструментальний характер.

(2) Модернізація є способом інтеграції периферії в імперську політико-економічну систему. У такому випадку модернізація використовується як інструмент виробництва, контролю та (пере)розподілу ресурсів, необхідних для її розвитку. До того ж центр імперії може стати динамічною структурою для модернізації периферії, як це було, наприклад, з Японською імперією і Південною Кореєю або США та Німеччиною, Південною Кореєю і Японією після Другої світової війни. Імперія «тягне за собою» периферію, оскільки розуміє доцільність проведення модернізації, яка означає покращення рівня ресурсного забезпечення й утворення міцного форпосту для подальшої експансії та/або підтримки політичного порядку.

(3) Модернізація використовується як механізм виходу зі стану імперії. Після розпаду імперії, коли виникає політичний вакуум, центр і периферія можуть використати (але не завжди використовують) модернізацію для того, щоб розробити новий політичний порядок з метою створення автономної політичної системи – сучасної держави, як це було, наприклад, з Польщею після колапсу СРСР. Однак вихід зі стану імперії притаманний не лише для периферії,

але й для центру імперії, коли він перетворюється на центр нової держави¹⁹, наприклад, модернізація Кемалю Ататюрка в Туреччині, «Славне тридцятиріччя» у Франції, реформи Ден Сяопіна в Китаї тощо.

Мартін ван Кревельд же звертає увагу на те, що не менш важливу роль в імперії відіграє ідеологія, яка конструюється імперською владою та конститується за допомогою воєнного насильства. В основі такої ідеології лежить проста теза щодо «утвердження підвладного населення в покорі сильним світу цього» (Creveld, 1999, p. 39). Ми продовжуємо цю ідею та зазначаємо, що ідеологія стає «імперською релігією», тобто сукупністю світоглядів, ідей, цінностей, практик, ритуалів, міфів, дискурсів тощо. І, як правило, провідником такої «релігії» або людиною, яка є найближчою до бога, є імператор – правитель імперії, який поєднує в собі всі витoki соціальної влади - економічну, військову, ідеологічну та політичну: імператор Римської імперії Октавіан Август був одночасно і верховним головнокомандувачем (військова влада), і великим понтифіком (ідеологічна влада), і головним скарбником імперії (економічна влада), й імператором (політична влада).

Також Мартін ван Кревельд у чомусь повторює тезу Вільяма Макнілла про те, що, не дивлячись на централізовану структуру, імперія є децентралізованою організаційно, особливо під час воєнних кампаній. Це проявляється, наприклад, у відсутності єдиної казни і нормативно-правової бази або у ролі дистанціювання столиці (центру імперії) від периферії (Creveld, 1999, pp. 49–51). Фактично імператор відіграє консолідуючу роль, оскільки він є «обличчям імперії» та носієм імперської влади. Проте номінальна влада знаходиться у руках або бюрократії, або політичної еліти центру, або локальної політичної еліти. Тобто

¹⁹ Хоча тут ми можемо побачити дуже цікаву тенденцію, яку ми позначаємо як «імперську інерцію». Навіть після розпаду імперії, проведення модернізації та утворення сучасної держави, імперіалізм залишається важливим атрибутом у діяльності політичної еліти. А отже ми говоримо про те, що у колишніх центрах потужних імперій рано чи пізно відбувається поворот до імперських амбіцій через інструменталізацію націоналізму. Останній же є намаганням знайти в минулому славетні сторінки з історії держави, які б характеризували неправильний та несправедливий «порядок речей», який сформувався після розпаду імперій. Якщо подивитися на сучасні держави, які колись були потужними імперіями, то у більшості випадків ми знайдемо імперські амбіції, активне використання націоналізму та спроби проводити агресивну зовнішню політику по відношенню до колишньої периферії, наприклад, Росія та Україна, Китай і Тайвань, Туреччина і Сирія, Іран та Ізраїль, Британія, Франція і Лівія тощо.

чим далі знаходиться периферія від центру, тим меншою є влада центру і влада самого імператора. Лише під час надзвичайної ситуації, на кшталт повстання або війни, імператор керує армією, щоби відновити порядок, і тоді його влада набуває реальності. Тобто влада імператора є реальною та зафіксованою у тому місці і в тому часі, де він перебуває (столиця, військовий похід, поле битви тощо), але абстрактно така фіксація відбувається за рахунок саме ідеологічних механізмів, перш за все практик (само)ідентифікації населення з імперським світом.

Представники наступного підходу, який ми умовно назвемо *структурно-функціональним*, – Ш. Ейзенштадт, О. Мотиль, Г. Мюнклер, Е. Шиллз, Я. Зельонка, Ж. Коломер – досліджують імперію як політичну систему, усередині якої відбуваються постійні процеси взаємодії різних структур, перш за все політичних. Такі структури необхідні для того, щоб (1) реструктурувати імперію та імперський порядок, (2) відтворювати центр-периферійні відносини, (3) налагоджувати механізми розповсюдження влади. Аналіз структурного виміру імперії є спробою дослідників визначити імперію як відцентровану політичну силу, яка хоч і має схожі характеристики з державою, утім (а) не тотожна державі і (б) відрізняється від неї альтернативними способами інституційного та структурного дизайну.

Шмуель Ейзенштадт, наприклад, зазначає, що імперія виникає тоді, коли з'являється певний політичний вакуум, у якому вивільняються релігійна, культурна та економічна діяльність і ресурси для формування нового центру сили, здатного до просторового розширення (Eisenstadt, 1963, p. 30). Автор пропонує розглядати імперії як політичні системи, які формуються історично та відрізняються між собою за різними характеристиками: (1) організація специфічно адміністративної діяльності, (2) «сліпа» система рекрутування, яка базується не на принципі приналежності до конкретної групи, а на принципі здатності виконувати роботу, (3) централізація імперської влади, що відображається у створенні політичної ієрархії, системи норм і правил, що регулюють таку ієрархію, у спеціалізації та класифікації організаційних завдань,

(4) позитивна динаміка професіоналізації бюрократії, (5) розвиток професійної або напівпрофесійної ідеології (Eisenstadt, 1963, pp. 21–22).

Шмуель Ейзенштадт вводить головний критерій життєдіяльності політичної системи, який полягає у відтворенні механізмів обмеження автономії політичної сфери структурами влади. Цей критерій автор докладніше розкриває за допомогою чотирьох параметрів по відношенню до бюрократичної імперії: (1) виробництво автономних політичних рішень, (2) диференціація та кодифікація політичних статусів, ролей, діяльності, (3) спроба організувати спільноту в політичну організацію, (4) розвиток та стимулювання політичної боротьби (Eisenstadt, 1963, p. 19). На нашу думку, автор не просто пропонує виокремлювати бюрократичні імперії від традиційних та/або модерних політичних організацій, а й демонструє їхні важливі відмінності. Вони полягають у тому, що система управління бюрократичних імперій більш універсальна і для неї притаманна диференціація політичної діяльності, акумуляція інтересів локальних політичних груп щодо управління імперією, розгалужений та фіксований інституційний дизайн, агрегування політичних цілей.

Проте принцип територіалізму залишається панівним у концепції представників структурно-функціонального підходу щодо визначення імперії. За їхньою логікою імперія не тотожна традиційним політичним організаціям у контексті організації влади та структурування політичної системи, утім вона все ще залежна від території, і саме територіальний вимір імперії залишається важливим. Територіальна організація є сукупністю різних центрів влади і сили, які організуються в єдиний політичний організм, але при цьому зберігається певний баланс автономності між владою центру імперії та владою периферій. А отже, територія для імперії є інструментальною метою, досягнення якої дозволяє (а) розширити імперію, (б) отримати додаткові ресурси, (в) створити буферну зону між імперським простором та простором неімперії.

Однак, на нашу думку, питання полягає не в тому, як і яким чином імперія організовує території, а як вона забезпечує різні ступені автономності всередині власної системи. Імперії, на чому ми наголошуємо, не тому є політичними

системами з балансом політичної автономії, які використовують територію як визначальну і структурно-функціональну одиницю відтворення своєї влади; імперії тому є політичними системами, бо вони є просторовими утвореннями, де ступінь автономності залежить від просторового дистанціювання периферії від центру. А отже, чим далі периферія знаходиться від центру імперії, тим слабшою буде влада центральної політичної еліти й сильнішою буде влада локальної політичної еліти (див. Рисунок 2.2.).

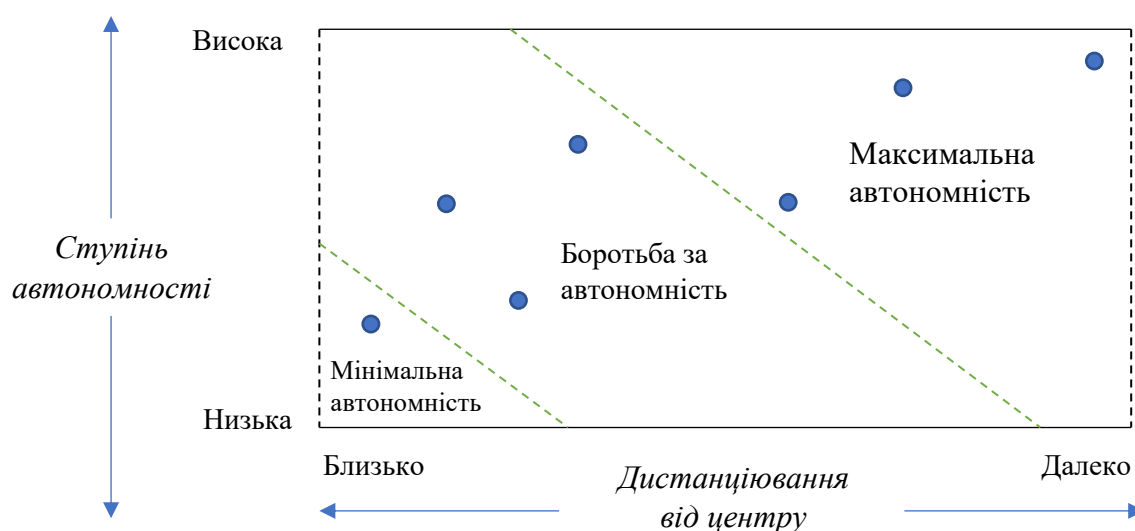

Рисунок 2.2. Просторова взаємодія центру та периферії (авторська модель).

Тож рівень номінальної автономності буде високим при формальному підпорядкуванні і, навпаки, рівень формальної автономності буде низьким при номінальному підпорядкуванні. Відповідно, ми пропонуємо враховувати факт просторовості при аналізі імперій, де територія не є її ознакою, як зазначають представники структурно-функціонального підходу. Територія є фактором упорядкування простору імперії, тобто територія слугує механізмом структурування імперського простору, якщо навколо центру імперії консолідується локальні автономні центри. Просторовість імперії ми можемо спостерігати в такому вимірі: там, де просторово знаходиться правитель імперії (імператор), буде знаходитися центр імперської влади, тобто центр не є фіксованим у просторі. Тоді ж як територія є чітко зафіксованою якщо не

кордонами та/або адміністративно-територіальним устроєм, то нормативно-правовим забезпеченням або ступенем лояльності локальних політичних еліт.

Наступний підхід щодо аналізу імперій – *цивілізаційний* – представлений роботами А. Тойнбі, С. Хантінгтона, Ф. Фукуями, Б. Бретта, В. Екхардта, М. Мазауера, Дж. Піттс. У фокусі дослідження представників цивілізаційного підходу імперії розглядаються або як синонім цивілізації (соціально-культурний аспект), або як інструмент відтворення цивілізації (політико-культурний аспект). Так, наприклад, Семюель Хантінгтон наголошує на тому, що імперія – це один із варіантів політичної організації, що є структурою відтворення цивілізації як культурного процесу; імперії є універсальними державами попередніх цивілізацій (Huntington, 1996, р. 44, р. 53). Інший же дослідник, Боуден Бретт, вказує, що імперія є уніфікованою, а не універсальною формою цивілізації, хоча і не завжди тотожна їй (Bowden, 2009, р. 106). На нашу думку, мова йде про те, що імперія є політичною організацією, а цивілізація – соціально-культурною.

Хоча при цьому також не заперечується просторовий аспект дослідження імперій, що, на нашу думку, є цілком доцільним. Але порівнювати цивілізацію та імперію дещо некоректно. По-перше, тому що це структурні одиниці різного порядку, усередині яких спостерігається домінування або політичного, або культурного. По-друге, імперія упорядковує простір, маркує його, операціоналізує, тобто робить його пристосованим до політичних реалій та процесів. По-третє, імперії в історії розвитку людства, як правило, не завжди означали консолідацію однієї цивілізації всередині власного політичного простору. Так, ми можемо взяти до уваги варіації китайських імперій (Імперія Цинь, Імперія Хань, Імперія Юань тощо) та китайську цивілізацію, але імперія ігнорувала уявні межі китайської цивілізації, розповсюджуючи імперську владу на ті частини простору, які сьогодні дослідники відносять до буддистської цивілізації або індуїстської. Або інший приклад – Монгольська імперія, яка в період максимального розвитку об'єднувала в єдиному політичному просторі китайську, буддистську, індуїстську, ісламську та православну цивілізації.

Ми вважаємо, що доречним є не ототожнення імперії або цивілізації, а зміщення акценту на соціально-культурний аспект імперій, що пов'язаний із формуванням власного світу – *Rax*. Імперський світ – це не просто факт констатування імперської політичної реальності, а довготривалий процес побудови єдиного політичного порядку, у якому політичні, соціально-культурні, економічні аспекти структурування простору є визначальними. Як зазначає Герфрід Мюнклер, *Rax* є не просто імперською ідеологією, тобто системою світоглядів та цінностей, а новою легітимною моделлю імперії, яка проявляється у тезі «доки існуватиме імперія, то пануватиме мир; доки імперія буде міцною, то міцнішим і надійнішим буде імперський світ» (Munkler, 2007, p. 72).

Ще один підхід, який ми використовуємо для операціоналізації поняття імперія, - *геополітичний*, представники якого – Х. Маккіндер, К. Шмітт, Дж. Модельські, П. Кеннеді, Е. Хоббсбаум – визначають імперію як державу, що найбільш успішно забезпечує політичне домінування по відношенню до різнорідних політичних об'єднань. Імперія переважає в територіальному розширенні за рахунок розбудови й підтримування своєї військово-політичної могутності, й імперія прагне до виникнення гегемонії. У цьому підході, на нашу думку, щодо визначення поняття «імперія» теж панівним є принцип територіалізму. За логікою представників геополітичного підходу, імперія – це велика і складна держава, у якій чинники зовнішньої політики переважають над чинниками внутрішньої політики. Головна задача імперії полягає не в «приборканні» простору, у якому вона перебуває і який вона намагається використовувати для відтворення власної імперської ідеології, а в намаганні контролювати території, які є важливими та життєво необхідними для імперії.

Джордж Модельські, наприклад, наголошує, що імперії є універсальними політичними системами, які взаємозалежні із державами як політичними організаціями. Справа у тому, що «імперії виникають із держав і закінчуються процесом розпаду на велику кількість різних держав» (Modelski, 1987, p. 60). Проте, на нашу думку, на відміну від держави імперія є більш універсалізованою політичною організацією. І така універсальність полягає в тому, що імперія

намагається стати всеосяжною, максимально охопити наявний простір, щоби структурувати його і трансформувати у політичний порядок. Імперія стає придатною формою консолідації різних політичних утворень, які можуть сильно відрізнятися між собою за політичними, соціальними, культурними або економічними показниками. Специфіка імперії полягає в тому, що вона не просто «приборкує» простір, який опановує і наповнює власною логікою управління, але й «приборкує» множину різних локальних центрів, які постійно змагаються між собою за лояльність, автономність або ресурсне забезпечення.

Не дивлячись на велику теоретико-методологічну палітру щодо вивчення імперії як явища, процесу або категорії, ми можемо констатувати певні параметри, які об'єднують усі вищезазначені підходи. Ці параметри стосуються не стільки визначення поняття «імперія», скільки визначення змістовного наповнення імперії як категорії політичної науки. По-перше, це розміри імперії, які відрізняються від розмірів інших політій, наприклад, стародавньогрецьких полісів або національних держав. По-друге, це універсальний характер імперії, який дозволяє їй структурувати політичний простір і формувати своєрідний «політичний майданчик», на якому різні локальні політичні центри «змагаються» між собою. По-третє, це гетерогенна структура імперії, яка включає величезну кількість різних етносів або соціально-культурних груп, які інтегруються до єдиного *Rax* імперії, хоча при цьому утворюється система панівного етносу. По-четверте, це анізотропність імперського простору, тобто його різноманітність та неоднаковість. Мова йде не лише про різні етнічні або культурні групи, але й про соціальні, політичні та ідеологічні, релігійні. По-п'яте, це відцентровість імперії, тобто наявність сильного і розвиненого центру, який виступає каталізатором соціально-політичних та інших процесів і консолідує, умовно кажучи, символічний і ресурсний капітали.

Також центральним, хоча і не завжди методологічно означеним, елементом розглянутих підходів є визначення просторового характеру імперії, що ґрунтується навколо тези щодо відсутності фіксованих кордонів і функціонування множини відносно автономних політій по відношенню до

центру імперії. Для імперії кордон є фікцією або умовністю, що легко нівелюється політикою експансії або експортом імперської ідеї на наявний і знаний простір. Власне, максимально можливий імперський простір залежить від максимально можливого поширення імперської ідеології, тобто критеріїв включення та/або виключення політій зі сфери інтересів імперії. Оскільки будь-яка інтеграція політії до імперського простору означає її підпорядкування наявній системі управління. Розширення імперського простору залежить від здатності імперських структур ресурсно забезпечувати геополітичні амбіції імперської влади, фінансувати лояльність, військово-технологічну інфраструктуру тощо. Утім, на нашу думку, головними критеріями імперського простору виступають категорії місця, часу та дистанції, адже вони вибудовують конфігурацію життєдіяльності політичного простору будь-якої імперії.

По-перше, *місце* означає конкретну точку функціонування в просторі як центру імперії, так і локальних політичних центрів. Центр є одночасно і чимось єдиним та унікальним, і таким, що виробляє та відтворює множини навколо себе. Фізичний опис центру наштовхує нас на розуміння виникнення центру в площині як результату впливу зовнішніх по відношенню до центру сил, які своїми діями та своєю присутністю конструюють центр. Тому він формує певні вісі навколо себе, які з'єднують його з множиною різних об'єктів у просторі (звідси і наша авторська теорія про осьовий та орбітальний імперський порядок). У політологічному ж розумінні це означає наступне: під впливом зовнішніх сил вибудовується політичний центр, який упорядковує відцентровані сили, тобто об'єктивує їх і з'єднує з собою. Відповідно виникає ситуація, за якої центр пов'язаний різними дистанціями з різними об'єктами у просторі, які також можуть бути локальними центрами якоїсь сили. Центр автоматично «бере на себе зобов'язання» упорядковувати не стільки простір, скільки систему владних відносин, за якої відтворюється така центр-периферійна модель. При цьому сила центру залежить від позитивної динаміки рівня ресурсного забезпечення, відтворення ідеології та реструктуризації політичного управління.

По-друге, *час* характеризує швидкість реагування імперії на метаморфози, що виникають і потенційно несуть загрозу політичному порядку. Тут ми говоримо перш за все про інфраструктуру – комплекс заходів, які орієнтовані на оптимізацію політичного управління імперським простором. До такої інфраструктури відносяться як приклади розбудови простору (мережа доріг, поштові вузли, порти, міста, військові табори або військові бази), так і приклади соціальної організації, на кшталт використання коней у номадних імперіях або кораблів у морських імперіях. Головна особливість часу – це мобільність та швидкість, які стають якісними критеріями функціонування імперського порядку. Чим ефективнішою буде така інфраструктурна система, тим оптимальнішою буде система управління периферіями. При цьому не менш важливим залишається співвідношення часу у різних частинах імперського простору, а отже в такому випадку ми характеризуємо час у прагматичному контексті як темпоральність – динаміку зміни дій, явищ, процесів, практик, тобто про взаємозв'язок між різними моментами.

По-третє, це *дистанція*, тобто відстань між різними точками простору або різними об'єктами всередині імперського простору. З одного боку дистанція впливає на рівень автономності периферії, а отже, і локального політичного центру (як продемонстровано на Рисунку 2.2.). З іншого боку, дистанція є якісною характеристикою гнучкості політичних структур, які забезпечують політичний порядок та управління периферіями. Якщо ми, наприклад, говоримо про колоніальні імперії, то ми *a priori* говоримо про дискретність імперії як політичної форми, але одночасно з цим і про нероздільний імперський простір. Тобто дистанція від центру до конкретної периферії може бути як фізичною (вимірюємо кілометрами або годинами подорожі), так і соціально-культурною (вимірюємо практиками ідентифікації індивіда з імперією).

Форпости імперії – це своєрідні геополітичні маркери, які дозволяють організовувати мережеві канали владної комунікації. Форпост є вузловою точкою, яка поєднує периферії із центром та іншими периферіями, тому контроль за такими точками означає контроль за комунікаціями, за рухом

всередині простору і за експортом імперської ідеї. Важливо зазначити, що такий форпост імперії є не лише геополітичним фактом констатації імперського простору, але й точкою зовнішнього тиску та/або впливу на імперію. А тому для неї надважливо, щоб такі форпости вибудовували навколо себе своєрідні фронтири, тобто місця зустрічей різних культур і політій, які будуть підтримувати нечіткі та нефіксовані імперські межі.

Утім надмірна державоцентричність в теоретико-методологічних підходах, на нашу думку, нівелює концептуальні особливості дослідження імперії як конкретної і самостійної категорії в політичній науці. Це означає, що ототожнення імперії з державою не дає нам можливості подивитися на неї під іншим дослідницьким кутом, а також мінімізує очевидний гносеологічний потенціал цієї категорії. Наша гіпотеза полягає в тому, що *імперія є формою безальтернативного політичного порядку, що прагне до створення власного світу (з подальшим, але не обов'язковим, конституюванням гегемонії) та відтворення механізмів контролю за організованим політичним простором.* Системні, інституційні, структурні чи функціональні особливості імперії є конфігураціями чи варіаціями імперського порядку, його змістом. Форма ж є впорядкованістю змісту, яка створює внутрішні взаємозв'язки та впорядковує об'єкти всередині системи. Тож відштовхуючись від вищезазначених концептуально-методологічних підходів, а також власних досліджень, ми пропонуємо деякі авторські пропозиції, які дозволять більш детально визначити характеристики імперського політичного порядку.

Імперія є формою політичного порядку.

Імперія вибудовує розгалужену мережу владних відносин і використовує систему універсального контролю як інструмент відтворення та легітимації імперського порядку. На відміну від держави, для якої визначальною є саме система контролю при варіативності політичного порядку, імперія є синонімом порядку, для забезпечення якого вона і використовує різні способи та механізми контролю. Специфіка імперії, на нашу думку, полягає в тому, що для останньої є надважливим високий ступінь безальтернативності власного політичного

порядку, тобто такого, що не може бути варіативним або інверсійним. Навпаки, імперський порядок є інваріантним, тобто незалежним та незмінним за певних зовнішніх кон'юнктурних процесів. Ми припускаємо, що порядок є одночасно метою і місією імперії, яка постійно протистоїть хаосу, тобто або відсутності порядку, або одночасній множині порядків. А отже, роль «захисниці порядку» вимагає високої інтенсивності у використанні війни та насильства, концентрації засобів примусу щодо підпорядкування гетерогенного населення, а також диференціації підкорених політичних організацій.

Якщо зіставити історичний доробок стосовно виникнення та розвитку імперій, то можемо побачити, що, як правило, існує три варіанти, чому імперії виникають і швидко перетворюються на регіональних та/або глобальних лідерів. По-перше, це геополітичний струс у вигляді реальної зовнішньої загрози, яка змушує потенційну імперію (у даному випадку територіально ще обмежену політію) створювати потужну військово-технологічну інфраструктуру, перетворюючись на своєрідного новатора в соціально-військовій організації. Такий «струс» означає, що потенційна імперія перебудовує свою владу з політико-громадянської на політико-військову, щоб (а) захиститися від потенційної загрози, (б) зберегти власний політичний порядок і (в) щоб перейти до контрнаступальних дій для нейтралізації потенційної загрози ззовні.

Рівень консолідації такої влади в руках одного правителя може бути пропорційним динаміці розширення та зміцнення імперії. Утім не завжди це є одноосібний правитель, швидше - політична еліта, де є наявний лідер і розвинений адміністративно-управлінський апарат. Хоча в історії спостерігаються випадки, коли влада імператора прямо залежала від військової еліти у вигляді преторіанської гвардії або корпусу яничарів. Прикладом геополітичного струсу є протистояння стародавнього Риму та Карфагену, стародавньогрецьких полісів та Імперії Ахеменідів, Візантійської імперії та тюркських племен, Японії та США у другій половині XIX століття, Німеччини та «Антанти» після Першої світової війни.

По-друге, це упорядкування хаосу²⁰ навколо потенційної імперії, що можна розглядати як спосіб превентивної організації простору. Як правило, потенційна імперія вже має стійкий і міцний політичний порядок, що вважається найбільш оптимальним та універсальним по відношенню до інших політичних порядків ззовні. Тож таке протиставлення відбувається не лише в контексті політичного порядку і хаосу, але й в контексті цивілізаційного протистояння, умовного поділу на цивілізованих і варварів. Заперечення альтернативності політичного порядку конституює зовнішньополітичний аспект, тобто таку зовнішньополітичну кон'юнктуру, яка може викликати структурні кризи всередині потенційної імперії і ставати чинником розширення імперії. А отже, мова йде про підкорення та реструктуризацію «варварського» світу – тієї частини простору, яка (1) або була невідома, (2) або була недостатньо цікавою для потенційної імперії, наприклад, завоювання Іспанією Північної та Південної Америки або завоювання Московським царством сибірських земель, (3) або не визнавала тогочасний політичний порядок потенційної імперії, наприклад, коаліції європейських держав під час Наполеонівських війн 1799–1815 рр. або антигітлерівська коаліція під час Другої світової війни. Хоча в такому контексті ми говоримо, швидше, про «геополітичну вдачу», яка, наприклад, допомогла Європі та США домінувати у світі.

По-третє, це концентрація достатньої кількості ресурсів та зовнішньополітична кон'юнктура, яка пов'язана з виникненням політичного вакууму в регіоні у зв'язку з кризою панівної імперії. Як правило, потенційна імперія представлена обмеженою політією, яка розділена за територіальною, кланово-родинною, етнокультурною або іншою ознакою. Важливим є те, що під час боротьби панівних політичних груп всередині такої політії відбувається процес їхнього виснаження, тоді як умовна третя група, не беручи прямої участі

²⁰ У нашому дослідженні ми розглядаємо хаос у двох варіаціях. По-перше, хаос означає відсутність порядку, тобто відсутність цілісної форми будь-чого. По-друге, хаос також може означати сукупність множини різних порядків, які або протиставляються один одному, або конкурують один з одним. Хаос означає відсутність форми простору, тобто певний природний стан речей. Тоді ж як порядок, навпаки, є механічною особливістю надання простору форми, а отже його упорядкування.

у протистоянні, здатна накопичувати капітал для його інтеграції у власну силу і військову могутність. Якщо ми говоримо про кочові або порохові імперії XIII–XVI століть, то мова йде про торгівлю або конструювання нових способів соціальної організації як, наприклад, у майбутніх Монгольській або Османській імперіях²¹. Як тільки одна політична група починає домінувати в політії, то вона переорієнтовує свою силу на зовнішнє середовище, щоб розширити власну сферу впливу, розбудувати власну політичну систему і продовжувати підтримувати військово-технологічний розвиток. Цей варіант виникнення імперії є «геополітичною телеологією».

Імперія є геополітичним проектом.

Геополітика для імперії, на нашу думку, є смисложиттєвою, хоча і має як сильну, так і слабку сторону. Сильна сторона виявляється у тому, що імперія стає регіональним та/або глобальним лідером, який здатен консолідувати навколо себе різні полії, наприклад, США або СРСР у XX столітті, Великобританію під час Наполеонівських війн, Іспанську імперію Габсбургів у XVI столітті тощо. Це означає, що імперія бере на себе відповідальність гарантувати безпеку політій, якщо вони приймають той політичний порядок, який пропонується імперією, та відтворюють його, коли імперія починає утворювати власний гегемоністський порядок. Слабка сторона полягає в тому, що чим більше простору контролює імперія, тим більше ресурсів їй необхідно витратити на забезпечення легітимності власного політичного порядку і підтримку постійних та/або ситуативних союзників. Це означає, що в співвідношенні внутрішньої та зовнішньої політики перевага завжди надаватиметься останній, відтак рано чи пізно виникатиме геополітична пастка – «ресурсна інфляція», тобто швидка

²¹ Тут доречно згадати, що Османи були одним із огузьких племен, утім довгий час не відігравали провідну роль, залишаючись у тіні більш могутніх племен, таких як Ак-Коюнлу (білі барани) та Кара-Коюнлу (чорні барани). Обидва племені боролися за владу, використовуючи традиційні методи військових технологій – кочові способи соціальної організації. Тоді ж як Османи зосередились на торгівлі та накопиченні, тобто концентрації, ресурсів. це призвело до того, що Османи стали використовувати свої накопичення для створення нової і боєздатної армії, яка базувалася на використанні порохової артилерії, а також нової для свого часу вогнепальної зброї – мушкетів, які були основною зброєю яничарів (турецькою слово «уепісегі» означає «нова піхота»). У результаті концентрація військових та економічних ресурсів, а також виснаження двох головних конкурентів дозволили Османам почати експансію, яка вилилася у створення Османської імперії та падінням Візантійської імперії.

деконструкція політичного порядку локальними політичними елітами (бунт еліт або «парад суверенітетів»).

Геополітична пастка є своєрідним азартом: імперія не може поступитися частиною контрольованого простору, бо це стане демонстрацією її слабкості, неможливості забезпечувати політичний порядок і може призвести або до дезінтеграційних процесів, або до виникнення протистояння, наприклад, японсько-китайська війна 1894–1895 рр. Імперія використовує геополітику як інструмент конституювання потенційної гегемонії, відтак їй необхідно відтворювати легітимність власного політичного порядку. Відповідно, тривалість існування імперії прямо залежить від здатності дотримуватися балансу між геополітичними амбіціями та внутрішньополітичною реальністю. А для цього важливо не лише мати достатню кількість ресурсів (природних, демографічних, фінансових, соціальних тощо), а й вибудувувати досить міцну систему їхньої організації, концентрації та перерозподілу. Саме тому для організації та систематизації потенційних геополітичних викликів і виникає бюрократія як механізм управління. Власне, бюрократія операціоналізує політичний простір імперії, тобто налагоджує структурні та мережеві взаємодії між різними аспектами політичної влади: економічним (це ресурсне забезпечення, ідеологічним (відтворення легітимності імперської влади), військовим аспектом (технологічне домінування та концентрація засобів примусу і насильства), демографічним (ступінь соціальної мобілізації та організації), геополітичним (баланс між зовнішньополітичними амбіціями та внутрішньополітичними запитамі політичної еліти та населення імперії).

Імперія є консолідацією влади та релігії.

Імперія завжди претендує на (а) завершеність, (б) універсальність, (в) безальтернативність і (г) сакральність. Вона є злиттям влади та релігії в тому сенсі, що сама по собі імперія є ідеєю максимального оволодіння простором та його відтворення. Отже, *етос* імперії полягає в ототожненні себе з простором, а *номос* імперії – у конституюванні імперського порядку як здатності опанувати та операціоналізувати цей простір. У цьому вбачається й мета імперії –

відтворення імперського порядку й месіанства, доки існує імперія, доти існуватиме мир, а імперський світ буде міцним та надійним. Інакше кажучи, відсутність імперії означає відсутність порядку, а відтак, спричиняє виникнення хаосу і безладу. Імперія претендує на вселенський масштаб, щоб конструювати нові практики (само)ідентифікації – ототожнення себе з імперією за певним параметром: громадянство, підданство, членство у партії, релігія тощо²².

Ми пропонуємо розглядати декілька конфігурацій злиття влади та релігії: (1) підпорядкування релігії імперській владі та її подальше використання як імперської (правлячої) ідеології, (2) інверсія, тобто заміна політичною владою «старої» релігії на «нову», яка відповідатиме за відтворення імперської влади. Перша конфігурація характеризується, наприклад, практиками очолювання релігійних організацій правителями імперії, як-от римський імператор є великим понтифіком, британський монарх є головою англіканської церкви, китайський імператор є «Сино́м Неба», російський імператор є «помазаником божим» тощо.

Друга ж конфігурація характеризується повним нівелюванням «старої» релігії, тобто її витісненням із повсякденного соціального життя, дискурсу й практик, або ж повним знищенням її структури та заміною на «нову», яка з часом стає «правлячою ідеологією». Роль такої ідеології може відігравати й релігія, наприклад, раннє християнство в Римській імперії або протестантизм в Реформації. Це означає, що «правляча ідеологія» може як співіснувати з релігією, так і витіснити та заміщувати її, утім повністю знищити не може. Мова йде про те, що «правляча ідеологія» є легітимною інтерпретацією імперської влади, що допомагає у процесі конституювання імперського світу – *Rex*. При цьому релігія також здатна виконувати функції «правлячої ідеології», не обов'язково стаючи такою ідеологією.

Тобто для імперії релігія – це, перш за все, інструмент конструювання імперського світу та спосіб легітимації імперської влади з огляду на власну

²² Наприклад, стародавньоримська ідея стосовно того, що громадянином Риму ти можеш бути де завгодно, не залежно від того, наскільки близько ти перебуваєш до Риму або яке ти маєш походження. Це означає, як мінімум, перехід імперії на «націоналістичні шпали», тобто одночасне конституювання імперського *Rex* та реалізація практик (само)ідентифікації населення, ототожнення себе з імперією.

гетерогенну структуру. Релігія – це субститут імперії, який використовується останньою для виправдання свого власного існування. А тому «імперська релігія» стає усвідомленням імперського світу шляхом відтворення ритуалів, символів, знаків, соціальних або культурних практик. Звідси й тенденція в імперіях щодо освоєння простору шляхом його символізації та інструменталізації, тобто будівництво пам'ятників архітектури, найменування міст або вулиць. Імперський світ – це стан імперії, що означає порядок та стабільність, універсальність та безальтернативність, захист від хаосу. І чим більшою та потужнішою є імперія, тим більшою є тенденція до гіперболізації матеріальної культури – будівництво масштабних архітектурних комплексів (Колізей, Велика китайська стіна, «Empire State Building»), виникнення нових архітектурних стилів (ампір, колоніальний стиль, певні течії модернізму).

Імперія конструює власний світ.

Імперський світ ми визначаємо як *Rex*, тобто стан панування імперської ідеї в соціально-культурній та інформаційно-комунікативній матриці суспільства. *Rex* може означати або кульмінаційну точку розвитку імперії, після чого, як правило, настає криза; або певний стан, за якого система перебуває у відносній політичній, соціальній, економічній стабільності, наприклад, *Rex Romana*, *Rex Americana*, *Rex Britannica*, *Rex Sovietica*. Проте, якщо взяти до уваги історичні приклади імперій, то можна побачити одну спільну характеристику, яка полягає в розумінні *Rex* як процесу кодифікації імперського простору та соціальної системи, що означає (а) диференціацію системи управління у відповідності до просторового характеру реалізації владних відносин, і (б) систематизацію політичного простору шляхом приведення до спільного знаменника розрізнених політичних, соціальних, культурних та адміністративних структур.

Як правило, кодифікація імперського простору має на меті виникнення гегемонії – особливої форми влади, системи рівноваги певної соціальної групи над усім суспільством (Gramsci, 2011a, p. 165). Це не означає, що кожна імперія рано чи пізно побудує гегемонію, адже для цього потрібна не просто мінімальна

кількість примусу і насильства з максимальною кількістю згоди на підкорення (в ідеалі мова повинна йти про невикористання сили, примусу або насильства), а конкретна ситуація, за якої населенню просто «нікуди діватися»²³, наприклад, як у СРСР, США, Китаї тощо. Відповідно, імперський світ стає системою рівноваги, де сукупність периферій підпорядковується центру, погоджуючись на пропоновану конфігурацію порядку та модель управління. Імперський світ – це нова мораль, яка відповідає новому світогляду, а отже, відмова від імперської ідеології може розглядатися як аморальна або маргіналістська (звідси й культуркампф у Німецькій імперії, культурна революція в Китаї, політика русифікації в СРСР, політика маккартизму в США).

Особливу роль у відтворенні імперського світу відіграє процес міфологізації різних аспектів життєдіяльності імперії. Власне, саме міф дозволяє пояснювати доречність та доцільність імперського порядку, а також «визначає соціально-політичні відносини як знакову систему, моделюючи віддаленість від реальності» (Barthes, 1972, p. 142). Інакше кажучи, якщо імперський світ є ідеологічним обґрунтуванням функціонування імперської влади, то міф стає інструментом упровадження цієї ідеології. Міф допомагає структурувати «теперішнє», нівелювати «минуле» і прогнозувати «майбутнє», тому що минуле може дискредитувати імперську владу, розітнути крихку історію становлення імперії, яка побудована на завоюванні й використанні насильства. Міфологізація імперії, на нашу думку, може відбуватися в таких конфігураціях:

- (1) героїзація окремих індивідів чи спільнот, військових, культурних, наукових або соціальних подій, процесів, явищ, наприклад, «стаханівський рух» в СРСР, героїзація правителів (Кір Великий,

²³ Тут мова йде не стільки про безальтернативність пропонованого політичного порядку, скільки про домінуючу роль конкретних аспектів імперського світу, які сприймаються населенням як особливі, унікальні або виключні. Це означає банальну дихотомію *визнання–невизнання* (легітимації–делегітимації), за якої індивід визнає і приймає існуючий порядок речей і сприймає його як єдиний і можливий, а тому він погоджується з ним і долучається до процесу його відтворення. Але ключовим аспектом гегемонії є те, що окрім її визнання індивідом також існує визнання та/або невизнання структурами гегемонії подій, процесів, явищ тощо. Це означає, що структури гегемонії конституують такі «правила гри», згідно з якими визначаються, умовно кажучи, правильні і неправильні речі, які індивід може або використовувати, або ігнорувати. Це може бути система освіти, медицини, товари та послуги, експертне середовище, фінансові установи тощо.

Олександр Великий, Сулейман Великий), культ «громадянської війни» в США, становлення комуністичної партії в Китаї тощо;

- (2) гіперболізація архітектури, яка наділяється особливими якостями життя імперії, а також є необхідною для легітимації імперських претензій на унікальність, універсальність, геополітичну міць, наприклад, будівництво Великої китайської стіни, зведення колон Траяна, Наполеона чи Олександра I, будівництво Колізею в Стародавньому Римі або Великих Пірамід у Стародавньому Єгипті, виникнення окремих архітектурних стилів – колоніальна архітектура, наполеонівський або сталінський ампір;
- (3) сакралізація та символізація влади імператора в контексті міфу, наприклад, китайські імператори, які вважалися синами неба, і їхня резиденція – Заборонене місто – як символ недосяжності влади; побудова культу особистості в СРСР або КНР, наділення правителів імперії особливими та унікальними якостями – талантом, військовою геніальністю, стратегічним мисленням, харизмою тощо;
- (4) зародження образу «жертвності імперії», тобто представлення імперської ідеї як особливого типу месіанства, що ґрунтується на спробах врятувати світ, який поринає в хаос.

Імперія не є гегемонією, але прагне нею бути.

Більшість дослідників імперій схильні до думки, що ця складна політична організація цілком здатна прийняти форму гегемонії, проте тоді їй доведеться відмовитися від самого статусу імперії. Інший варіант полягає в тому, що, використовуючи силу й насильство, політична організація втрачає статус гегемонії і стає імперією. Такий, на перший погляд, «парадокс гегемонії» розкриває у своїй роботі Герфрід Мюнклер, зазначаючи, що «гегемонія та імперія протистояли одна одній в незліченних варіантах; але підсумок був один: краще зберегти гегемонію, ніж прагнути до імперського панування» (Munkler, 2007, р. 2). Інший дослідник, Майкл Дойль, також поділяє таку думку й додає, що імперія означає контроль над внутрішнім та зовнішнім аспектами

політичного простору, тоді ж як гегемонія – лише контроль над зовнішньополітичним простором (Doyle, 1986, р. 40). Хоча Сандра Дестраді наочно демонструє, що гегемонія є формою реалізації влади, в основі якої знаходяться витончені та різноманітні стратегії, що спираються на матеріальні стимули та ідеологічну привабливість (Destradi, 2010, р. 917).

На нашу думку, хоча імперія та гегемонія не є тотожними поняттями, проте в їхній основі знаходиться влада як механізм організації історико-політичного блоку задля спільного конструювання майбутнього й утворення конкретних правил артикуляції дискурсу панівної політичної організації. Це означає, що імперія, яка контролює внутрішньополітичний та зовнішньополітичний частини власного простору, орієнтується на легітимацію власного *Pax*. Така легітимація означає, що інтеграція до гегемоністського порядку буде надавати більше переваг, а відтак, *a priori* є вигідною для обох сторін. Тоді ж як небажання ставати частиною імперського порядку може взагалі не розглядатися, якщо таке «небажання» є пасивною згодою з усталеним порядком речей і не стимулює виникнення опору або протидії гегемоністському порядку. Інакше кажучи, гегемонія означає конституювання формально рівних політичних статусів для учасників гегемоністського порядку по відношенню до центру гегемонії. А така ситуація потребує витонченої, збалансованої та стратегічної зовнішньої політики і відповідних матеріальних (і не лише) витрат для відтворення гегемонії.

Імперія є відцентровою формою управління.

Політичний простір імперії конструюється таким чином, щоби мережеві потоки управління рухалися від центру до периферії. Імперія не обов'язково означає наявність виключно одного центру і множини периферії, навпаки, логіка імперського управління полягає в одночасному функціонуванні безлічі центрів, утім панівним та/або визначальним залишається один. Такий центр організовує всі інші центри в єдину систему управління та бере на себе функцію мінімізації периферійних амбіцій шляхом задоволення потреб локальної політичної еліти та відтворенням міжпериферійного конфлікту. Критерієм успішності взаємодії між політичною елітою центру та політичними елітами локальних (периферійних

центрів) є максимальна солідарність та постійна лояльність. Еміль Дюркгейм виділяє два типи солідарності: (1) механічна солідарність – та, в основі якої знаходяться неформальні практики, (2) органічна солідарність – така, в основі якої лежить взаємозалежність від наявної ситуації, а отже, вона визначається соціальним фактором (Durkheim, 1984, pp. 105–109).

Імперія, на нашу думку, використовує обидва типи, оскільки вона є мультиетнічною та мультиполітичною організацією. Налагодження процесу управління потребує не просто використання сили і примусу підкорятися центру, але й утримання периферії у відповідному положенні по відношенню до центру. Тому використання як механічного, так і органічного типів солідарності є способом контролю з боку політичної еліти центру за діями локальних політичних еліт. Цікавою в такому контексті є теза Сініши Малешевич, яка досліджує феномен відцентрованої ідеологізації в імперіях та сучасних державах. Авторка наголошує на тому, що єдність мереж мікросолідарності залежить від постійної ідеологізації та бюрократизації (Malešević, 2017, p. 158). Розвиваючи далі цю тезу, ми припускаємо, що головне завдання центру імперії полягає не стільки в придушенні локальних центрів, скільки в утворенні умов конкуренції між різними локальними центрами. Тобто центр імперії не може допустити консолідації локальних центрів для того, щоб вони стали занадто сильними і змогли покинути лоно імперії. Також центр імперії не може постійно придушувати локальні центри, адже це вимагатиме великої кількості ресурсів й позитивної динаміки соціального опору.

Імперія є втіленням глобалізації.

Ми розглядаємо і глобалізацію як процес, і імперію як форму крізь призму просторовості, тобто здатності функціонувати у просторі, змінювати простір і упорядковувати його. Глобалізацію не варто розглядати виключно як процес, який розпочався в XIV столітті із розвитком капіталізму та побудови капіталістичної світ-економіки у вигляді поступової зміни світових гегемоній, як вважають представники світ-системного підходу. Напроти, одна з особливостей імперій – це їхня можливість консолідувати простір, а відтак, роботи його

універсалізованим. Це означає, що імперія починає упорядковувати простір шляхом (1) розбудови дорожньо-транспортної інфраструктури, (2) встановлення економіко-господарських та торговельних зв'язків між різними частинами простору, (3) наповнення простору ідеологічним та символічним змістом, який полягає в максимальній близькості індивіда до імперії та відтворенні ідеї вічності імперії як «захисниці» порядку і миру. Таким чином, встановлюються певні уніфіковані та універсальні «правила гри», як-от єдине громадянство або підданство, єдина релігія тощо.

Дослідження Валері Хансен (Hansen, 2020) наочно демонструє, що культурні, економічні, технологічні зв'язки активно розповсюджувалися глобальним простором вже на початку нашої ери, оскільки вони полягали в організованому і повторюваному обміні та взаємодії. Процес глобалізації – це взаємодія між різними суб'єктами стосовно обміну, умовно кажучи, ресурсами у вигляді технологій, товарів, культурних практик тощо. Елен Вуд, яка займається аналізом імперського капіталу, наголошує на тому, що «глобалізація є процесом відкриття підпорядкованих економік та їхньої вразливості для імперського капіталу, у той час як імперська економіка залишається максимально захищеною від зворотних ефектів» (Wood, 2003, p. 134).

Імперія є мережевою системою управління.

Імперії, як правило, є централізованими та ієрархізованими політичними системами, утім система управління великим простором, у якому функціонує множина локальних центрів, потребує не стільки централізованості, скільки децентралізованості або, у більш вузькому сенсі, певної автономії. Ураховуючи вплив просторового аспекту на рівень автономності периферії, ми можемо говорити про те, що з точки зору реалізації влади й здійснення владних повноважень в імперії залишатимуться сильними позиції центру, оскільки саме центр відповідальний за контроль за відтворенням політичного порядку і його легітимацію. Утім, коли мова йде про систему управління, то ми бачимо дещо іншу ситуацію, яка полягає у створенні мережевої системи управління. Наталія Вінникова зазначає, що мережеве управління є «сукупністю організаційних

форм управління, заснованих на деієрархізованих відносинах супідрядності, горизонтальних механізмах вироблення рішень і високій здатності адаптуватися до змін зовнішнього середовища» (Вінникова, 2015, с. 218). Відповідно, щодо ролі мережовості в імперіях ми зміщуємо акцент з владних відносин на систему управління, але розглядаємо останню як проєкцію влади.

Мережа в даному випадку розуміється нами як сукупність просторових зв'язків, які переплітаються в просторі і з'єднуються за допомогою вузлів (локальних центрів), щоб взаємодіяти між собою і забезпечувати контроль над основними структурами, які (а) легітимізують цю мережу, (б) відтворюють її функціональність, і (в) систематизують розрізнені у просторі точки (об'єкти). Як правило, усередині така мережа управління імперським простором складається із трьох ключових елементів: (1) центром мережі є політичний центр імперії, (2) вузлами мережі є посередники, тобто адміністративно-управлінський апарат, (3) локальними центрами мережі є периферії імперії. Відповідно, життєдіяльність імперії полягає не стільки у прямій взаємодії між центром і периферією, скільки в гнучкій взаємодії центру із посередниками у вигляді або локальної політичної еліти, або автономних суб'єктів, які представляють центр імперії²⁴.

Важливо розуміти, що метою центру імперії є налагодження взаємодії між локальними політичними центрами, а також постійне «придушення» їхніх претензій на (пере)розподіл влади і ресурсів. Імперія є простором локальних центрів, які утворюють між собою просторові мережі управління, де спосіб та характер співвіднесення центрів між собою є визначальним. Головний центр імперії не стільки важливий з точки зору забезпечення системи управління, скільки з точки зору фіксації трансцендентного статусу у вигляді «божественного начала», яке упорядковує політичний простір. Центр імперії

²⁴ Дуже показовим прикладом такого посередництва є голландська Ост-Індська компанія, яка представляла інтереси метрополії в периферіях, але мала політичну автономію для прийняття політичних рішень, управління периферійною політикою, структурування периферійних відносин. Окрім того, така компанія мала власну армію і флот, володіла фінансовими установами і виступала у якості капіталістичної міні-системи в рамках всієї світ-імперії, якщо говорити мовою представників світ-системного підходу.

конститууює фундаментальні норми, які дозволяють відокремлювати його від периферії, але при цьому дозволяє і певну автономність щодо організації діяльності периферій. Це означає, що центр імперії повинен відтворювати практики конкуренції та/або конфліктності між локальними політичними центрами задля збереження власного домінування та недопущення виникнення альтернативного центру сили. Тому центр імперії є прямим вузловим каналом, який акумулює та агрегує сакральні смисли в реальні політико-управлінські практики й відтворює мережі управління.

Далі ми говоримо про те, що мережевий підхід дозволяє більш гнучко і комплексно аналізувати систему імперського управління. Будь-яка імперія є сукупністю не лише центрів та периферій, але й систем, структур, інститутів, практик та дискурсів, що знаходяться у повній або частковій взаємодії між собою. У такому контексті цікавим є дослідження Тейлора Шермана, який визначає так звані «мережі примусу» щодо функціонування нормативно-правової системи – законів, і дисциплінарної системи – покарань (Sherman, 2009). Ці дві системи допомагають відтворювати імперський порядок і владу політичної еліти центру, адже вони просторово пов'язують поліції, прокуратури, суди та в'язниці із широкими методами соціального контролю й соціальної мобілізації. Проте рівень виконання цих практик та їхньої легітимності залежить (а) від рівня віддаленості від центру імперії і (б) від наявних протиріч і непередбачуваностей в реалізації цих систем на місцях. Використовуючи означене дослідження, ми припускаємо, що стійкий та сильний зв'язок мереж між собою забезпечує високий соціальний контроль та низхідну соціальну організацію, а відтак, мінімізується потенційний супротив з боку місцевого населення. Якщо мережі стають нестійкими, зв'язок між вузлами, які забезпечують відтворення цієї мережі, слабшає, тоді зростає рівень супротиву місцевого населення й рівень соціальної висхідної самоорганізації, тобто виникають локальні конфлікти та соціальні рухи.

Імперія є складною, систематизованою і мережевою формою упорядкування політичного простору. Як правило, кожна така політична

організація по-своєму унікальна, але ретроспективний аналіз дозволяє продемонструвати, що для більшості реальних імперій притаманний певний набір параметрів, які однаково проявляються в імперіях, але по-різному реалізуються. Це стосується, перш за все, виміру нормативно-ціннісних та структурно-функціональних характеристик, тобто таких категорій як порядок, контроль, влада та ідеологія. Далі ми спробуємо продемонструвати механізми та конфігурації імперської влади саме в контексті політичного порядку. Тож нас цікавитиме те, як саме імперії організовують простір, перетворюючи його на політичний, та як відбувається процес реалізації системи мережевого управління крізь призму владних відносин та ідеологічного обґрунтування *Rax*.

2.2. Імперія як політична форма організації простору.

Імперія – це політична форма організації простору, яка конституює власний політичний порядок. Проте в центрі процесу упорядкування простору знаходиться дилема його організації: як саме організувати і простір (його соціальну і політичну формалізацію та інструменталізацію), і населення (його соціальне і політичне структурування та упорядкування). Тож ми говоримо, як мінімум, про дві моделі організації – *соціальну* та *політичну*. Соціальна організація передбачає сукупність формалізованих та спеціалізованих процедур, які розраховані на максимальну ефективність досягнення обмежених цілей. Політична ж організація передбачає акумулювання та агрегування таких цілей з метою створення політичних структур, що будуть відповідати за якісні та/або кількісні показники формалізації соціальних відносин. Тобто політична організація, перш за все населення, є набором політичних структур, що інституціоналізують соціальні процеси та здійснюють управління їхньою ефективністю. Це означає, що оволодіння простором потребує розгалуженої мережевої структури, яка у вигляді бюрократії та/або чиновників буде здійснювати управління простором, його перетворенням на політичний порядок.

Одна із особливостей імперії, про яку ми писали у попередньому підрозділі, полягає в залежності від військово-технологічного розвитку. Імперія

повинна обмежувати технологічне зростання потенційних суперників, які можуть стати геополітичною загрозою в майбутньому. Ці суперники можуть бути як ззовні (інші політичні форми та/або організації), так і всередині (локальні політичні центри). Вільям Макнілл та Маршалл Ходжсон (Hodgson, 1977), які займаються дослідженнями розвитку військових технологій в історичній ретроспективі, дійшли до висновку, що в основі піднесення та занепаду різних політичних форм, у тому числі й імперій, знаходиться проблема інституціоналізації військових технологій та соціальної організації, яка б забезпечувала максимальну ефективність використання таких технологій. Аналізуючи історію розвитку різних соціально-історичних організацій, автори пропонують три типи імперій залежно від соціальної організації: (1) залізні імперії, (2) кочові імперії, (3) порохові імперії.

Кожен із цих типів характеризується різними моделями соціальної організації, але ключовими аспектами таких моделей, на нашу думку, залишаються три: (а) концентрація насильства з метою отримання ресурсів для забезпечення організації, (б) мобілізація населення та ресурсів для захисту політичного порядку і розширення просторового охоплення імперії, (в) відтворення локальних міжпериферійних конфліктів для стримування розвитку периферії та легітимації влади центру. Запропоновані аспекти допомагають зрозуміти логіку будь-якої імперської влади, яка спрямовує свій «організаційний ентузіазм» на побудову упорядкованої, а отже організованої, політичної системи. І мова йде не лише про макрорівень, тобто рівень усієї системи, але й про колективний та індивідуальний рівень, на яких спільноти використовують різні способи забезпечення себе достатньою кількістю ресурсів шляхом використання навколишнього середовища.

Організація простору вимагає зміни патернів поведінки населення, а відтак, і саме населення потрібно організовувати. Така організація має низхідний характер, а також полягає у прийнятті, визнанні та легітимації нового набору соціальних конвенцій, в основі яких знаходяться практики включення та/або виключення, закони та норми, традиції та звичаї, нова інфраструктура владних

відносин. Тому в основі такої соціальної організації лежить або принцип *ідеології* (у більш конкретному розумінні – релігії), або принцип *економіки* (фінанси, торгівля, ресурси), або принцип *війни* (технології, армія, військова інфраструктура). Це означає, що спроби організації імперією власного простору, а отже, і сукупності різних спільнот, потребують творення нормативної матриці поведінки в системі.

Якщо політичній еліті імперії вдається легітимізувати власну політичну владу, тобто використовувати примус у контексті системи контролю, тоді периферія інтегрується до політичної системи. Але коли політична еліта імперії має недостатню кількість ресурсів, щоб забезпечити відтворення політичної влади, тоді вона проводить інверсію, тобто заміняє політику релігією або ідеологією. Тож контроль вже буде здійснюватися не за населенням, а за ідеологічними структурами, що відповідають за соціальну організацію спільнот, наприклад, за храмами або церквами, школами, університетами тощо.

Говорячи про політичний аспект соціальної організації в імперіях, ми, перш за все, звертаємо увагу на ступінь централізації влади, а відтак, розмежовуємо дві моделі організації простору – *централізовану* та *децентралізовану*. Такі моделі характеризуються рівнем віддаленості периферії від центру, а також рівнем лояльності до центру з боку локальної політичної еліти. Показовим у цьому вимірі є приклад Монгольської імперії, яка була централізованою політичною формою, чия система владних відносин ґрунтувалася на родинно-кланових зв'язках і належності до певних етнічних груп. Примітивна соціальна структура монголів, яку можна назвати степовою, екстраполювалася на завойовані політії, які досить часто мали більш складну структуру суспільства і більш розвинену систему управління, наприклад, як Китайська імперія Цінь, Хорезмська держава або Київська Русь. Період розширення Монгольської імперії – це період жорсткого та хаотичного управління, що ґрунтувалося на відсутності чіткого адміністрування завойованих територій, високому рівні насильства і нав'язуванні власної культури. Утім одночасно із цим монгольська система управління носила

інклюзивний характер по відношенню до більш розвинених політій, що демонструвало необхідність запозичення військових технологій, системи адміністративного управління, комунікаційної інфраструктури.

Маючи гарно організовану армію, монголи досить швидко заповнили євразійський простір та побудували систему гнучкого управління. Хоча при цьому, як зазначає Майкл Хоуп, після смерті Чингізхана в Монгольській імперії сформувалися дві традиції політичного управління – *колегіальна* та *патримоніальна* (Норе, 2016, р. 1). І такі два типи політичного управління активно демонструються на прикладі тих політій, які були захоплені монголами. На нашу думку, якщо до захоплення політії її політичне управління було більш розвиненим, аніж у період правління монголів, то поступово там формувалася колегіальна система управління, наприклад, як у Китайській імперії Юань. За ситуації, коли політичне управління захопленої політії особливо не відрізнялося від монгольського, тоді залишалася патримоніальна система управління. Тобто мова йде про різні системи управління, які використовують або територіально-стаціонарну логіку управління (патримоніальна система), або просторово-експансіоністську логіку (колегіальна система).

І саме просторовий аспект політичного управління в Монгольській імперії є важливим для розуміння імперської логіки управління. Тому що він характеризує діяльність монгольської армії як тригера побудови імперії, тобто сукупність механізмів воєнізованої соціальної організації та мобільності. Мова йде не лише про створення кочової армії, в основі якої лежала «степова ідеологія» монголів та принцип структурування армії, який запропонував Чингізхан, а й про інтеграцію військових технологій підкорених політій до «воєнної машини» монголів (Desmond, 1943, р. 66), тобто проведення, умовно кажучи, модернізаційних практик. Специфіка монгольської армії полягала в тому, що вона була мобільною та організованою, а останнє передбачало не лише наявність реальної армії, але й створення логістичного та інфраструктурного забезпечення воєнних походів, наприклад, створення мережевої структури пошти, яка характеризувалася використанням кінних гонців, що швидко

рухалися простором через мережу вузлових точок – невеликих монгольських таборів, де можна було змінити коня.

Політична влада в Монгольській імперії базувалася на (1) родинно-клановій політичній ієрархії та патерналізмі, (2) обмеженому й контрольованому доступі до ресурсів, (3) відсутності монопольного права на використання насильства, (4) сакралізації влади та правителя в контексті спільної культури, звичаїв, традицій тощо. Проте відсутність централізованої та організованої влади у вигляді спеціалізованих інститутів примусу, таких як бюрократія, адміністративно-репресивний апарат, поліція, робила систему вкрай нестійкою та залежною від неформальних політичних практик, таких як непотизм, клановість, корупція, номінальність здійснення влади тощо. Відповідно, відсутність політичної організації як стратегії управління територією та концентрації ресурсів для забезпечення життєдіяльності населення (наприклад, технології накопичення і зберігання продовольства) ставали факторами експансії як способу отримання ресурсів шляхом підкорення інших політій.

Інший приклад, який умовно можна протиставити монгольській соціальній організації, – це соціальна організації в Османській імперії. Дослідники Мартін Бантон і Вільям Клівленд, наприклад, пропонують чотири організаційні принципи (Bunton & Cleveland, 2018, p. 75), які допомогли Османській імперії швидко завоювати величезний простір і на довгий проміжок часу побудувати міцну імперію. По-перше, мова йде про військову організацію, яка була екстрапольована на імперський простір, тобто армійська дисципліна, контроль і адміністративно-репресивна природа управління стали механізмами розповсюдження й легітимації влади османської династії. По-друге, спадщина ісламської цивілізації – релігійна основа, екстраполяція політичної влади султана на релігійне домінування ісламу, у тому числі, ототожнення двох влад, коли султан одночасно керував і політично, і духовно (халіф). По-третє, місцевий звичай серед політій Близького Сходу, що полягав у формулі «доки надходять податки і ресурси, то османи готові терпіти найрізноманітніші місцеві звичаї, традиції і культури». По-четверте, соціальна стратифікація (правлячі–

підпорядковані) у вигляді політичної ієрархії, яка структурує суспільство і утворює механізми включення та/або виключення центральної або локальної політичної еліти щодо доступу до (пере)розподілу ресурсів влади.

Окремо варто підкреслити фактор просторової організації. Адміністративний поділ Османської імперії мав декілька варіантів: перший – від утворення імперії і до перших системних криз у першій половині XIX століття, другий – це реформи «Танзимат». Початковий варіант просторової організації передбачав трирівневу систему управління, в основі якої були губернатори. За таких обставин османське управління провінціями – *еялетами* – повністю копіювало модель військової організації, де кожна провінція являла собою мікро-порядок імперського порядку центру. Губернатор провінції був військовим, якого призначав султан і підпорядковував його собі. Губернатор здійснював контроль над провінцією, організовував армію, проводив фінансову та судову політику за тим зразком, який існував у центрі імперії (Itzkowitz, 1980, pp. 40–42). Але при цьому губернатор також прагнув до більшої автономії своєї влади, приймаючи формальну підпорядкованість перед султаном і здійснюючи реальну владу та політику над населенням своєї провінції. І хоча «губернатори отримували від султанів владні повноваження на конкретній території та несли військову службу у вигляді командування армією своєї провінції на полі бою» (Imber, 2003, p. 178), тим не менш залишався важливим аспект побудови сильного та автономного локального центру (хедив Мехмед Алі-Паша).

Утворення імперії шляхом упорядкування простору і створення нових моделей соціальної організації завжди наштовхуються на певні протиріччя, що є характерними для будь-якої імперії. Інакше кажучи, це є внутрішні протиріччя щодо того, як організувати простір і перетворювати його на політичний порядок імперії. Ми вже зазначали, що наріжним каменем просторової організації є дихотомія централізація–децентралізація, але існують й інші протиріччя. Майкл Манн пропонує наступні протиріччя: (1) *універсалізм–партикуляризм*, (2) *рівність–ієрархію*, (3) *космополітизм–єдність*, (4) *цивілізацію–мілітаризм* (Mann, 1986, pp. 444–445). Перше протиріччя

стосується протиставлення населення та еліти, де універсальність щодо населення (громадянин, підданий, православний) нівелювала амбіції та статусне положення політичної еліти, яка поступово вдавалася до практик партикуляризму, щоби зміцнити власну єдність і відмежуватися від більшості.

Друге протиріччя стосується уявлення населення щодо універсальності, а отже, рівності всередині імперії та політичної участі. Що знову ж таки йшло в розріз із наявною соціальною ієрархією та різними соціальними статусами. Третє протиріччя стосується «парадоксу експансії» – чим більшим ставав імперський простір, тим різноманітнішим ставало етнокультурне наповнення імперії, а отже збільшувалася політика, направлена на універсалізацію простору, знищення або мінімізацію локальних культур. Четверте протиріччя стосується розширення імперії військовим шляхом із цивілізаторською місією, що призводило або до зменшення військово-технологічної могутності імперії і виникнення потенційних суперників, або до збільшення військово-технологічної могутності і перенавантаження імперської системи управління.

Але найбільше протиріччя будь-якої імперії, яке є логічним продовженням вже означених розбіжностей, на нашу думку, полягає в протиріччі *інваріантність–варіативність*. І тут мова йде про імперський, тобто політичний порядок, який *a priori* є безальтернативним та універсальним, а відтак, будь-яка спроба змінити такий політичний порядку призведе до системної кризи й розпаду імперії. Ми виокремлюємо способи та механізми зміни політичного порядку шляхом модернізації соціальної та політичної організації імперії. Імперія утворюється тому, що пропонує найбільш оптимальний політичний порядок, який є сильним, структурованим та обґрунтованим для конкретного часу і простору. Утім інтеграція до імперського простору множини політій із власними структурами організації, геополітична орієнтація імперії, а також неможливість центру постійно відтворювати політичний порядок у периферіях призводить до потенційної заміни імперського порядку. Чим більшим є імперський простір та вищим рівень концентрації ресурсів в руках обмеженої

частини суспільства (політичної еліти), тим більшою є загроза дезінтеграційних процесів, тобто неможливість відтворення легітимності імперського порядку.

Повторимо, що імперський порядок є безальтернативним, тобто таким, що виключає інші можливі варіації порядку із політичної системи координат. Тоді ж як система контролю за відтворенням і легітимацією політичного порядку має різні конфігурації, які хоч і претендують на універсальність та однаковість, тим не менше залишаються варіативними у залежності від контексту та периферії, її внутрішньополітичних та соціальних особливостей. Власне, сама система універсального контролю розуміється нами як сукупність стандартів, норм, правил, практик та цінностей, які допомагають структурувати політичний простір і легітимізувати політичний порядок. За допомогою різних структур контролю імперія упорядковує множину об'єктів за допомогою (1) кодифікації соціального простору, тобто утворенні ідентичних та/або уніфікованих практик реалізації влади, (2) стандартизації методів та практик управління периферіями, тобто утворенні локальних політичних та соціальних ієрархій, (3) універсалізації ідеї імперії як виключної особливості відтворення політичного порядку та захисту імперського простору.

Система універсального контролю, як правило, залежить від декількох змінних. По-перше, це ступінь відкритості політичної системи, який впливає на взаємодію імперії з іншими політичними організаціями в контексті глобального середовища. Будь-яка політична система може бути або відкритою, або закритою, а значить, ми говоримо про різні ступені контролю. При закритому політичному порядку є високим рівень контролю за життєдіяльністю різних структур всередині системи; при відкритому політичному порядку, як правило, рівень контролю є або меншим, або не надто регульованим. По-друге, мова йде про інтенсивність використання адміністративно-репресивного апарату та його інструментів щодо забезпечення контролю, за допомогою насильства, примусу, дисципліни, біополітики тощо. Адміністративно-репресивний апарат є консолідацією механізмів нормотворення та структурування соціальної реальності, всередині якої репресивні структури використовують практики

включення та/або виключення по відношенню до конкретних соціальних об'єктів. По-третє, мова йде про контроль за системою управління, тобто про бюрократію як сукупність управлінських статусів і посад, що використовуються для побудови ієрархії владних відносин. Бюрократи є не просто управлінцями, а, використовуючи термінологію мережевого підходу, конкретними вузловими точками, які з'єднують між собою центр і периферію, тобто право імператора підкорювати і практики населення підкорюватися.

Система універсального контролю, на нашу думку, ґрунтується на двох важливих механізмах: (1) механізмі реалізації влади та її типів як структурно-функціонального забезпечення політичної системи й (2) механізмах реалізації ідеології як нормативно-ціннісного забезпечення політичної системи. Сутність влади полягає не лише у використанні насильства по відношенню до того, чия воля хоче підкорити той, хто має владу. Зміст влади полягає у різних конфігураціях використання як насильства і примусу, так і переконання, згоди, співробітництва тощо. Тож влада вимагає від її носія конструювання певних «правил гри», за умов дотримання яких вона буде максимально ефективно реалізовуватися, і такими умовами є формування нової соціальної реальності.

Беручи до уваги універсальний характер влади, ми виділяємо три типи її реалізації, а отже і створення систем владних відносин, – (1) *суверенітет*, (2) *гегемонію* та (3) *панування*. Одразу зазначимо, що кожен із цих типів рідко функціонує самостійно і, як правило, потребує змішування з іншим типом, що буде показано нами далі. Імперії під час становлення і розвитку будуть видозмінювати власну систему владних відносин, тобто робити її більш спроможною реагувати на зовнішньополітичну кон'юнктуру, а також на внутрішньосистемні виклики. Тож реалізація влади, не дивлячись на її суперечливі конотації та інтерпретації, потребує наявності привабливих та (не)однозначних альтернативних дій, які б демонстрували необхідність визнання конкретного рішення в конкретній ситуації. Інакше кажучи, під час процесу реалізації влади відбувається процес розчеплення «політичного», тобто

своєрідний відбір соціальних дій, які будуть використовуватися суб'єктами влади для легітимації власного (гегемоністського або ні) порядку.

Почнемо із суверенітету, який розуміється нами як влада на обмеженій території, коли межі цієї влади може зменшувати або змінювати лише сам правитель. Таку здатність до зміни ступеня реалізації влади доцільно розкрити в просторовому аспекті. З точки зору зовнішньополітичної ситуації, обмеження влади правителя може відбуватися, наприклад, за рахунок системи міжнародних відносин, як-то Вестфальська система 1648 року, Віденська система 1815 року, Потсдамська система 1945 року, коли сукупність політичних організацій домовляються про спільні та обов'язкові до виконання «правила гри», згідно з якими відбувається розподіл умовних сфер реалізації влади на конкретних територіях. Або це може бути варіант імперського порядку, за яким існує центр (метрополія), що володіє суверенітетом та локальні центри (периферії), які можуть мати різний ступінь автономності, а отже, також мати відносний суверенітет. Тож ми пропонуємо розмежовувати «імперський суверенітет» та «державний суверенітет» (див. Таблицю 2.1.).

Таблиця 2.1. Порівняння державного та імперського суверенітетів
(авторська інтерпретація).

Параметри	Державний суверенітет	Імперський суверенітет
Мета здійснення суверенної влади	Домінування	Гегемонія
Принцип здійснення суверенітету	Територіальний	Просторовий
Кількість центрів	Один (єдиний) центр	Багато центрів, які необхідно подавляти єдиному центру імперії

продовження Таблиці 2.1.

Параметри	Державний суверенітет	Імперський суверенітет
Ступінь поділу політичної влади	Формальний поділ влади (принцип поділу влади)	Номінальний розподіл влади (принцип лояльності та вірності імператору)
Механізми конституювання суверенної влади	Контроль	Порядок
Інтеграція в міжнародне співтовариство	Дотримання міжнародного права, принцип співробітництва та взаємодії	Ігнорування або невизнання міжнародного права, використання у своїх інтересах
Raison d'être	Безпека для населення	Безпека для політичної еліти
Конфігурації суверенної влади	Суверенітет абсолютний щодо внутрішнього простору, але відносний щодо зовнішнього	Суверенітет абсолютний як усередині, так і поза імперським простором і вибудовує мережу відносних суверенітетів (периферій або колоній)
Властивість суверенітету	Іманентний суверенітет	Перманентний суверенітет

Державний суверенітет апелює до конкретної території як до обмеженої частини політичного простору, на якому реалізується система владних відносин. Тобто держава є соціально-історичною організацією населення на певній території, яка визнана міжнародною спільнотою. Головне завдання, яке бере на себе держава, полягає в гарантуванні та забезпеченні політичного устрою і стабільності політичної системи (Foucault, 2009, p. 15), а також у конституюванні панівної ролі фізичного та символічного насильства, що, як правило, носить

латентний характер його легітимації (Bourdieu, 2014, p. 7). Для привабливості власного іміджу і для здійснення своєї основної діяльності – легітимного відкритого та/або прихованого насильства – держава вибудовує систему гарантій, насамперед гарантій безпеки для самої себе. Така система і є державним суверенітетом, який розуміється нами як монополія на (від)творення правил, що регулюють суспільний дискурс шляхом використання насильства.

Саме в гарантіях безпеки території та самого себе і проявляється природа державного суверенітету, оскільки його завдання полягає в безпеці структур влади, які здійснюють управління територією та населенням. До таких гарантій ми відносимо кодифікацію соціального простору, тобто конструювання нормативної системи права і моралі в контексті практик включення та/або виключення (Bourdieu, Wacquant, & Farage, 1994, p. 7); гарантії безпеки від зовнішніх загроз (Olson, 1993); гарантії соціально-економічного процвітання та/або культурного розвитку тощо. Утім такі гарантії обмежуються конкретною територією через ресурсну недостатність, тому державний суверенітет є *a priori* територіальним явищем, що покликаний гарантувати безпеку території.

Імперський же суверенітет – це просторове явище, де кордони мають символічний характер. Енн Столер зазначає, що кордони мають значення для національних держав, тому що вони статичні, тоді ж як для імперій кордони є фікцією через постійну експансіоністську політику (Stoler, 2006, p. 137). Кордони імперії – це не фіксація імперської влади, а чітке розмежування порядку та хаосу, імперії та неімперії. Імперський суверенітет завжди має долати як внутрішні (умовні), так і зовнішні (нестійкі) кордони, щоб робити імперський простір відкритим, транснаціональним і гнучким (Hard and Negri, 2000, p. 171). Під час експансії здійснюється конструювання центр-периферійних відносин, усередині яких проектується суверенна та абсолютна влада імперії. Тому зростання ролі структур управління є одночасно і відповіддю, і формою політичної влади по відношенню до внутрішньої і зовнішньої сфер управління, коли імперія не просто інтегрує периферію до простору, а, як зазначає Джон Гленн, і починає здійснювати практики ефективного суверенітету (Glenn, 2014, p. 1479).

Імперський суверенітет – це каталізатор безлічі владних мереж, коли існують локальні політичні центри, що з'єднуються просторовими мережами (інфраструктура влади) з єдиним центром імперії – метрополією. Оскільки в імперській логіці управління суверенітет не завжди сприймається як належне, а тому є диференційованим різними політичними структурами. І якщо подивитися на просторовий характер імперії, то можна побачити, що імперський простір поділяється на конкретні частини – *фрактали*, які представлені або захопленими політіями, або утвореними локально політичними центрами. Тому функціонування імперського суверенітету прямо пропорційне здатності політичної еліти центру контролювати локальні політичні еліти, які також прагнуть створювати власні центри. Інакше кажучи, будь-який правитель імперії змушений співпрацювати з політичною елітою центру й гарантувати їй безпеку в обмін на лояльність і підпорядкування, і таку ж логіку він повинен відтворювати по відношенню до периферії, де сильна локальна політична еліта може створювати власний центр, виходячи з орбіти імперського впливу.

Окрім зазначених особливостей державного та імперського суверенітету, ми пропонуємо виділяти три важливі змінні, за допомогою яких відбувається (а) взаємодія між державним та імперським суверенітетом, (б) реалізація різних конфігурацій владних відносин, і (в) збереження відносного державного суверенітету, який інтегрується до імперського політичного простору. По-перше, це стан *відносності* та *абсолютності* суверенітету. Свого часу Готфрід Лейбніц запропонував розділяти суверенітет князів Священної Римської імперії та велич імператора (Leibniz, 1988, pp. 113–119). У першому випадку йдеться про відносний суверенітет, оскільки князі відносяться до імперії і відносяться до імперської влади, адже вони мають соціальні статуси і позиції, політичні привілеї, використовують (не)формальні політичні практики для здійснення впливу на імператора, а також інтегровані до імперської системи управління. У другому випадку йдеться про політичну волю і велич самого імператора, тобто про його абсолютний суверенітет – ідеальний, неподільний і єдиний. Відповідно, абсолютний суверенітет є найвищим ступенем реалізації влади.

По-друге, це стан *іманентності* та *перманентності* суверенітету. Іманентність для позначення політичної системи була детально опрацьована Карлом Шміттом у його праці «Політична теологія». Іманентність передбачає якусь силу всередині думки, яка робить очевидним процес, явища або структури для їх прийняття індивідами (Schmitt, 2005, pp. 49–50). Тобто іманентність означає способи та механізми ідентифікації політичної реальності, а також політичного простору індивідами, їхнє співвідношення (а головне – усвідомлення такого співвідношення) з чинним політичним порядком. Володарі або носії іманентного суверенітету перебуватимуть у стані постійного усвідомлення дій якоїсь «верховної влади», хоча це й будуть латентні практики здійснення політики, наприклад, дисциплінарна влада, ідеологічні апарати або структури. Перманентність же позначає сталість і безперервність суверенітету в широкому сенсі. Перманентний суверенітет уособлює сукупність практик влади, які реалізуються політичними структурами та інститутами як відкрито, так і латентно. Такий суверенітет постійний у тому сенсі, що його природа позначається природою самої політії або тієї території, на якій відбувається процес побудови політичної організації. Перманентний суверенітет означає, що суверен має не тільки владу над певною територією, населенням чи процесами, а й конкретне право на реалізацію такої влади.

Отже, ми маємо такі характеристики суверенітету: абсолютний і відносний, іманентний (внутрішній) і перманентний (зовнішній). Ці характеристики взаємодоповнюють одна одну й допомагають політичній еліті вибудувати певні конфігурації суверенітету. Перша конфігурація – це *імперський суверенітет*, який є зовнішнім по відношенню до множини внутрішніх суверенітетів, що формують імперію, а також абсолютним по відношенню до відносних суверенітетів. Друга конфігурація – це *державний суверенітет*, який є внутрішнім, тобто обмеженим конкретною територією або кордонами, а також абсолютним щодо цієї території та населення.

Співвідношення імперського і державного суверенітетів розкривається за допомогою двох структурно-функціональних процесів: *інтеграції* та

відтворення. Процес інтеграції необхідний для того, щоби створити ситуацію підпорядкування відносного суверенітету абсолютному. У процесі інтеграції (виходу з природного стану) державний суверенітет стає відносним щодо абсолютного – це може бути як імперський суверенітет, так і суверенітет регіональних та/або глобальних об'єднань (такий вид суверенітету ми можемо умовно назвати транснаціональним суверенітетом). Процес відтворення потрібен, щоб підтримувати стійкі мережі владних відносин між політичною елітою центру і локальною політичною елітою. Отже, відтворення суверенної влади можливе за умови співвідношення внутрішнього й зовнішнього суверенітетів, коли державний суверенітет спрямований на власну територію й населення, але при цьому є частиною імперського простору.

Наступним типом влади є гегемонія, яка одночасно виступає і процесом розповсюдження влади, і станом політичної системи. Власне, стан гегемонії характеризується тим, що ступінь згоди з наявним політичним порядком проявляється у співробітництві та підкоренні, а рівень насильства або мінімальний, або відсутній зовсім. Це така парадоксальна ситуація, коли наявний «порядок речей» сприймається як безальтернативний, найкращий або такий, що задовольняє потреби та очікування більшої частини населення. Далеко не кожна імперія в історії досягала стану гегемонії. Зазвичай це було домінування без гегемонії, наприклад, у Британській Індії, про що детально пише індійський філософ Ранаджит Гуха (Guha, 1997).

Утім гегемонія є набагато складнішим явищем, аніж здається на перший погляд. Мова йде не лише про згоду підкорюватися, але й про перейняття й прийняття того способу життя, тієї нормативно-ціннісної матриці, яка пропонується соціальним групам. Ми наголошуємо на тому, що гегемонія є сукупністю (взаємодій), які статично повторюються в часі²⁵, тобто мають процесуальний характер, і їхньою кінцевою метою є творення системи цінностей як для внутрішнього, так і для зовнішнього середовища. Відповідно цінності

²⁵ Тут ми продовжуємо дослідницьку логіку Джованні Аррігі, який запропонував для політологічного аналізу цикли накопичення капіталу, тобто гегемоністські цикли функціонування імперій.

утворюють, закріплюють та відтворюють ідеологічну основу поведінки соціальних груп (соціальну, політичну, культурну, споживчу, виробничу тощо), а також конституюють політичний порядок. Гегемонія може бути як легітимною, так і нелегітимною з точки зору конкретної політичної системи, утім важливим є сприйняття гегемонії конкретними соціальними групами.

Гегемонія не проявляється в чомусь одному, як правило, це взаємодія різних структур, які ми йменуємо модусами – динамічними характеристиками. У першому розділі ми означили, що виділяємо чотири основні модуси: сили, влади, ідеології та капіталу. Кожен із цих модусів конструює власне середовище реалізації гегемонії та конституювання гегемоністського порядку. Структура модусу сили складається із адміністративно-репресивного апарату – армії, спецслужб, прокуратури, поліції, судів. Їх головним завданням є підтримка легітимності гегемонії, реагування на потенційні загрози, а також акумуляція нормативної та безпекової функцій. Модус сили проявляється в здатності політичної системи комбінувати різні ресурси для забезпечення свого положення по відношенню до інших політичних систем.

Структура модусу влади складається із мережевої системи управління як способу контролю за локальними політичними елітами в контексті політичного простору. Такий контроль здійснюється по відношенню до політичних структур та інститутів, що займаються управлінням. Специфіка центр-периферійних відносин полягає у формальній залежності всіх периферій від центру при номінальній незалежності один від одного. Тому принцип імперського управління полягає в кооптації локальних політичних еліт для побудови взаємодії із центром – *кооперація*, і протидії іншим периферіям – *конкуренція*. І хоча центр вимагає підпорядкування і високої лояльності від периферії, однак він допускає їхню певну децентралізацію, якщо розуміє власну неможливість та нездатність відтворювати практики управління. У такому випадку мова йде не про політичне управління, а про соціально-культурну організацію, коли центр визначає соціальну ідентичність периферії і включає її до власного нормативно-

ціннісного середовища шляхом інтеграції до системи відцентрованого мережевого управління.

Ідеальний стан імперської гегемонії полягає у створенні та відтворенні гнучкої мережі, яка є багаторівневою, багатоядерною, де кожен осередок є пов'язаним із сусіднім, проте центру він підпорядкований лише опосередковано. Відповідно включення в один осередок мережі не говорить про включеність у всю мережу. Окрім того, периферія не завжди демонструє агресію або спротив центру, який намагається тримати її в межах свого впливу. Гегемонія передбачає згоду на панування, відповідно, периферія погоджується на таке панування, враховуючи розуміння власної неможливості одночасно протистояти і центру імперії, й іншим периферіям-конкурентам навколо себе.

Структура модусу капіталу складається із ресурсного забезпечення життєдіяльності імперії, тобто це можуть бути демографічні або природні ресурси, фінанси і торгівля, комерційні банки або монетні двори, торговельні компанії (Ост-Індська або Вест-Індська торгові компанії), різного роду біржі або транснаціональні корпорації. На перший погляд може здатися, що імперія зберігає за собою монопольне право контролювати економічний та фінансовий капітали, які з часом конвертуються в гроші та інституціоналізуються у формі прав власності. Але важливим є той факт, що імперія сама визначає ті структури, які потенційно або реально можуть відповідати за виконання функцій контролю за економікою, торгівлею і фінансами, наприклад, Ост-Індська торгова компанія. Інституціоналізація таких структур означає передачу частини монопольного права задля мінімізації ресурсного перенавантаження всієї політичної системи.

При цьому центр імперії залишатиметься географічним центром, у якому відбувається процес концентрації та (пере)розподілу капіталу, що продукує нерівні економіко-фінансові відносини між центром і периферією. Імперія утворює глобальну мережу розповсюдження капіталу, аби забезпечувати власний політичний порядок та інституціоналізувати усталені форми взаємодії. Тому дуже часто така мережа розповсюдження капіталу в імперському просторі буде нашаровуватися на мережу політичного управління. Як у випадку з

британською Ост-Індською компанією, яка окрім торгівлі мала власну армію та в управлінні якої знаходилися конкретні території або міста.

Конфігурація модусу ідеології уявляє собою структури культурного виробництва, тобто наповнення імперського простору нормативно-ціннісним змістом як способом консолідації політичного порядку. До таких структур культурного виробництва належать школи, академії, університети, союзи, спільноти, студії тощо. Головна мета модусу ідеології полягає в розповсюдженні, визначенні та поясненні культури з позиції центру імперії, позиції, яка не може суперечити належному політичному порядку. Також модус ідеології може виокремлюватися крізь призму інструментів конструювання соціальної реальності, тобто виробництва норм і правил та їхньої подальшої легітимації і репрезентації. Мова йде про інституціоналізацію ідеології шляхом створення структур, які наділені центром імперії можливістю розповсюджувати культурний капітал серед політичної еліти. Тобто імперія має монопольне право на (пере)розподіл культурного капіталу.

Ще одним типом влади, який ми пропонуємо, є *політичне панування*, яке засноване на домінуванні та/або володарюванні. Ми визначаємо політичне панування як сукупність механізмів та/або практик (формальних та неформальних), за допомогою яких існує висока ймовірність підпорядкування спільнот і їхнє подальше «мотивування» (насильство, примус, переконання, співробітництво, заохочення тощо) дотримуватися певних «правил гри», що є механізмом соціальної організації. Важливою особливістю політичного панування є те, що відносини між структурами влади та населенням повинні бути постійними, повторюваними, легітимними. Ресурси ж, які лежать в основі панування, можуть варіюватися в залежності від політичної ситуації та соціального середовища. Це може бути сила, насильство, авторитет, капітал, військове, економічне або культурне домінування тощо. І лише у випадку встановлення монополії на сукупність означених ресурсів буде проявлятися характер політичного панування.

У політичній науці найбільш валідною є інтерпретація політичного панування крізь призму розповсюдження системи владних відносин у класичній типології Макса Вебера, згідно з якою панування може бути (1) *харизматичне*, (2) *традиційне* та (3) *легальне*. Відповідно до принципів веберіанського підходу політичне панування, на відміну від влади, має певну міцність і статичність, яку підтримують множини соціальних інститутів і структур. Політичне панування не може зводитися виключно до конкретних політичних практик, адже мова йде не про конкретні дії, а про відносини як процес, тобто про (взаємо)дії. Тому панівна політична група завжди буде намагатися відтворити власне домінування над населенням шляхом конституювання системи владних відносин, що базується на використанні різного роду ресурсів; міцність політичного панування буде прямо залежати від концентрації ресурсів та практик їхнього (пере)розподілу всередині конкретної політичної групи, яка прагне володарювати.

Харизматичне панування є найбільш нестійким способом реалізації панування, тому що воно ґрунтується на формальній довірі до лідера (правителя), який наділений певними якостями, що недоступні більшості або які вважаються більшістю як незвичайні, сакральні, особливі. Такий тип панування означає дискретну довіру до лідера з боку населення і політичної еліти одночасно, тому що всередині процесу реалізації влади знаходиться емоційне, тобто ірраціональне, забезпечення авторитету правителя. Це означає, що лідер, який має харизму і який готовий вести за собою велику кількість людей, автоматично залежить від власних успіхів і здатності відтворити «сакральну поведінку». Історично ми бачимо, що виникнення більшості імперій так чи інакше базується на харизматичному лідері, який об'єднує навколо себе лояльні спільноти і виступає консолідатором практик здійснення влади, наприклад, Кір Великий, Олександр Македонський, Октавіан Август, Чингізхан, Наполеон Бонапарт, Володимир Ленін та інші. Для того, щоб імперія продовжила власне існування і зберегла міцність, необхідним є відхід від харизматичного панування до традиційного або легального, які є більш стійкими формами влади.

Традиційне панування, на противагу харизматичному, ґрунтується на тих практиках соціальної організації, що мають певну статику і визнаються більшістю населення як правильні та важливі. Мова йде, перш за все, про традиції, звичаї, культуру, які використовуються як можливість опису тієї соціальної організації, яка трапляється в конкретний час і в конкретному місці. Відповідно, традиційне панування буде ґрунтуватися на авторитеті правителя, розгалуженій мережі родинно-кланових зв'язків і переважанні соціально-культурних практик, що визначатимуть діяльність структур влади. Інакше кажучи, правитель визначається і визнається правителем лише тому, що такими є звичаї і традиції цього суспільства. Тому правитель, здійснюючи традиційне панування, буде визначатися як «сакралізований суб'єкт», що має монопольне право на концентрацію насильства і примусу, яке забезпечується домінуванням неформальних політичних практик і відсутністю чітких «правил гри». Правитель автоматично наділяє себе повноваженнями задовольняти базові потреби населення на кшталт безпеки, продовольства, освіти (Shapiro, 1999, pp. 85–86).

Останній тип панування – легальний – є найбільш формалізованим, адже в його основі знаходяться конкретні «правила гри», що пропонуються населенню і є однаковими для виконання. Тобто відбувається інституціоналізація практик включення та/або виключення: якщо ти будеш слідувати правилам, тоді не будеш нести покарання, і навпаки. Важливою ж особливістю такого типу панування є утворення та конституювання бюрократичної системи управління, тобто особливого політичного класу, який є необхідним для реалізації владних відносин і відтворення політичного порядку. Бюрократія перетворюється на каталізатор соціально-політичних відносин, усередині яких відбувається циркуляція та формалізація «правил, рутини, сценаріїв, розумілих самі по собі, спільних типізацій, що можуть мати вирішальне значення для соціалізації людей у їхніх стосунках із бюрократією» (Handler, 1996, p. 25).

Бюрократію не варто розглядати виключно як соціальну та/або політичну сингулярність, тобто щось монолітне, статичне та єдине, навпаки, бюрократія є множинністю різних структур, які в залежності від ситуації, навколишнього

середовища і внутрішньосистемних процесів конституюють власну систему розповсюдження і легітимації влади. А отже, бюрократія є своєрідним «організаційним пристроєм», що допомагає конструювати соціальну та політичну архітектоніку імперського порядку. Роль бюрократії полягає в тому, щоб оперувати складними соціальними та/або політичними коливаннями і знаходити певний «баланс сил», що дозволяє виробляти етико-політичне забезпечення імперського порядку. А це, у свою чергу, потребує від бюрократії, як мінімум, знання процедур управління, структурування політичної ієрархії, професійної прихильності та дотримання «правил гри».

Якщо проаналізувати історію імперій, то можна виявити одну цікаву закономірність, характерну для імперського панування в більшості випадків. Як і будь-яка інша політична форма, імперія проходить певний внутрішньополітичний цикл, який полягає у (1) виникненні та розширенні імперії, (2) інституціоналізації імперської влади та конституюванні політичного порядку, (3) побудові імперського *Rex* та появі дезінтеграційних процесів, (4) кризових процесах та колапсі імперії. Така циклічність є характерною для будь-якої імперії, утім вона може відрізнятися за темпоральними, процесуальними або функціональними особливостями. Утім, як правило, виникнення та становлення імперії відбувається за однаковим сценарієм встановлення і легітимації політичного панування.

По-перше, імперія виникає як реакція на зовнішньополітичну загрозу або як намагання експортувати власний політичний порядок за межі територіального розташування, коли політія концентрує максимальні ресурси, які здатні підтримувати експансію. Як правило, каталізатором утворення імперії стає харизматичний лідер та його оточення, наприклад, Олександр Македонський, Октавіан Август, Чингізхан, Наполеон I тощо. А отже, харизматичність правителя ототожнюється з месіанською ідеєю самої імперії.

По-друге, консолідація імперського простору та розбудова системи управління новими політіями відбувається шляхом екстраполяції традиційних методів і практик управління, тобто таких, які є домінують у центрі імперії і які

стають основою для її розбудови. У такому разі є варіант відтворення традиційного панування в периферіях, які існували до того, як вони стали частиною імперського простору. Яскравим прикладом є встановлення більшовицької влади, яка ґрунтувалася на політиці коренізації (наприклад, українізація в Україні у 1920-тих роках), що використовувалася для утворення «балансу сил» між центром нової імперії та периферією, а отже, проводилися заходи із розширення національної автономії, локального культурного розвитку, утворення локальної бюрократії як структури владних відносин тощо.

По-третє, множина політичних та соціально-культурних об'єднань всередині імперії вимагає утворення нових політичних практик, які полягають у створенні адміністративно-бюрократичного апарату, що буде легальним і локально-орієнтованим в управлінні периферією. Як тільки імперія фіксує стан повної інтеграції периферії до власного політичного простору, тоді виникає потреба не просто у структуруванні владних відносин та практик управління, але й у закріпленні імперського порядку заради максимальної концентрації влади, ресурсів і капіталу центром імперії. Це означає, що периферія, яка повинна бути функціональною в контексті імперського простору, повинна мати легальне і раціональне ядро управління – бюрократію, чиновників або контрольовану локальну політичну еліту, яка безпосередньо пов'язана з центром імперії.

По-четверте, рано чи пізно імперська система управління перевантажується і надає прерогативу геополітичним амбіціям, замість забезпечення внутрішньополітичної стабільності. Це означає, що імперська влада стає слабкою в периферіях (а сюди ще потрібно додати просторовий характер імперії та рівень автономії периферії в контексті віддаленості від центру), тому збільшується роль локальних політичних еліт, що виступають каталізаторами соціальних процесів, у тому числі революцій, повстань або інших соціальних рухів; потребують широкої автономії або незалежності, тобто виходу зі складу імперії. Процес імперського колапсу супроводжується протиставленням універсалізм–партикуляризм, де ослабла імперія все одно тяжіє до універсалізму й відтворення власного порядку. Тоді ж як периферія

зосереджується на практиках політичного партикуляризму, де в центрі знаходиться традиційний аспект управління (дивіться Рисунок 2.3.).

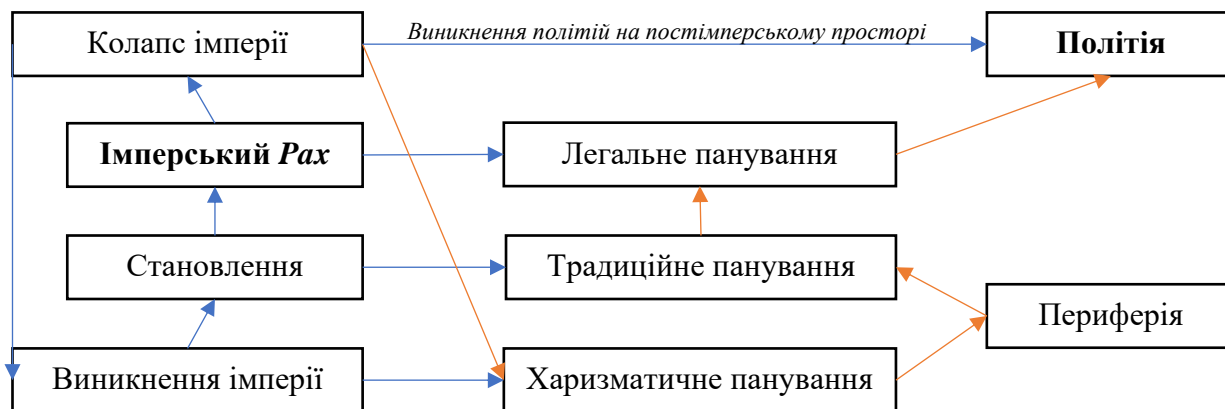

Рисунок 2.3. Цикл імперії в контексті типів панування (авторська модель).

Ще один механізм забезпечення системи універсального контролю – це ідеологія і, перш за все, імперська ідеологія, яку ми визначаємо як систему уявлень і суджень, яка формує та обґрунтовує історичну об’єктивність власного порядку; структурує і універсалізує реальні відносини в суспільстві шляхом сакралізації імперської влади і побудови системи абстрактної (само)ідентифікації населення; конструює соціальну дійсність крізь процес міфологізації «теперішнього» (Запорожченко, 2020а, с. 214). Ми вже зазначали, що імперія живе ідеєю максимального розповсюдження власного політичного впливу, а тому, окрім практик реалізації владних відносин, системи управління простором та концентрації насильства і ресурсів його забезпечення, імперія також потребує нормативно-ціннісної легітимності. Саме в контексті норм, цінностей, моделей поведінки і буде проявлятися імперський порядок.

Імперія пропонує населенню не лише певну систему уявлень, яка є орієнтованою на легітимацію історичної ролі імперії, її цивілізаційної місії, боротьбі проти безладу і недопущення колапсу, але й конструює нормативно-ціннісну систему та цілепокладання. З одного боку, ідеологія має інструментальний характер, адже вона використовується в усталеному

політичному порядку як інструмент легітимації політичної влади. З іншого ж боку, ідеологія сама по собі несе ідею цінності наявного політичного порядку та допомагає населенню формувати нове світосприйняття, яке реалізується за допомогою соціальних та політичних практик, дискурсів, символів тощо.

І хоча на перший погляд здається, що імперія використовує ідеологію для міфологізації та сакралізації політичної влади, однак ідеологія, якщо перефразувати Луї Альтюссера (Althusser, 1985, p. 12), допомагає населенню усвідомити той конфлікт, те протиріччя, яке лежить в основі будь-якої імперії: безальтернативність імперського порядку. Власне, циркуляція символів, знаків, дискурсів, практик тощо всередині імперського політичного простору позначає і легітимацію політичного порядку, і сконструйовану соціальну реальність, де кожен індивід співвідноситься до імперської влади не залежно від того, де він знаходиться і який соціальний статус має.

Імперське панування на конкретній периферії потребує конкретних теоретичних «виправдань», які демонструють необхідність присутності імперії тут і зараз, а отже є необхідність відмови від минулого периферії і конструювання та конституювання теперішнього. Такий процес потребує не лише розбудови адміністративно-репресивного апарату у вигляді поліції, прокуратури, судів тощо, але й створення ідеологічних апаратів, які б відповідали за комунікацію між периферією та центром, за відтворення практик включення та/або виключення, за легітимацію імперського порядку. Це означає, що розширення імперії є процесом спонтанним, який потребує швидше наявності високого рівня використання насильства і примусу, тоді ж як становлення імперії та побудова імперського *Rex* потребує утворення та інституціоналізації імперської «панівної ідеології». З приходом у 1917 році більшовиків до влади, перед ними постало завдання трансформувати ідеологічний апарат шкільної освіти, яка б дозволила підготувати основу для довготривалого існування імперії. Інший приклад стосується розбудови колоніальних імперій, таких як Португальська, Іспанська, Французька, Британська, які, захоплюючи нові частини світового простору, або

трансформували, або, що відбувалося частіше, утворювали нові ідеологічні апарати та нову ідеологічну систему координат, у якій місцеві звичаї і традиції ставали частиною нової реальності.

Сутність будь-якої ідеології полягає в тому, щоб створити нові, стійкі та відтворювані соціальні практики (але при цьому повністю не відмовляючись від вже існуючих, локальних та історично обумовлених практик) і патерни у вигляді культурних, символічних, духовних елементів: як ми рухаємося в просторі, що читаємо і дивимося, як ми спілкуємося, одягаємося або який вигляд маємо. Усе є складовими функціональними елементами ідеології. Задача імперської ідеології полягає в утворенні та конституюванні (з подальшою інституціоналізацією та постійною артикуляцією) певної конфігурації сприйняття навколишнього світу. Імперія пропонує населенню і примушує населення до власної інтерпретації тих подій, явищ, процесів, що відбуваються навколо. Тож ми говоримо про аспект (само)ідентифікації соціальних груп периферії з імперським порядком, який реально та/або абстрактно фіксується у повсякденності спільнот у вигляді тих соціальних практик, які вони виконують у тому символічному просторі, який для них конструює імперія (розбудова або перебудова міст, колоніальна архітектура, наявність «сакральних місць», церква, школи, театри, університети, бібліотеки, поліція, суди тощо).

Мова йде про те, що ідеологія є механізмом консолідації імперського простору, де фізична наближеність до центру імперії замінюється абстрактною приналежністю населення периферії до центру імперії. У такому контексті імперія є «Чужинцем» (тут ми використовуємо метафору Георга Зіммеля, про яку детальніше писали у першому розділі), який прийшов учора, щоб залишитися на завтра. І це «завтра» буде тривати доти, доки імперія існуватиме. У цій тезі і закладається логіка імперського управління шляхом використання ідеології: імперія є вічною, сильною та упорядкованою, а отже, можливість її розпаду та/або знищення наближається до нуля.

Відповідно, імперія, яка сприймається як «Чужинець», має певний набір особливостей, на яких наголошує Георг Зіммель. По-перше, *просторова*

мобільність у вигляді ігнорування територіальної фіксації індивіда та/або соціальних груп. Імперська еліта чудово розуміє політичну та соціально-культурну множину, яку вона намагається інтегрувати до єдиного політичного простору і упорядкувати її. Для того, щоби периферія розвивалася, потрібно здійснювати рух людей, товарів, послуг, капіталу тощо, долаючи дистанцію в просторі. Зазвичай мова йде про мобільності, які контролюються імперією та/або можуть нею ініціюватися, наприклад, депортації етнічних груп або підтримка відтворення рабства. Хоча в більшості випадків ідеться про утворення логістичних шляхів для соціально-культурних та економічних мобільностей.

По-друге, *об'єктивність імперії*, яка проявляється в балансі між дистанціюванням і близькістю та розумінні несення відповідальності лише за імперію. Це означає, що імперія має певну свободу, яка дозволяє їй одночасно і залишатися осторонь, і перебувати в конкретному місці або слідкувати за конкретною ситуацією. Утім така ситуація притаманна лише і виключно центру імперії, тобто сакральному місцю консолідації *«політичного»*, звідки відбувається контроль за простором. Що ж стосується периферії, то імперія завжди намагається проводити по відношенню до неї процес суб'єктивації (у трактуванні Мішеля Фуко, див. Foucault, 1982, р. 782), тобто перетворювати периферію на підпорядковану структуру, використовуючи ідеологічні апарати та акумуляцію власних інтересів, нівелюючи інтереси периферії.

По-третє, *свобода від конвенцій*, яка полягає в ситуації номінальності правил і законів для центру імперії та їх формалізованості для периферії. Конвенція тут розуміється як сукупність формалізованих правил, які є обов'язковими для використання, утім не завжди є чітко регламентованими. Конвенція покликана підтримувати *порядок рівностей*, певний баланс, який є усталеним та сформованим. Центр імперії завжди чітко розмежовує правила на *номінальні* (які є притаманними центру імперії) та *реальні* (які є притаманними для периферії). Будь-яка свобода від конвенцій є (1) підтримкою сакральності та недоступності імперської влади, (2) відтворенням соціальної дистанції у фізичному просторі, (3) відображенням політичної ієрархії.

По-четверте, *абстрактні стосунки*, які якнайкраще розкриваються в практиках (само)ідентифікації населення периферій із центром імперії. Враховуючи просторовий характер імперії та її поліетнічний, полікультурний склад, мова йде про неможливість реальної присутності імперії тут і зараз. Тому імперія використовує абстрактні стосунки крізь призму ідеологічних апаратів, структур і механізмів. З одного боку, ми бачимо зусилля імперії утворити універсальну систему, перш за все політичну, як сукупність механізмів управління простором. З іншого боку, ми також спостерігаємо намагання імперії утворити й універсальну культурну систему, в основі якої знаходиться релігія, мова, ідеологія, що використовуються для глибинної трансформації способів сприйняття простору. Окрім соціальних практик та присутності імперії в периферії у вигляді матеріальної культури, необхідним вбачається й духовна культура. Імперія прагне універсалізувати її, а отже вживає заходи щодо консолідації розрізнених периферій в єдину політико-культурну систему.

Як приклад ми можемо згадати політику формальної приналежності до імперії у вигляді громадянства (Римська, Британська, Французька імперії), релігійної ідентифікації (Російська, Османська, Китайська імперії) або родинно-кланових зв'язків (Монгольська, Ахеменідська, Македонська імперії). Однак універсалізація полягає ще й у виникненні *імперського націоналізму*, тобто політизованої ідеології, всередині якої знаходяться механізми консолідації простору, часу і соціальної солідарності для цілісного і безперервного сприйняття навколишнього середовища шляхом (само)ідентифікації індивідів із імперією (або, використовуючи термінологію Бенедикта Андерсона, мова йде про уявне ототожнення себе із кимось/чимось у просторі). Інакше кажучи, мета імперської ідеології полягає у відтворенні уявного співвідношення населення периферії із центром імперії у вигляді колективного зв'язку, який допомагає уніфікувати та кодифікувати нормативно-ціннісну систему населення.

Чим більшою стає імперія і чим міцнішим є її позиціонування себе як «цивілізації», тим сильнішою є потреба у консолідації імперського простору і виникненні імперського націоналізму. Бенедикт Андерсон пропонує розглядати

трансформації умов виникнення колективних уявлень (формалізованих соціальних практик), а отже й імперського націоналізму, у мобільностях під назвою «паломництво» (Anderson, 2006, pp. 53–57). Простір може бути відчутним, якщо рухатися в просторі і дізнаватися його територіальну протяжність, множину просторових ідентифікацій або його якість. Паломники – це ті, хто рухаються в просторі, хто здатен розуміти простір і відчувати його. Це означає, що будь-які мобільності всередині імперії призводять до трансформації уявлень про імперський простір, що відображається у дихотомії універсалізм–партикуляризм: у першому випадку – це намагання конструювати імперський націоналізм, у другому випадку – це локалізація націоналізму, тобто поява в націоналізмі «територіального обличчя». Тому просторові аспекти розповсюдження націоналізму (рух у просторі, «паломництво», дистанції, конституювання кордонів тощо) завжди ідуть разом із темпоральними аспектами (формування спільної мови, наративів, дискурсів, історії, колективної пам'яті).

І хоча, як зазначає Девід Армітейдж на прикладі Британської імперії (Armitage, 2000, pp. 8–9), універсальна імперська ідеологія у вигляді націоналізму та/або панбританізму є винаходом не стільки центру, скільки периферії (а вже потім центр підхоплює цю ідею і намагається реалізувати), ми ж зазначаємо, що подібна «гра у націоналізм» призводить до позитивної динаміки політичного партикуляризму. Намагаючись консолідувати імперський *Rax* шляхом створення універсальної ідеології крізь призму націоналізму, імперія тим самим не універсалізує та не уніфікує політичний простір, а, навпаки, робить його ще більш розмежованим та різноманітним. Так «паломництво» може розглядатися як спосіб конструювання ідеології в контексті абстрактного, уявного ототожнення себе з імперією, але одночасно із цим «паломництво» є механізмом артикуляції інтересів периферії. Тож коли відбувається мобільність у просторі, «паломник» ідентифікує себе з імперією лише доти, доки він перебуває у процесі руху, тобто пересувається імперією. Але коли він повертається назад до периферії, то сила його (само)ідентифікації та колективного зв'язку з імперією слабшає.

2.3. Глобалізаційний вимір сучасних імперій: США, Китай, Росія.

Повномасштабне військове вторгнення Росії в Україну, яке розпочалося 24 лютого 2022 року, вкотре повернуло до українського суспільно-політичного та наукового дискурсу такі поняття як «імперія», «імперіалізм», «колоніалізм» по відношенню до політичної системи Російської Федерації. Утім, якщо ми піднінемося на макрорівень, тобто на рівень глобального простору, то побачимо ще два ключових актори, які сьогодні є прикладами сучасних імперій – Сполучені Штати Америки та Китайська Народна Республіка. Але тут потрібно зробити декілька дослідницьких зауважень. По-перше, ми не ототожнюємо поняття «імперія» та поняття «імперіалізм», адже (а) це величини різного порядку, тому що імперія – це стан, а імперіалізм – це процес, (б) імперія є політичною формою організації простору, тоді як імперіалізм є стадією соціально-історичного розвитку²⁶. У такому контексті імперіалізм варто визначати як політичний інструмент, який є направленим на розширення власного панування конкретною політією або імперією, тоді ж як імперія представляє собою політичну організацію, яка може використовувати різні інструменти для побудови власного політичного порядку. Відповідно формальність та неформальність імперіалізму (Mueller, 2016, р. 432) можуть слугувати варіаціями розповсюдження власного політичного порядку конкретною політією, враховуючи як територіальний, так і просторовий аспекти.

По-друге, дебати про імперіалістичний США, КНР та РФ не є новими у науковому дискурсі, чому є підтвердженням останні роботи політологів, соціологів та фахівців у галузі міжнародних відносин²⁷. У цих дослідженнях по-різному інтерпретується поняття «імперія», проте здебільшого дослідницькі аргументи зосереджені на спільних особливостях різних імперій. Мова йде про,

²⁶ Якщо слідувати соціально-політичній традиції марксизму та ленінізму, які оформилися у другій половині XIX століття – першій половині XX століття, і були орієнтованими на протиставлення капіталістичній системі соціалістичної. Відповідно імперіалізм розглядався виключно як одна із стадій побудови капіталістичної системи, за якої найбільш розвинені політії створювали мережу колоній та відтворювали власну соціально-політичну систему на локальному рівні, використовуючи колонії, її ресурси та населення для забезпечення функціонування власного політичного порядку.

²⁷ дивіться, наприклад, останні роботи Ross, 2016; Shirk, 2018; Foot and King, 2021; Gill, 2018; Kwet, 2019; Nitoiu, 2017; Zaporozhchenko, 2023.

наприклад, використання націоналізму та історії, експансіоністську політику, персоналістський політичний режим. Також сама інтерпретація імперськості розкривається крізь призму принципів територіалізму та державоцентричності, позаяк США, Китай і Росія розглядаються виключно як національні держави з яскраво вираженим імперським минулим. Така постановка питання, а саме спроба визначити імперські особливості глобальних акторів, є вкрай актуальною, адже вона дозволяє потенційно розкрити особливості реалізації процесів глобалізації, перерозподілу сфер впливу у світі, конструювання нових історико-політичних блоків або союзів, а також демонструє прояви реалістичного підходу щодо аналізу системи міжнародних відносин.

Проте вузький напрямок, який частіше обирається дослідниками для аналізу, а також державоцентричне трактування поняття «імперія» унеможлиблюють демонстрацію якісних відмінностей між сучасними імперіями та національними державами. Такі відмінності дозволяють не стільки протиставити різні політичні форми організації простору – імперію та національну державу – скільки виокремити дві різні логіки управління: *імперську* і *державну*. Це означає, як мінімум, більш широке гносеологічне коло для наукових розвідок, тобто виокремлення тих унікальних особливостей, які притаманні (або які найбільш яскраво себе проявляють) сучасним імперіям у контексті глобалізаційних процесів. По-перше, імперія є тригером розвитку глобалізації і структурою її відтворення, тобто як і для імперії, так і для глобалізації спільним знаменником є порядок. По-друге, імперія конституює власний світ, ідеологічні структури якого є механізмами розповсюдження впливу та легітимації імперського порядку. По-третє, «зіткнення сучасних імперій» в глобальному просторі призводить до непередбачуваних процесів, які за допомогою глобалізаційних мереж активно рухаються в просторі і стають факторами соціальних та політичних конфліктів.

І якщо перші два дослідницькі зауваження є свого роду, «морфологічними», то третє буде «синтаксичним». У попередніх підрозділах ми давали визначення поняттю «імперія», яке є, на нашу думку, найбільш

оптимальним та відображає внутрішню природу імперії як політичної форми організації простору. Прикметник «сучасна» використовується нами не для протиставлення різних імперій у часі, а для підкреслення нової політичної реальності, у якій вони функціонують, а отже, і нових аспектів, які прямо або опосередковано впливають на таку функціональність. Використовуючи інтерпретацію циклів накопичення капіталу, яку запропонував Джованні Аррігі, ми вище стверджували, що кожна імперія має як спільні, так і відмінні особливості. Проте, кожна імперія також має свою циклічну природу, а тому використовує успішні практики імперськості попередніх імперій. Це стосується, щонайменше, механізмів організації простору, побудови імперського світу, використання ідеологічних апаратів і конституювання імперського порядку.

Кожна імперія, яка існувала та/або існує в конкретний час, є пропорційно залежною від цього часу, від зовнішньополітичної кон'юнктури. Відтак, сучасна імперія є ще більш гнучкою формою, для якої характерні інклюзивна транснаціональність, більш чітке виокремлення центру імперії (національної держави, яка функціонує в межах міжнародного права), мережеві способи управління, значний вплив технологій та формування транснаціональних механізмів управління простором. Інакше кажучи, саме в контексті глобалізаційних процесів і швидкого соціального та політичного розвитку суспільств у різних точках світу, відбувається ускладнення імперського порядку, його просторова варіативність та темпоральна ретроспекція.

Сучасні імперії орієнтовані на глобальний, а не локальний простір із чітким розмежуванням центру імперії та периферійних сфер впливу. Тому самі периферії втрачають свій історичний сенс, оскільки по відношенню до них ми повинні застосовувати більш конкретне поняття – *домени та форпости*, які є опорними точками розповсюдження імперського впливу та водночас точками фіксації потенційних або реальних меж впливу імперії в глобальному просторі. Власне, домени і форпости уособлюють собою певні вузлові точки, які структуровані в просторі і поєднані між собою розгалуженими мережами впливу. Життєздатність таких доменів і форпостів може залежати від багатьох

факторів, таких як економічна розвиненість, стабільність політичної системи, зовнішньополітичний вплив, ефективність управління, наявність та використання ресурсів тощо. Відповідно, у цій частині дисертаційного дослідження ми зосередимось на компаративному аналізі сучасних імперій – США, Китаю та Росії – визначаючи їхні ключові характеристики, а також аналізуючи механізми та способи відтворення політичного порядку.

Сполучені Штати Америки.

Сполучені Штати Америки є енциклопедичним прикладом того, як колонія Британської імперії перетворилася на сучасну імперію. На відміну від КНР і РФ, які до цього вже мали досвід реалізації імперської влади, США вибудовували власну систему імперського порядку довготривалий період та інтегрували до цього процесу практики європейських імперій. Порізно дослідники зауважують, що в основі американської імперськості лежить політичний порядок Римської імперії та гегемоністський порядок Британської імперії. Роберт Мюррей, наприклад, демонструє особливості виникнення американської імперії на основі стародавньоримської політичної системи (Murray, 2002), зокрема виборність посад, формування сенату, домінування законів²⁸, вплив військово-політичної та економічної еліти на реалізацію політичних процесів тощо. Власне, Римську імперію (і в тому числі республіканський період) вважали взірцем батьки-засновки США – Олександр Гамільтон, Томас Пейн, Джеймс Медісон.

США «взяли на озброєння» від Римської імперії, на нашу думку, такі основні принципи. По-перше, створення військових баз як форпостів розширення імперського простору і просування імперського *Pax*. По-друге, конституювання у глобальному політичному дискурсі військової могутності США, зокрема через активне висвітлення участі у військових операціях або надання військової допомоги (наприклад, у стародавньому Римі для такої мети використовували гладіаторські бої). По-третє, активне використання технологій

²⁸ Наприклад, усім відомий латинський вираз «*Dura lex sed lex*», який перекладається як «закон суворий, але це закон», який означає домінування права як виключної і універсальної аксіоми розбудови політичного порядку.

передусім цифрових, комп'ютерних та інформаційно-комунікаційних, які ігнорують територіальні обмеження і формують імперський простір (інклюзивна транснаціональність). По-четверте, принцип політики клієнтелізму, за якої конструюється «дистанційне» управління центром імперії локальних доменів у вигляді «плати за довіру і лояльність».

З іншого боку, Джуліан Го беззаперечно демонструє, як принципи британської колоніальної політики та побудови гегемоністського порядку стали основою для швидкого піднесення США у другій половині XIX – першій половині XX століть. Авторка, аналізуючи розвиток американської та британської імперськості, доходить висновку (Go, 2011, pp. 21–23), що ці засади проходять три етапи: *гегемоністське панування* (розширення економіки, встановлення фінансової монополії, накопичення ресурсів), *гегемоністську зрілість* (монополія на виробництво і перерозподіл ресурсів, легітимація імперського Рах) та *гегемоністський занепад* (поява сильних конкурентів та/або потенційних імперій, перерозподіл сфер впливу в глобальному середовищі, піднесення націоналізму на периферіях).

Серед схожих якостей між британською та американською моделями політичного порядку, на нашу думку, можна виділити наступні: (1) монопольне право на дискурс «виняткової нації», яка володіє унікальними якостями і цінностями, у тому числі виключна місія поширювати такі цінності по всьому світу; (2) активна експансіоністська політика як результат активного розвитку центру імперії і необхідність в додаткових ресурсах від потенційних доменів; (3) деконструкція локальних суверенітетів та здійснення контролю над інституційним і політичним дизайном доменів; (4) встановлення контролю над логістикою, фінансами та виробництвом, тобто утворення в глобальному просторі мережі взаємопов'язаних структур, які відповідають за відтворення імперського порядку і контроль за рухом товарів, капіталу, інформації тощо.

Власне, «цивілізаційна місія», яка є характерною рисою будь-якої імперії, знайшла своє відображення в неоліберальному імперському порядку Сполучених Штатів, який ми визначаємо як глобальний месіанський.

Неоліберальний порядок (детальніше дивіться в роботах Teerle & McBride, 2011; Gerstle, 2018) є поєднанням глобального позиціонування США як «захисника демократії» (тобто «захисника порядку») та здійснення контролю за глобальним простором шляхом ревізування ключових міжнародних інститутів. Тому визначальними факторами відтворення неоліберального порядку є фінансово-економічні та військово-технологічні можливості США, які використовуються для того, щоб контролювати розгалужену мережу управління. До таких структур контролю за глобальним простором відносяться транснаціональні корпорації, військові бази та міжнародні об'єднання. Але ключовою особливістю неоліберального порядку є те, що Гарі Герстл називає «надзвичайним динамізмом і прагненням звільнити простір від різних обтяжень, на кшталт бюрократії, меркантилізму і штучних кордонів» (Gerstle, 2018, р. 246).

Визначаючи політичний порядок двох типів, *осьового та орбітального*, ми бачимо, що Сполучені Штати, як національна держава в інтерпретації міжнародного права, конституюють осьовий порядок на власній території, яка є визнаною іншими учасниками міжнародних відносин, і, що головне, США офіційно не мають колоній. Проте орбітальний порядок – це і є сфера впливу США або ж мережева система доменів, які використовуються Сполученими Штатами як просторові форпости, що окреслюють потенційні межі впливу імперського порядку, а також утворюють буферні зони із потенційними суперниками, наприклад, Китаєм та Росією. До таких доменів можна віднести локальні форпости у вигляді Південної Кореї, Японії та Тайваню в Азіатському регіоні; Ізраїлю, Саудівської Аравії та Катару на Близькому Сході; Німеччини, Польщі та України в Європі; Колумбії чи Перу в Південній Америці.

В основі американського неоліберального порядку знаходяться три ключові принципи: (1) військове домінування в глобальному просторі; (2) економічне домінування як результат «Вашингтонського консенсусу»; (3) універсалістські ідеї представницької демократії, прав і свобод індивідів, політичної та релігійної свободи. Водночас неоліберальний порядок, як і будь-яка інша модель імперського порядку, є нетерпимим по відношенню до

альтернативних порядків; він виключає із політичного дискурсу потенційні номінації альтернативного порядку, визначаючи їх як ворожі. Типовим прикладом є протистояння США та СРСР (а потім РФ), США та КНР, США та Ірану тощо. Тож геополітична стратегія структур влади, які відповідають за відтворення неоліберального порядку, буде полягати в максимальному витісненні альтернативних порядків із тих частин простору, які вже знаходяться в американській сфері глобального впливу.

Ми визначаємо такі сфери впливу як орбітальний порядок, тобто ту частину імперського простору, яка (а) оточує центр імперії, (б) слугує буферною зоною по відношенню до інших імперських центрів. Аналізуючи історію експансіоністської політики США, ми визначаємо два формалізованих типи управління доменами орбітального порядку - прямий тип управління, коли відбувається призначення центром імперії локальної політичної еліти для управління доменами (Генеральний штаб союзних сил в Японії у 1945–1949 роках, Тимчасова адміністрація Афганістану у 2001–2002 роках, Тимчасова коаліційна адміністрація Іраку у 2003–2004 роках); і непрямий тип управління, коли центр імперії підтримує лояльні локальні політичні еліти, встановлюючи з ними клієнтські та коопераційні відносини (президентство Лі Син Мана в Південній Кореї, президенство Нго Дінх Дьєм у Південному В'єтнамі, президенство Чан Кайші на острові Тайвань тощо).

США також використовують різні структури як відтворення політичного контролю за доменами, так і просування неоліберального порядку незалежно від типу управління. До таких структур відносяться військові бази, транснаціональні корпорації, використання цифрових технологій, фінансово-кредитні інституції, інвестиції, масова культура тощо. У нашій статті, наприклад, ми наочно демонструємо (Вінникова & Запорожченко, 2020), як використання різних структур влади допомагає США підтримувати та відтворювати власну глобальну гегемонію, зокрема за допомогою військових та цифрових технологій, фінансових ресурсів і панування долару, а також за допомогою політичних інструментів. Тож не дивно, що дослідники наголошують на еволюції

американської імперії з моменту її зародження, коли імперія набула найрізноманітніших, а подекуди й абстрактних форм (Burns, 2017, p. 180).

Китайська Народна Республіка.

Історія сучасного Китаю є циклічною історією імперських порядків. Якщо проаналізувати історію Китаю, то ми побачимо щонайменше п'ять різних конфігурацій імперського порядку, які існували в цій частині світу. Це Імперія Цін, Імперія Хань, Імперія Юань, Імперія Мін та Імперія Цін. Хоча і в темпоральних проміжках між означеними імперіями також існували різні політичні організації, які мали особливості імперського порядку, а також претендували на побудову власної імперії щонайменше в регіоні. Описуючи специфіку «китайських імперій», Джонатан Портер вказує на безпрецедентну політичну владу, якою наділялися імператори та їхні сім'ї; і прикладом такої політичної влади є той факт, що навіть слабкі та некомпетентні правителі не могли ігноруватися політичними групами або чиновниками, оскільки вони все одно залишалися носіями імперської влади (Porter, 2016, p. 2). Тобто імперська влада стала частиною історії Китаю, а також основою для виникнення імперського порядку, який хоч і мав «східну традицію управління», проте довгий час залишався одним із універсальних та оптимальних у тогочасному світі.

Власне, у Китаї сформувалися особливості імперії як політичної форми організації простору: знищення старого політичного порядку та проведення модернізаційних практик кожною наступною імперією; орієнтація на просторову торговельну та військову експансію; конструювання культурної географії та політичного месіанства; інклюзивна транснаціональність, яка полягала в позитивній динаміці зовнішньої торгівлі та налагодженні політико-економічної комунікації із зовнішнім світом (великий шовковий шлях, морські експедиції). Така зовнішньополітична поведінка призвела до того, що в китайського політичного керівництва сформувалося бачення власної та виняткової абсолютної суб'єктності (Naumkina & Lichkovska, 2023, p. 25), яка полягає в інтерпретації цивілізаційних основ китайської держави і, головне, – імперії.

Але одним із визначальних факторів, який сприяв розвитку імперськості на території сучасного Китаю, був космополітизм як елемент легітимації імперського *Rex*, на що звертає увагу Марк Льюїс. Автор пропонує розуміти історію «китайських імперій» як взаємодію між центром імперії та локальними політичними елітами, які прагнули бути включеними до політичного порядку і мати символічний капітал, а тому такі локальні еліти «активно домагалися визнання їх як елементів китайського світового порядку» (Lewis, 2009, p. 153). Інший приклад такого космополітизму щодо відтворення політичної влади – це практики меритократизму щодо формування управлінських структур та відтворення соціальної мобільності. Наприклад, імперським чиновником міг стати будь-хто не залежно від соціального статусу або походження, головною умовою було скласти два іспити – каліграфію та поезику.

Такі паралелі ми можемо провести з сучасним Китаєм. Так, приклад керівників КНР наочно демонструє, що соціальний статус або походження не є важливими, тому що головний критерій – це партійна робота та лояльність партійному керівництву, конструювання та конституювання лояльних зв'язків по всій вертикалі політичної влади, які забезпечують позитивну динаміку політичного та соціального капіталів. Або ж приклад «зацікавлених політій» бути включеними до регіонального порядку Китаю, принаймні до його економіко-господарської системи. Така ознака проявляється як у неможливості співіснувати з американським неоліберальним порядком (протиставлення демократичних та авторитарних політичних режимів), так і в небажанні бути частиною американської імперської системи. І тут ми повинні зробити невелике уточнення, яке стосується саме просторового характеру китайської імперськості.

Імперський порядок Китаю ми пропонуємо розглядати як глобальний прагматичний, який орієнтується перш за все на азіатсько-тихоокеанський регіон, хоча при цьому просторово вибудовує розгалужену мережу доменів і форпостів по всьому світу (перш за все в Африці та на Близькому Сході). Використовуючи авторську модель імперського порядку, ми можемо побачити, що порядок Китаю складається із двох елементів: осьового порядку, який

уособлює сам Китай як політичний центр, і орбітального порядку, що представлений множиною потенційних експансій, тобто множиною локальних економіко-політичних еліт, які займають своє місце в китайській геополітиці. Важливим є той факт, що територіальний принцип політичного порядку Китаю активно вживається з поміркованою експансіоністською політикою, яка полягає у створенні локальних форпостів та фіксації китайського впливу в різних регіонах за допомогою кредитів, фінансів, політичної лояльності, глобальних ініціатив тощо.

На відміну від США та РФ, геополітика Китаю носить ненасильницький, поміркований, прагматичний і системний характер, і вона зорієнтована на побудову розгалуженої мережі доменів та форпостів задля максимізації отримання ресурсів, що є необхідною умовою для розбудови власної системи. Суйшенг Чжао наголошує, що «на початку 2000-х років Китай заново відкрив для себе Африку – одне з небагатьох місць, де так багато ресурсів, які все ще можна захопити» (Zhao, 2014, p. 1035). Завдяки своїм масштабам і політичній видимості Китайсько-африканський фонд розвитку є ключовим актором на африканському континенті; а політична влада Китаю використовує інвестиції та накопичений капітал для виходу на світові ринки й просування власних інтересів (Siu, 2019, p. 644). Тобто геополітика Китаю спрямована на поступове розширення сфер впливу й організації так званих форпостів імперського впливу. Однак, на нашу думку, існують конкретні причини, які, з одного боку, змушують Китай проводити помірковану та зважену зовнішню політику, а з іншого боку, силують обмежено та з обережністю експортувати власну модель порядку.

По-перше, китайська економіка має позитивну динаміку щорічного зростання насамперед за рахунок промислового виробництва товарів. Відповідно подібна політика індустріалізації впливає на процеси швидкої урбанізації, а отже, ідеться про розбудову старих міст і будівництво нових, розбудову виробничої та соціальної інфраструктури. Інакше кажучи, структура китайської влади використовує просторову організацію власної території для її перетворення на матеріальний капітал, уводячи нові практики символізації та

репрезентації простору шляхом мережі осередків комуністичної партії, відтворення системи універсального контролю за соціальними процесами, мінімізації зовнішнього впливу на внутрішню політику (звідси, наприклад, і політика «суверенного цифрового простору», і повсякчасна громадська цензура). Такі дії вимагають додаткових ресурсів, передовсім природних та фінансових, для підтримки високих темпів розвитку економіки і для розбудови військових сил та адміністративно-репресивного апарату.

По-друге, неможливість утворення регіонального гегемоністського порядку і відтворення орбітального імперського порядку в азіатсько-тихоокеанському регіоні, оскільки існує так званий «пояс стримування» у вигляді Південної Кореї, Японії, Тайваню, Філіппін та Австралії, які мають тісні стратегічні відносини зі Сполученими Штатами (Mandelbaum, 2019). Тож така не вигідна регіональна політична ситуація змушує Китай виходити за межі азіатсько-тихоокеанського регіону та створювати альтернативні орбіти імперського впливу передусім в Центральній Азії (Naarajärvi, 2012), Африці та Латинській Америці. Це означає, що, інтегруючись до глобального простору, Китаю необхідно і конкурувати зі Сполученими Штатами, і пропонувати альтернативну модель регіональної та глобальної безпеки. Показовими в такому контексті є геополітична ініціатива «Один пояс – один шлях» (авторський проект Сі Цзіньпіня) або «Регіональне комплексне економічне партнерство».

По-третє, специфіка політичної влади Китаю та його політична система, яка визначається дослідниками як закрита, а сам політичний режим як авторитарний. І власне, як зазначає Роберт Саттер, «авторитарні ініціативи з придушення інакомислення і посилення внутрішнього контролю... призвели до того, що Сі Цзіньпін розпалював китайські націоналістичні амбіції за допомогою широко розрекламованих і напористих зовнішньополітичних ініціатив» (Sutter, 2021, р. 3). Але окрім традиційного авторитаризму в системі політичного управління, дослідники визначають високу роль структур влади у здійсненні контролю за цифровою інфраструктурою, оскільки такі структури займаються впровадженням цифрових технологій штучного інтелекту як для забезпечення

внутрішньополітичного соціального контролю, так і для експорту китайських технологій на світовий ринок для розширення китайського впливу (Вінникова, 2022, с. 130). Тож ми говоримо про той факт, що в сучасному Китаї утворена система репрезентації імперського порядку, яка виключає інші альтернативні способи упорядкування простору, наприклад, зміну політичної системи Гонконгу або реакцію на перебіг пандемії Covid-19.

По-четверте, китайська специфіка імперської влади має свої певні особливості, які полягають у формуванні жорсткої та ієрархічної системи управління у поєднанні з консенсусною моделлю реалізації владних відносин. Мова йде про так званий «соціальний ліфт», за умови якого партійні чиновники можуть потрапляти до центральних органів влади лише після того, як пройдуть конкурентну ієрархію: від умовного провідника партійного осередку невеличкого містечка до керівника загальнокитайського комсомолу. Панівна Комуністична партія Китаю (КПК) вимушена підтримувати гнучку систему управління через те, що вона «відтворює свою особливу позицію в суспільстві завдяки власній перевазі як засобу досягнення консенсусу та компромісу між ключовими політичними елітами (Brown, 2014, р. 42). І в цьому полягає ще одна важлива роль КПК – інверсія релігії, тобто екстраполяція на наявну релігійну мережу конфуціанства партійних осередків і перетворення комуністичної ідеології в панівну політичну теологію.

Імперський порядок сучасного Китаю забезпечується за допомогою раціональної інституціоналізації «правил гри», які повинні як прийматися населенням і політичними елітами, так і виконуватися ними. З одного боку, ми бачимо, як ленінсько-марксистська доктрина управління структурує політичну систему і вибудовує соціальну та політичну ієрархію, а пропаганда та ідеологічні структури визначають межі легального і нелегального, тобто конституують практики включення та/або виключення. З іншого боку, розгалужена система адміністративно-репресивних структур забезпечує дотримання законів та відтворює соціальний порядок. Хоча при цьому існують деякі нюанси імперської влади в сучасному Китаї, які полягають у конструюванні мережевої системи

управління, в основі якої знаходиться не стільки бюрократія (партійні чиновники), скільки раціонально-легальна кадрова політика.

Кадри визначаються не за посадою, як це є притаманним для бюрократичного управління, а за становищем, лояльністю та соціальним капіталом (мережа міжособистісних зв'язків). Це означає, що в такій системі існує позитивна динаміка «політичного ліфту», а також конкуренція різних локальних політичних еліт між собою за право скористатися таким «ліфтом». Проте ключовою особливістю китайської системи владних відносин залишається так звана «політика балансу» (Fewsmith, 2021, р. 45), за якої структури влади очолюють люди з різним ідеологічним, організаційним або політичним досвідом, які підіймаються «ієрархічною драбиною» за рахунок лояльності до центру владних відносин, що дозволяє такому центру залишати за собою право на ухвалення політичних рішень і концентрацію політичної влади.

Наочним прикладом використання такої «політики балансу» стало переобрання Сі Цзіньпіня на третій термін під час весняного з'їзду Всекитайських зборів народних представників у 2023 році. З неформальної точки зору третій термін є порушенням усталеної політичної традиції в Китаї, яку започаткував Ден Сяопін і яка полягала у наступності влади. З інституціональної ж точки зору, третій термін є прикладом конституювання імперської влади та відтворення імперського порядку за рахунок встановлення персоналістського режиму, побудованого на контрольованій мережі владних відносин. Окрім того, означена подія пояснює зміни в ідеологічному обґрунтуванні імперської влади в сучасному Китаї, адже ідеологія є одним із ключових механізмів конституювання імперського світу – *Pax Sinica*. Тому не дивно, що в західному науково-політичному дискурсі почали з'являтися метафори з «Імператором Сі».

Імперська специфіка ідеологічного обґрунтування політичної влади полягає у так званій інверсії, коли сакральну роль відіграє не церква і релігія, а партія та комуністична (у китайській інтерпретації) ідеологія. Політична ідеологія сучасного Китаю ґрунтується на марксистсько-ленінській традиції (декілька разів ретельно модернізованій), хоча при цьому кожне «нове

покоління» керівників Китаю пропонує власне доповнення до наявної ідеології. Наприклад, маоїзм (Мао Дзедун), теорія Ден Сяопіна, концепція потрійного представництва (Цзян Цземінь), концепція наукового розвитку (Ху Цзіньтао), концепція соціалізму з китайською специфікою нової епохи (Сі Цзіньпін). Інакше кажучи, мова йде про ідеологічні системи, в основі яких знаходяться як принципи внутрішньополітичного та зовнішньополітичного розвитку, так і нова структура ідеологічних апаратів, які забезпечують імплементацію та реалізацію означених ідеологічних порядків та, перш за все, політичних дискурсів.

У такому контексті, на нашу думку, головне завдання імперської ідеології сучасного Китаю полягає у використанні ідеології для уникнення потенційних соціальних, політичних або культурних розколів; (2) у демонстрації ідеології історичного руху Китаю, де кожне нове покоління керівників є частиною цього руху і демонструє як свою дотичність до нього, так і політичну спадковість; (3) в ідеологічному формуванні та відтворенні спільної культури, тобто системи практик, символів, дискурсів, які означають єдність «китайської цивілізації», а також організовують населення в єдиний політико-культурний простір. Але, окрім цього, важливим завданням ідеології є захист власного усталеного порядку та протидія альтернативним способам організації, наприклад, пропаганді багатопартійності, політичному плюралізму, розвитку громадянського суспільства або дотриманню природних прав людини.

Хоча в сучасному науковому дискурсі методологічна обґрунтованість імперської політичної системи Китаю майже відсутня, ми ж пропонуємо розглядати Китай саме як сучасну імперію, а не квазіімперію або протоімперію. По-перше, китайське політичне керівництво все більш агресивно та стратегічно реалізує власну «цивілізаційну місію», яка ґрунтується на необхідності перегляду існуючого світового порядку. «Цивілізаційна місія», яка є характерною рисою будь-якої імперії, означає прийняття імперією ролі «захисниці порядку» та «месії», до чийх обов'язків входить консолідація розрізнених політичних організацій у просторі в єдину упорядковану систему. Зовнішньополітичний дискурс Китаю, який є орієнтованим на країни, що

розвиваються або слаборозвинені країни, побудований навколо тези протистояння неоколоніалізму та конструювання власного «життєвого простору». Сабіна Мокри визначає динаміку зовнішньополітичної активності Китаю як консолідацію комуністичної партії та владних структур, що в результаті призводить до артикуляції дискурсу глобального управління та більш значимої ролі у ньому Китаю (Mokry, 2023).

Російська Федерація.

Історія сучасної Російської Федерації тісно переплітається з імперією, оскільки понад 300 років у цій частині світу ми спостерігаємо різні «імперські проекти»: Російська імперія Романових (1721–1917), Радянський Союз (1922–1991), сучасна «Путінська імперія» (2008–дотепер). І хоча офіційно імперія в Росії була проголошена Петром I, проте понад два століття до цього вже спостерігалася активна експансіоністська політика і конструювання імперського порядку Московським царством, зокрема розширення території на землі Сибіру, Далекого Сходу і Центральної Азії (більш детально дивіться в роботі Kollmann, 2017). І як показує історія, будь-яка конфігурація імперського порядку на території сучасної Росії є геополітичним проектом, спрямованим на утворення власного безальтернативного імперського порядку – *сакралізованого фундаменталізму* – і його експансію на наявний навколо імперії простір.

Розпад Радянського Союзу в 1991 році є прикладом одночасно і глобального процесу, і посткомуністичних трансформацій, які ми, вочевидь, продовжуємо спостерігати і сьогодні. Мова йде не лише про геополітичні наслідки радянського колапсу, але й про нормативно-ціннісні процеси всередині пострадянського простору, у тому числі в сучасній Росії. Циклічність імперій також простежується в російській імперськості, адже після розпаду СРСР Росія взяла на себе панівну роль у правонаслідуванні радянської імперії і поступово почала відтворювати імперську логіку управління, переорієнтовуючи політичну систему на геополітичні амбіції та активну участь у глобальній політиці.

Прихід до влади Володимира Путіна в 2000 році знову поставив на порядок денний питання щодо відновлення сучасної Росії як значного і впливового

актора в системі глобального управління, яке сьогодні можна охарактеризувати як «російську (пост)радянську імперію». І якщо перші два президентські терміни використовувалися для внутрішньополітичних змін, тобто побудови імперського порядку з системою універсального контролю та використання адміністративно-репресивного апарату, то після промови на «Мюнхенській конференції» геополітичні амбіції сучасної Росії стали інструментальною основою для агресивної експансіоністської політики (Hodgson, 2007), зокрема на територіях пострадянських держав (Молдова, Грузія, Вірменія, Україна).

В основі такої практики лежали три ключові завдання, які потребували вирішення: (1) стабілізація економічного становища та накопичення фінансових ресурсів, використовуючи природні ресурси, зокрема нафту і природній газ; (2) конструювання вертикалі влади в контексті неопатримоніальних відносин (White, 2017), коли близьке оточення Путіна займало ключові посади в політичній ієрархії і посилювало власний контроль за політичною системою; (3) формування ідеологічної основи імперського порядку, де активно використовувалася православна релігія, колективна пам'ять, історія та концепція «Російського світу», пропаганда і популізм (Liñán, 2010).

Імперський порядок завжди потребує і політичної ієрархії, і політичної еліти, яка буде каталізатором соціально-політичних процесів. Говорячи про сучасну політичну еліту Росії, Міріам Ланскої та Ділан Майлз-Прімакофф визначають клептократичність політичного режиму (Lanskoj & Myles-Primakoff, 2018), де неформальні політичні практики стають основою як політичної системи, так і відтворення імперського порядку. Таке поєднання політичних та економічних еліт робить російську владу досить статичною в контексті ухвалення політичних рішень, проте одночасно із цим збільшує ризики необдуманості і екстремізму таких рішень, як, наприклад, вторгнення в Грузію (2008) або вторгнення в Україну (2022). У такому контексті ми пропонуємо визначати сучасну політичну еліту Росії за аналогією з перськими *сатрапами* (перською «xšāθrapāvan» – хранитель царства). У Перській імперії сатрапи керували конкретними локальними просторами – сатрапіями, тоді як правитель

імперії керував величезним імперським простором. Сатрапи були намісниками, тобто відданими хранителями його володінь, відповідно влада і можливості сатрапів ґрунтувалися на лояльності до правителя, родинно-кланових зв'язках, монополії на використання насильства, конкуренції з іншим сатрапами.

Застосовуючи таку аналогію до сучасної Росії, ми наочно бачимо, що тут мова йде не лише про конкретні території (хоча вони також відіграють ключову роль, враховуючи призначення президентом губернаторів та спеціальних представників у регіонах), але й про конкретні структури влади та ідеологічні апарати, такі як «Газпром», «Російська православна церква», «Ощадбанк», «Роснафта», «ВГТРК», «Єдина Росія» тощо. Тобто на кожному життєво важливому напрямі «Путінської імперії» знаходиться свій *сатрап*, який виконує функції відтворення і легітимації імперського порядку. Відповідно, такі «сатрапи» є вузловими точками в імперському владному просторі, де існує контрольована політична вертикаль і головним центром ухвалення політичних рішень є апарат президента і особисто президент. Обґрунтування такої моделі імперської влади має відповідний інституційний і конституційний дизайн, сутність якого полягає в тому, що влада в імперії належить президенту, який має монопольне, суверенне і виключне право на (пере)розподіл цієї влади і її ресурсів. Тому таке суверенне право і лягло в основу так званої «суверенної демократії», тобто керованої і регульованої форми політичної взаємодії з мінімальною політичною участю населення.

Відповідно, така модель імперської влади потребує якісної та кількісної системи універсального контролю як за акторами політичної ієрархії, так і за соціальними групами і всім населенням. Система контролю необхідна для розмежування «друзів» і «ворогів», недопущення дестабілізації політичного порядку, запобігання виникненню потенційних політичних загроз для системи, легітимації політичних рішень. Також підтримка та відтворення системи універсального контролю потребує адміністративно-репресивного апарату, до якого входять судова влада, міліція, прокуратура, служби безпеки та гвардійці, приватні військові компанії тощо. Хоча варто зауважити, що функціональність

такого апарату прямо залежить від політичної сили правителя, ресурсного забезпечення та міцності політичних структур, які відповідають за реалізацію влади. Тільки-но один із названих елементів починає слабшати, тоді виникає ситуація або політичної кризи, або зміни конфігурації влади. Тобто мова йде про початок дезінтеграційних процесів, де адміністративно-репресивний апарат може стати каталізатором змін. З історії ми знаємо, що досить часто у воєнізованих імперіях правитель був залежним від, наприклад, Преторіанської гвардії, корпусу яничарів, гвардійців або стрільців.

Наступним елементом конституювання та відтворення імперського порядку є ідеологія, яка має як інструментальний, так і нормативно-ціннісний характер. Ще раз зазначимо, що імперська влада завжди намагається співіснувати з релігією в такому сенсі, аби одночасно з цим бути спроможною конституювати цілком світську ідеологію. Щодо Росії ми виділяємо два ключових центри відтворення ідеології, які є сукупністю ідеологічних та репресивних апаратів (за аналогією з концепцією Луї Альтюссера). Першим центром є Російська православна церква (РПЦ), яку очолює патріарх Кирило і яка займається питаннями сакралізації імперського порядку та особисто президента. В імперській історії Росії церква завжди відігравала роль каталізатора саме політичної волі правителя імперії (Anderson, 2007), а не провідника соціальних запитів населення. Для будь-якої імперії життєво важливим є поєднання світу матеріального і нематеріального, оскільки це дає змогу демонструвати її універсальність.

Для сучасної Росії функція сакралізації влади є також і функцією зміцнення легітимності влади правителя. По-перше, церква залишається важливим соціальним інститутом, якому довіряє велика кількість населення, що дає додаткові інструменти для легітимації влади. По-друге, сакральність забезпечує месіанство і харизматичність правителя (Lewis, 2020), його унікальність як сучасного лідера, здатного підтримувати образ сильної Росії, протистояти хаосу і загрозам ззовні, а також підтримувати стабільність імперського світу. Тобто мова йде про конструювання соціальної реальності, за

якої імперський порядок підтримується ідеологією і забезпечує універсальність образу правителя. Сакральність означає не просто «божественність», а конкретні практики заборони, недосяжності, таємності, коли правитель є не просто зразком харизматичного політичного лідера (Roberts, 2017), а і єдиним носієм імперської ідеї і впливає на функціональність політичної системи.

Другим центром відтворення ідеології є російські медіа (ЗМІ), які Джонатан Бекер визначає як недемократичні й авторитарні (Becker, 2004). Власне, сучасні російські медіа є ідеологічними апаратами, які артикують офіційну позицію російської влади, а також займаються питаннями реконструювання історичної пам'яті пострадянського суспільства. ЗМІ активно використовують маніпуляції, популізм, спотворення історичних фактів, щоби формувати нову соціальну реальність. У цьому проявляється і специфіка імперської влади: не просто переосмислення минулого, а створення сьогодення, яке ніколи не закінчиться. Тут означимо, що таке «сьогодення» конституюється за рахунок цілком світської радянської ідеології або концепції євразійства. Тобто «минуле» інструменталізується таким чином, щоби утворити механізми для легітимації права імперії здійснювати контроль над периферією.

Ідеться про спадкоємність імперських порядків, «націоналізацію історії», коли радянське минуле стає «винятковим російським досягненням». Тож наочно демонструються спроби обґрунтування «російського народу» як певної нації, що має власну історію, політику та претендує на зміну принаймні регіональної системи безпеки і порядку. Парадоксальною є ситуація, коли російський імперський порядок апелює до обмеженого космополітизму, в основі якого знаходяться практики русифікації, підтримки російськомовних громадян незалежно від їхнього громадянства, етнічності або національності (Poiarkova, 2023). Хоча при цьому ми бачимо чіткі паралелі між ідеологією Радянського Союзу та сучасної Росії, які полягають зокрема у відновленні військово-патріотичної освіти та виховання учнів шкіл або студентів університетів. Елізабет Сеца-Козловскі, наприклад, наголошує на тому, що така патріотична освіта фокусується на декількох аспектах: (1) заохоченні вступити до російської

армії, (2) відтворенні колективної пам'яті про Радянський Союз, і (3) легітимації імперської влади, яка використовує силу як рушій своєї життєздатності (Sieca-Kozlowski, 2010).

Також мова йде про відтворення ритуалізованих соціальних практик, зокрема про щорічні військові паради на «День Перемоги», хода «Безсмертного полку», вшанування пам'яті російських історичних державних діячів, наприклад, Петра I, Олександра III, Володимира Леніна або Йосипа Сталіна. Головна особливість таких соціальних практик полягає в тому, що за допомогою ідеологічних імперативів та ідеологічних структур відбувається процес міфологізації та символізації російської імперськості. Це може бути відтворенням міфу про «золотий час» або період існування імперського *Rax*, в основі якого знаходиться культурно-ціннісний вимір. Окрім того, міфологізація минулого та його використання демонструє відтворення практик включення та/або виключення, конструювання «образу зовнішнього ворогу». Такими «ворогами» сьогодні є, наприклад, «колективний Захід», націоналісти або недружні країни.

Окремо варто відзначити, що в основі імперської ідеології сучасної Росії знаходиться концепція «Російського світу» (англійською – «Russian world»), яка перш за все позначає соціокультурний процес, який впливає на зовнішньополітичні орієнтації (Pieper, 2020) та розширення імперських «кордонів». Концепція «Російського світу», на нашу думку, використовується політичною елітою для (1) консолідації населення і унеможливлення дезінтеграційних процесів як всередині Росії, так і на пострадянському просторі; (2) посилення власного гегемоністського порядку на пострадянському просторі і утворення культурних бар'єрів для проникнення в цей простір інших глобальних акторів; (3) здійснення перегляду наявної системи міжнародних відносин із подальшою пропозицією альтернативного світового устрою.

Висновки до розділу 2

Категорія «імперія» в політичній науці все ще залишається досить актуальною, не дивлячись на певний методологічний спад щодо її дослідження. Це пов'язано з тим фактом, що імперія є одночасно і фактором (у)творення глобалізації, і продуктом глобалізації, а тому спільні знаменники у вигляді просторового характеру, універсальності політичного порядку та конституювання нової політичної реальності є однаковими для них. Утім теоретико-методологічний аналіз дозволив виявити й інші характеристики імперії, зокрема просторовий розмір імперії, універсалізм як спосіб конструювання імперського порядку, гетерогенну структуру імперії з яскраво вираженим панівним етносом, анізотропність імперського простору та відтворення центр-периферійних відносин, відцентровий характер системи владних відносин, побудову гегемоністського порядку.

Відповідно, ми пропонуємо визначати імперію як політичну форму організації простору, де рівень дистанціювання периферії від центру імперії визначається не територіальним аспектом (відстанню), а владним. Тобто імперія формує просторові (дис)позиції локальних політичних еліт та підтримує перманентний політичний конфлікт для мінімізації потенційних загроз (постання, бунти, війни тощо). Політичний простір імперії – це сукупність формалізованих правил, які визначають основні способи артикуляції керівної ідеології у вигляді дискурсивних, соціальних та політичних практик. Тому для імперії є вкрай важливим збереження власної ідейності та безальтернативності політичного порядку, що означає домінування геополітичних та гео економічних факторів в експансіоністській політиці та структуруванні політичного простору.

Визначені три типи сучасних імперій – американський, російський та китайський – дозволяють проаналізувати тенденції, що відбуваються в сучасному світі. Зокрема це стосується впливу глобалізації на відтворення імперської логіки управління, а також домінуюче положення означених імперій в системі глобального управління. Це також демонструє специфічні особливості будівництва імперських порядків, які базуються навіть на довготривалій історії

розвитку імперської ідеї в означених політичних формах. Це стосується ідеологічного обґрунтування власного імперського проекту, яке полягає в пропагуванні ідеї «цивілізаційної місії» та «месіанства». В онові такої ідеї лежить теза про конструювання імперського порядку, де розрізнені політичні організації консолідуються в політичному просторі імперії та стають частиною певного історико-політичного блоку.

Особливо цікавим і водночас важливим є процес конструювання таких імперських порядків в контексті глобалізаційних процесів, які, з одного боку, виявляють нові механізми реалізації імперської влади, а з іншого боку, використовуються як інструменти побудови власних гегемоністських порядків та правил артикуляції панівного або альтернативного геополітичного дискурсу. Це зокрема стосується ролі та місця кожної з сучасних імперій в системі глобального управління та формування так званих центрів сили, навколо яких можуть бути сформовані сфери геополітичного впливу або геоекономічного інтересу. А це так само допомагає більш детально розкрити сутність імперії як політичної форми організації простору та її взаємодію з сучасними державами, транснаціональними корпораціями і міжнародними об'єднаннями.

РОЗДІЛ 3

СУЧАСНИЙ ГЛОБАЛІЗОВАНИЙ ПРОСТІР: СПОСОБИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА МОДЕЛІ (СПІВ)ІСНУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ФОРМ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОСТОРУ

3.1. Глобальний простір як проекція глобалізації імперій.

Глобалізація є просторовим процесом, про що ми вже зауважували у своїй роботі. І така просторовість означає, що весь світ розглядається як єдиний глобалізований простір, всередині якого функціонують різні політичні форми організації такого простору. Передусім це стосується сучасних імперій, до яких ми відносимо Сполучені Штати Америки, Китайську Народну Республіку та Російську Федерацію. Але, окрім означених імперій, також існують й інші політичні форми організації простору, які залучені до процесу (від)творення процесів глобалізації, зокрема це стосується колишніх імперських систем, таких як Великобританія, Франція, Німеччина, Іспанія, Нідерланди, Японія тощо. Мартін Томас та Ендрю Томпсон справедливо зазначають, що імперія та глобалізація є взаємопов'язаними та взаємодоповнюючими явищами, тож для розуміння глобалізація потрібно зрозуміти імперію (Thomas & Thompson, 2013). Імперію не варто розуміти виключно як закриту політичну систему, оскільки така складна політична організація є транснаціональною за своєю природою: вона вибудовує торговельні шляхи, конструює просторову мережу політичної влади і формує новий соціальний світ та, що важливіше, – політичну реальність.

Варто зауважити, що дихотомія «простір – кордони» є однією з визначальних у сучасному соціально-політичному дискурсі. Тобто мова йде про «парадокс глобалізації», згідно з яким найбільші центри глобального впливу максимально обмежують доступ до своєї соціально-політичної організації, тоді ж як периферійні політичні організації вимушені надавати власну територію для використання або центрові глобального впливу, або транснаціональним корпораціям, або регіональним чи глобальним організаціям. І тут потрібно зробити дослідницьке зауваження: кордони для імперії є сенситивною фіксацією

власного впливу, тоді ж як для держави – формою фіксації власного політичного порядку і здатністю контролювати територію і населення. Відповідно, операціоналізація та інструменталізація простору відбувається через систему різних порядків чи систему контролю. Якщо держава прагне не допустити зовнішнього тиску на свої кордони, то імперія підпорядковує кордони внутрішньому тиску, тобто кордони є не просто фіксацією, а інструментом власного впливу. Експансіоністський характер імперії – це просування кордонів; кордони є водночас обличчям світу і віхою порядку, який протистоїть хаосу. Порядок у державі (державний порядок) є конкурентним, адже він протистоїть іншим порядкам, а не хаосу, і захищається від інших порядків; фактично держава захоплює та легітимізує певну зону порядку, тоді ж як імперія прагне змінювати і перероблювати хаос, упорядковувати його.

Сандро Меззадра та Бретт Нілсон припускають, що кордони є «пристроями, що перешкоджають або блокують глобальні потоки» (Mezzadra & Neilson, 2012, p. 59). Тобто мова йде про механічний підхід щодо визначення кордону: кордон як штучна конструкція або пристрій, що використовується для конструювання потенційних або реальних меж розповсюдження політичної влади на конкретній і обмеженій території. У такому сенсі історія розвитку імперій є історією (а) розвитку глобалізації та виникнення глобального, імперського, простору, і (б) конструювання та конституювання кордонів на постімперському просторі для виокремлення локальних політичних центрів, які претендують на утворення власної політичної організації, наприклад, національної держави. Відповідно, такі нові політичні утворення продовжують відтворювати просторовий аспект функціонування власної території, оскільки до моменту незалежності вони були інтегровані до імперської системи інфраструктурно та економіко-господарсько²⁹.

²⁹ Наприклад, постколоніальні країни в Африці, які продовжують бути залученими до постімперських систем Франції, Великобританії або Нідерландів. Такі процеси можуть проявлятися в різних варіаціях, наприклад, використання мови колишньої метрополії, грошової одиниці або системи освіти та правосуддя. Окрім того, такі країни також можуть бути інтегрованими до економіко-господарської системи колишньої метрополії, наприклад, через наявність необхідних природних ресурсів, як-то уран, золото, марганець або алюміній. Більш близький приклад для нас – це країни пострадянського простору,

Наша гіпотеза полягає в тому, що сучасний світ є проекцією імперськості, і всередині цього процесу відтворюється дихотомія «простір – кордони». Тобто глобалізація є іманентною ознакою імперії, яка *a priori* претендує на максимальне освоєння тієї Ойкумени, яка є для неї відомою. Але в основі такої дихотомії знаходяться процеси територіалізації, детериторіалізації та ретериторіалізації – категорії, які були запропоновані французькими філософами Жилем Дельозом та Феліксом Гваттарі (Deleuze & Guattari, 1984; Deleuze & Guattari, 1994). Ми частково використаємо їхній підхід³⁰ для ілюстрації того, як змінювалося уявлення про території і конституювалося просторове політичне мислення в контексті побудови імперії.

Принцип *територіалізації* означає процес конструювання спільних соціальних та культурних практик між різними соціальними групами для досягнення перманентної соціальної солідарності. Це означає, що соціальні групи привласнюють територію для її подальшого використання, але при цьому не встановлюють конкретні кордони. Останні є скоріше екзистенціальними, аніж соціетальними. Процес територіалізації необхідний передусім для створення передумов виникнення політичної організації – умовної політії, що трансформує різні соціальні групи в населення. Територіалізація означає встановлення ліній розмежування та артикуляцію просторових практик і практик відтворення простору у вигляді освоєння та осмислення території як конкретної цінності (матеріальної, якщо використовувати термінологію марксизму, або ж ідеалістичної, якщо використовувати термінологію веберіанства).

Принцип же *детериторіалізації* означає привласнення території як обмеженої та конкретно-локальної частини простору з подальшим нівелюванням принципу територіалізму. Разом із привласненням частини простору

які після отримання незалежності в 1991 році продовжили взаємодіяти у фінансово-господарському секторі, зокрема через спорідненість та взаємодоповнюваність виробництва.

³⁰ Використання означеного підходу є опосередкованим, тому що ми не використовуємо повною мірою сенси та методологічне підґрунтя, запропоновані авторами. Натомість використовуємо саме запропоновані категорії для ілюстрації процесу осмислення, присвоєння та операціоналізації простору, перетворення його на соціальний та, що важливіше, політичний конструкт з подальшою інструменталізацією у вигляді маркерів та символів просторового упорядкування.

відбувається його маркування та символізація, коли просторові вузлові точки – точки функціонування та розповсюдження влади – наділяються новими політико-владними сенсами. Наприклад, агора як місце торгівлі та зборів, царський палац як місце консолідації політичної влади, торговельні шляхи як спосіб політичної або соціальної комунікації. Відповідно, вибудовуються різноманітні матриці взаємодії між соціальними та політичними групами, встановлюється система універсального контролю і реалізуються різні типи функціонування політичної влади: суверенітет, гегемонія або панування. Хоча водночас, як зазначають Жиль Дельоз та Фелікс Гваттарі (Deleuze & Guattari, 1994, р. 86), детериторіалізація може бути як трансцендентною, що є притаманним для імперських систем, де влада є структурованою та ієрархічною і зосереджується в руках, як правило, одного правителя; так й іманентною, що є притаманним для полісів або держав, тому що вона реалізовується на практиці «перезбірки» або «перевинайдення» простору.

Принцип *ретериторіалізації* означає ж процес «повторної територіалізації детериторіалізованого простору, що супроводжується створенням диференційованих і структурованих локальностей» (Хома, 2015, с. 31). Тобто ретериторіалізація є процесом конструювання кордонів – потенційних, реальних або уявних меж реалізації політичної влади. У такому контексті ретериторіалізація є намаганням відокремити локальність від глобальності, тобто побудувати обмежену і контрольовану політичну організацію, яка самостійно здатна визначати рівень та ступінь інтеграції до глобального простору. Інакше кажучи, ретериторіалізація використовується для відновлення територіальної диференціації соціального простору і надання йому особливих сенсів: практики (само)ідентифікації, виникнення нових соціальних або культурних практик, ігнорування навколишнього середовища тощо. Використовуючи основні категорії простору – час, місце і дистанцію, ми помітимо, що в контексті процесів глобалізації вони являють собою: (1) стиснення простору і часу з їх потенційним нівелюванням, (2) прискорення обороту товарів, послуг, капіталу та інформації, (3) збільшення різних

мобільностей – соціальних, економічних, демографічних тощо. Тож ретериторіалізація є практикою виробництва внутрішніх кордонів, які одночасно є і лінією розмежування, і лінією демаркації політичної влади.

Застосовуючи запропоновані тези до історії виникнення і розвитку імперій, ми побачимо, що будь-яка імперія починається з процесу територіалізації, тобто заселення, освоєння і осмислення землі як території проживання з конструюванням спільних соціально-культурних та політичних практик. Соціальні групи відтворюють практики (само)ідентифікації, які пов'язані, перш за все, із територіальними ознаками, як-от місце проживання, адміністративний поділ (місто або село, регіон або провінція), інфраструктура та господарська система тощо. Тут територія визначається як місце проживання і місце, що насичується різними символічними сенсами та політичними маркерами. Далі імперія розширюється, вона починає захоплювати все більше території, конструювати просторовий характер власного існування, а отже, перетворювати територію в простір. Тут мова йде про детериторіалізацію як механізм захоплення конкретних території та їхню інтеграцію до імперського простору. Тож формуються нові форми взаємодії і змінюється конфігурація владних відносин, яка заснована на (а) встановленні непрямих форм управління, (б) політичному нівелюванні кордонів, (в) наданні окремим частинам простору символічного значення.

Після імперського колапсу відбувається процес ретериторіалізації нових політичних форм організації простору – потенційних національних держав. Це означає початок процесу переосмислення території як власної і обмеженої різними факторами та встановлення державних кордонів як фіксованого розмежування між «своїми» і «чужими». І на цьому етапі нова політична форма стає просторовою вузловою точкою, у якій потенційно може з'єднатися локальне, регіональне та глобальне. Інакше кажучи, на постімперському просторі відбуваються процеси локальних реструктуризацій простору, згідно з якими локальні політичні спільноти самостійно починають виробляти спільні ідентичності за допомогою мови, релігії, культури, виробництва товарів і послуг,

легітимації конкретної політичної влади тощо. Тож ретериторіалізація означає інституційний редизайн локального політичного центру – потенційної національної держави.

Глобалізація, передусім, є детериторіальним процесом, і принцип детериторіалізації означає не лише нівелювання кордонів і території, але й констатацію розриву між простором і часом, а також нові варіації у співвідношенні між простором (глобальним і глобалізованим), конкретним місцем (локальним) та територією. Це означає, що глобалізація не ігнорує кордони, а намагається зробити їх сенситивними та інклюзивними, за допомогою чого і буде відбуватися проникнення «глобального» на конкретну територію «локального». Тож не дивно, що в контексті детериторіалізації фізичний простір перетворюється на ресурс у вигляді інтенсивної експлуатації територій (перш за все природніх та демографічних ресурсів), а сам простір розрізняється на реальний, уявний та символічний. І центри продукування та (від)творення різних просторових сенсів є центрами розповсюдження влади шляхом привласнення різних ділянок простору і їх використання у якості форпостів конструювання політичного порядку, наприклад, неоліберального або соціалістичного.

Світ-системний підхід, якщо не брати до уваги сильний вплив на нього теорії модернізації, безумовно, нагадує нам про існування єдиної капіталістичної та глобалізованої світ-економіки, у якій існує так звана тріада «*ядро – напівпериферія – периферія*». Це означає, що «ядро» завжди буде сильнішим та технологічно розвиненішим, а отже, *a priori* буде використовувати власну силу і вплив для детериторіалізації напівпериферії та периферії, тобто для використання цієї території виключно в ресурсному та геостратегічному сенсах. Якщо ж ураховувати принцип детериторіалізації, можна стверджувати, що в глобалізованому просторі відбуваються процеси пришвидшення та диференціації різних форм соціальної дії, наприклад, протести, революції, громадянські війни тощо. Це означає, що глобалізація, яка з самого початку передбачає уніфікацію, кодифікацію та структурацію, насправді утворює різні множини (соціальні, політичні, культурні тощо), які вибудовують власну

мережеву інфраструктуру та можуть як опиратися процесам глобалізації, так і заохочувати до їхнього швидкого розвитку в конкретній точці, де поєднуються поняття «простір», «територія», «земля».

Розмежування між поняттям «земля» (латинською – «terra») та поняттям «територія» (латинською – «territorium») є розмежуванням між різними логіками побудови політичних форм організації простору та процесів привласнення як землі, так і конкретної частини простору. Жиль Дельоз та Фелікс Гваттарі пишуть, що «земля є інтенсивною точкою на найглибшому рівні території або проектується за її межами» (Deleuze & Guattari, 1984, p. 338). Земля – це геометрична одиниця, в основі якої знаходиться процес фіксації дистанції між різними місцями; територія – це топологія, тобто сукупність або множина місць, які пов'язані між собою просторово; простір – це політичний номос, де політика конституює правила артикуляції та здатна впливати на суспільний дискурс. Яскравим прикладом такої матриці є епоха Великих географічних відкриттів, коли територія обох Америк розглядалася виключно як земля. Тоді ж як (пере)осмислення цієї частини глобального простору, його інтеграція до наявного і детериторіалізованого європейського простору призводить спочатку до територіалізації, а згодом і до детериторіалізації нових територій³¹, що призводить до утворення нових дискурсів – «Новий Світ», «Віце-королівства», «закордонні території», «християнізація», «месіанство» тощо.

Повертаючись до трактування глобалізації крізь призму імперії, ми пропонуємо розглядати, перш за все, процес репрезентації «глобального», що є однією з ключових характеристик імперії як політичної форми організації простору. Будь-яка імперія намагається побудувати власний світ – *Rex*, використовуючи як соціально-культурні, так і політико-режимні механізми. Сам

³¹ Наведемо приклад з канадською провінцією Ньюфаундленд, яка у часи Великих географічних відкриттів була відкрита французькими колоністами та названа «Terre-Neuve» (французькою – «нова земля»). Спочатку почався процес освоєння нової землі, територіалізація: встановлення невеликого перевального пункту, заселення частини цієї землі. Потім цей регіон інтегрувався спочатку до французької колоніальної системи, а потім до британської, що означало початок процесу детериторіалізації. А після отримання Канадою незалежності почався процес ретериторіалізації, тобто перевинайдення простору (території Ньюфаундленду) та конституювання нових символічних сенсів.

процес (пере)осмислення імперії як конкретного світу є процесом виникнення *глобальності* як стану в контексті кодифікації соціального простору (громадянин імперії – громадянин світу, імперське право – міжнародне право; кодифіковані мова спілкування, культурні практики, адміністративне керівництво) і уніфікації політичних практик управління (як формальних, так і неформальних) за допомогою або прямих, або, що частіше трапляється, непрямих форм. Відповідно, захоплення імперією все більшої частини Ойкумени і її перетворення на імперський простір означає об'єднання під однією політичною формою організації простору множин локальних політичних форм. Тож репрезентація «глобального» є репрезентацією «імперськості» як результату побудови імперського Рах. Імперія репрезентує ідею глобальних можливостей та ідею глобальної відповідальності: стати частиною імперії означає стати частиною нового світу і перебувати в безпеці.

Репрезентація «глобального» імперією відбувається за допомогою процесу розповсюдження та конституювання політичної влади, тобто утворення різних непрямих форм управління та адміністрування на конкретних територіях імперського простору. Один із ключових механізмів розповсюдження політичної влади – виникнення гегемонії. Остання передбачає утворення політико-культурної системи соціальної організації – *політико-історичного блоку* – на основі сильної альтернативи та згоди підкорюватися. Історія демонструє нам, що, як правило, імперії тяжіли до побудови гегемоністського порядку, згідно з яким імперська політична влада вважалася безальтернативною та найбільш оптимальною, а населення (сукупність різних соціальних груп) або відкрито погоджувалося зі встановленим «порядком речей», або латентно не погоджувалося, утім не могло цього демонструвати в силу своєї слабкості або меншості. Хоча, як зазначає Ранаджит Гуха (Guha, 1998), імперія не завжди і не на всьому імперському просторі була здатна досягти стану гегемонії, надаючи перевагу домінуванню, яке засноване на військовій силі і відцентрованій репрезентації периферії (культура, історія, мова, ідентичності, етнос). Як приклад він наводить Індію у складі Британської імперії, де процес гегемонії

носив скоріше номінальний характер, тоді ж як на практиці було встановлене британське домінування, яке базувалося на силі і підкоренні, а не на згоді і співпраці – головних компонентах гегемоністського порядку.

У будь-якому випадку, гегемонія розглядається нами як один із можливих варіантів і побудови імперського порядку, і консолідації імперського простору, і розповсюдження політичної влади імперії. І тут є декілька дослідницьких нюансів. По-перше, ми переосмислюємо концепцію гегемонії, яка була запропонована Антоніо Грамші і здебільшого стосувалася державного рівня реалізації політичної влади, тобто боротьби між правлячим класом та підкореними з метою вироблення спільного політичного майбутнього. Ми намагаємося екстраполювати концепцію гегемонії на глобальний рівень, тобто продемонструвати життєздатність гегемоністського порядку крізь призму світ-системного підходу, хоча й з елементами неограмшианства. По-друге, ми пропонуємо (і наголошуємо на цьому), розглядати гегемонію не як прояв однієї чи двох властивостей – політичної, соціальної або культурної, а як комплексний процес, усередині якого знаходяться модуси – динамічні характеристики гегемонії: капітал, сила, ідеологія та влада. По-третє, компаративний аналіз гегемоністського порядку можливий лише тоді, коли ми враховуємо й нормативно-ціннісний, і структурно-функціональний виміри реалізації гегемонії як процесу розповсюдження і закріплення влади.

Сучасні гегемоністські порядки, як справедливо зазначають Джон Ікенберрі та Деніел Нексон, не є тотожними до імперії, а скоріше є чимось середнім між «міжнародним лідерством» без втручання у внутрішню політику множини політичних акторів і формою непрямого підпорядкування. А тому, коли відбувається процес розгляду гегемоністського порядку, мова повинна йти про архітектуру таких порядків, яка складається із правил, норм і домовленостей, компромісів та інституційних відносин (Ikenberry & Nexon, 2019, pp. 410–412). Головною ж особливістю гегемоністських порядків (про це йтиметься далі), є динамічність та пластичність (а часом і сенситивність) по відношенню як до центру гегемоністського порядку, який повинен одночасно і поширювати цей

порядок, і самостійно слідувати цьому порядку, так і до акторів, які інтегровані до гегемоністського порядку і розуміють його потенційну безальтернативність.

Як виникнення, так і занепад гегемоністського порядку, про що детально пишуть Александр Кулі та Девід Нексон (Cooley & Nexon, 2020, pp. 54–60), ґрунтуються на трьох важливих процесах-факторах:

- (1) *«кинути виклик»* великій державі для того, щоби запропонувати новий альтернативний гегемоністський порядок, наприклад, російсько-українська війна (2014 – наш час);
- (2) *«висхідна незадоволеність»*, коли група держав об'єднуються для того, щоб побудувати новий альтернативний гегемоністський порядок, наприклад, створення Європейського Союзу;
- (3) *«транснаціональне протистояння»*, коли утворюються множини недержавних рухів (соціальних, політичних, ідеологічних), які заперечують певні аспекти архітектури гегемоністського порядку, наприклад, «ІДІЛ», «Аль-Каїда», «антиглобалісти» тощо.

Це означає, що відтворення гегемоністського порядку потребує не лише геополітичного бажання, але й наявності достатньої кількості ресурсів для утворення і відтворення такого порядку, що дуже схоже на принцип функціонування імперії – геополітичну виснаженість. Звісно, гегемоністський порядок можна інтерпретувати як звичайну фіксацію системи переваг, які отримує центр такого порядку, коли експлуатує периферію; але репрезентація таких переваг є лише однією із похідних від того, що лежить в основі імперського порядку: розуміння глобального простору як упорядкованої системи, контроль над якою знаходиться не стільки в руках центру гегемоністського порядку, скільки у сенситивних мережах політичної влади між центром та периферією.

Інакше кажучи, гегемоністський порядок є системою реструктуризації та детериторіалізації політичного простору. Тому реалізація гегемонії є процесом, де залежні від гегемона локальні політичні центри намагаються наслідувати його, відтворюючи інституційний, політичний, соціально-культурний та економіко-господарський дизайн власної системи (Anderson, 2017, p. 28). Також,

що не менш важливо, гегемонія має транснаціональний характер: виходить за межі власного політичного простору і є каталізатором глобалізації (Запорожченко, 2020б, с. 99). Тож ми пропонуємо визначати сучасні імперії як конфігурації таких гегемоністських порядків, зокрема: Сполучені Штати Америки – месіанський глобальний гегемоністський порядок, Російська Федерація – регіональний гегемоністський порядок, Китайська Народна Республіка – прагматичний глобальний гегемоністський порядок.

Сполучені Штати Америки.

На початку XXI століття гегемонія США остаточно закріпилася у світі. Політичному керівництву Сполучених Штатів удалося сформувати історико-політичний блок і створити правила артикуляції дискурсів неоліберального гегемоністського порядку. Ідеться про те, що США створили коаліцію провідних національних держав і вибудували систему контролю над стратегічними рішеннями в системі глобального управління, принаймні в міжнародних організаціях. На нашу думку, така система передбачала гегемонію США та сильні позиції їхніх союзників у Європі та Азії, а також другорядні позиції для колишніх імперій – Китаю, Росії, Туреччини, Індії та Ірану. У такому контексті гегемонія використовувалася США як геополітичний імператив, тобто порядок речей, що склався і в якому Сполучені Штати не відігравали роль «арбітра» в анархічній системі міжнародних відносин, а конституювали упорядкованість такої системи. Хоча, безсумнівно, тривалий час після розпаду СРСР зберігалася ілюзія рівності між Росією і США (Aleprete, 2011, p. 129), де Росія сприймала себе як правонаступниця СРСР, а відтак проводила політику збереження радянських зовнішньополітичних патернів.

Дослідники наголошують, що гегемонія США є закономірним процесом дотримання балансу сил у світі, коли одна наддержава бере на себе глобальну відповідальність (Wallace, 2002). Окрім цього, дослідники також наголошують на раціональній та цілком усвідомленій американській глобальній стратегії, яка знайшла своє відображення у «Доктрині Монро», а потім поступово трансформувалася у світове домінування (Lake, 2006, p. 26). У будь-якому

випадку США є ілюстрацією того геоісторичного факту, як просторове мислення (ідеться про детериторіалізацію глобального простору) призвело до консолідації імперської системи управління таким простором з усвідомленою стратегією гегемоністського порядку у вигляді «неоліберального світу». Детальний аналіз гегемонії як процесу розповсюдження влади можливий лише за умови розгляду чотирьох модусів – динамічних характеристик, які розкривають нормативно-ціннісні та структурно-функціональні особливості реалізації гегемоністського порядку і демонструють механізми реалізації такого порядку одночасно. Про це йшлося раніше в нашому дослідженні.

Модус капіталу як один із важливих структурних елементів гегемоністського порядку є поєднанням економіко-господарських факторів, одним з яких є утвердження долара як світової і панівної валюти. Федеральна резервна служба США (ФРС) має монопольне і виключне право на друк та розповсюдження долара, а також на різні валютні операції. У ХХ столітті закріпленню такої ситуації сприяли дві події: Бреттон-Вудська конференція 1944 року, де були сформовані Міжнародний валютний фонд та Міжнародний банк реконструкції і розвитку, а також почався процес фіксації долара як універсальної та уніфікованої світової валюти; і Ямайська конференція 1976 року, згідно з якою курси національних валют установлюються не конкретними державами, а ринком, який контролюється США. Станом на 2022 рік долар залишається панівною валютою для грошового обігу у світі, де його частка сягає 88,3%³², тоді ж як частка міжнародних валютних накопичень у доларі становить 59% (для прикладу: частка євро становить 19,77%, частка японської єни – 5,47%, фунту стерлінгу – 4,85%, а китайського юаню – 2,58%)³³.

Станом на 2023 рік США мають найбільший ВВП серед усіх держав у світі. Він складає 26,8 трильйонів доларів³⁴, і це майже четверта частина від

³² Докладніше про це читайте у Трирічному огляді Центрального Банку «OTC foreign exchange turnover in April 2022» (с.7) за наступним посиланням: https://www.bis.org/statistics/rpfx22_fx.pdf

³³ Ознайомитися зі статистичними даними можна на офіційному сайті Міжнародного валютного фонду за наступним посиланням: <https://data.imf.org/?sk=e6a5f467-c14b-4aa8-9f6d-5a09ec4e62a4>

³⁴ Більш детально дивіться на офіційній сторінці Міжнародного валютного фонду за наступним посиланням: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2023/April/weo->

загальносвітового. Такий великий ВВП створюють, у тому числі, 611 транснаціональних корпорацій, які функціонують і зареєстровані в США, і які входять до переліку «The Global 2000»³⁵. Важливо зазначити, що представлені у переліку американські компанії охоплюють усі сфери виробництва товарів, але значну частку займають ті транснаціональні корпорації, які сфокусовані на інформаційно-комунікаційних та цифрових технологіях, технологіях штучного інтелекту і програмному забезпеченні. Окремо звертаємо увагу на те, що транснаціональні корпорації, зареєстровані в США, мають розгалужену інфраструктуру виробництва товарів і послуг по всьому світу, зокрема в азіатському, європейському та африканському регіонах. Тобто мова йде і про детериторіалізацію конкретних регіонів з утворенням локальних систем виробництва товарів та послуг, і про реструктуризацію нормативно-правової системи конкретної держави з метою дозволити функціонування подібних виробничих потужностей, адже вони означають (а) інвестиції та розвиток національної економіки, (б) захист з боку Сполучених Штатів своїх інвестицій, (в) інтеграцію до глобальної економіко-господарської системи.

Підтримка та відтворення такої системи виробництва, а також закріплення панівного положення США на світовій арені потребує регуляторного контролю за інвестиційними та фінансовими потоками у світі. Яскравим прикладом такого контролю є домінування двох найбільших фінансових бірж, які розташовані в США і які акумулюють не лише американські фінансові потоки, але і світові. Ідеться про Нью-йоркські фондові біржі «NYSE» та «NASDAQ», які мають у своєму розпорядженні 44,4 трлн доларів³⁶ (для порівняння Шанхайська фондова біржа – 6,9 трлн доларів, Європейська – 6,4 трлн доларів, а Японська – 5,6 трлн доларів). Тобто за допомогою фондових інститутів США контролюють половину світового фондового ринку. Також, окрім розвиненого фондового ринку, США

[report?c=111.&s=NGDPD,PPPGDP,NGDPDPC,PPPPC.&sy=2022&ey=2027&ssm=0&scsm=1&sc=0&ssd=1&ssc=0&sic=0&sort=country&ds=.&br=1](https://www.forbes.com/lists/global2000/?sh=1c4842c45ac0)

³⁵ Детальну інформацію дивіться на офіційній сторінці журналу Forbes за наступним посиланням: <https://www.forbes.com/lists/global2000/?sh=1c4842c45ac0>

³⁶ Більш детальну інформацію можна переглянути на сторінці Statista за наступним посиланням: <https://www.statista.com/statistics/270126/largest-stock-exchange-operators-by-market-capitalization-of-listed-companies/#:~:text=The%20New%20York%20Stock%20Exchange,Stock%20Exchange%2C%20and%20the%20Euronext.>

мають панівні позиції в глобальній банківській сфері, зокрема до переліку глобальних системноважливих банків³⁷ (англійською – Global Systemically Important Banks) входить вісім американських банків, тоді як загальна кількість глобальних банків дорівнює тридцяти. Ще одним фінансовим важелем впливу є так звана «велика трійка» американських інвестиційних фондів, зокрема «The Vanguard Group», «BlackRock» та «State Street Global Advisors». А загалом у ТОП-10 інвестиційних компаній світу за рівнем ринкової капіталізації американських компаній – 9³⁸.

Модус сили є ілюстрацією використання Сполученими Штатами принципів м'якої та жорсткої сили, і передусім це стосується технологічного розвитку та потужної армії США. Хоча дослідник також вказує на використанні Сполученими Штатами так званої «розумної сили», яка є поєднанням зброї, дипломатії та зовнішньої допомоги (Eadie, 2016). Окрім активного розвитку цифрових та інформаційно-комунікаційних технологій (такі транснаціональні корпорації як Google, Microsoft, Amazon, Apple, Tesla, Lockheed Martin Corporation, General Dynamics тощо), США активно впроваджують технології у систему логістичного та інфраструктурного забезпечення власного гегемоністського порядку, наприклад, кількість супутників, фінансування науково-дослідних розробок та активне залучення іноземних технологій у вигляді стартапів або проектів, що перевищує показники інших глобальних акторів (Вінникова & Запорожченко, 2020, с. 108).

Згідно зі щорічним рейтингом «Global Fire Power»³⁹, який публікується на основі більш як 50 різних індикаторів, США займають перше місце у світі за витратами на армію, технологічністю і глобальною маневреністю, а також боєздатністю військових сил. І, власне, глобальну маневреність, а також військовий контроль за вузловими точками американського мережевого впливу

³⁷ Детальна інформація про рейтинг найпотужніших країн світу представлений на офіційній сторінці рейтингу «Global Fire Power» за посиланням: <https://www.fsb.org/wp-content/uploads/P211122.pdf>

³⁸ Повний перелік інвестиційних компаній світу можна переглянути за наступним посиланням: <https://disfold.com/industry/asset-management/companies/>

³⁹ Більш детально з рейтингом можна ознайомитися за наступним посиланням: https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.php?country_id=united-states-of-america.

(форпостами імперського порядку) забезпечують потужні військово-морські сили, до складу яких входить 11 авіаносців (у перспективі заплановано будівництво ще чотирьох), тоді як у світі їх – 10: Великобританія – 2, Китай – 2, Італія – 2, Індія – 2, Франція – 1, Таїланд – 1. Також США мають найбільшу кількість боєздатних літаків, яка сягає більше 13 тисяч одиниць, тоді як, наприклад, в Китаї – 3166, в Індії – 2210, а у Великобританії – 663. Американські військові сили є активними учасниками воєнних конфліктів, зокрема в Африці та на Близькому Сході, що підтримує високий рівень професійності та освіченості військових.

Окрім того, вирішальним фактором є наявність американських військових баз на території інших держав у різних регіонах світу. Імперський простір, який не має фіксованих кордонів, використовує вузлові точки, форпости, які (а) окреслюють потенційні межі імперської влади, і (б) фіксують інфраструктурне забезпечення всієї глобальної мережі впливу і контролю. Такою імперською логікою користуються й США, які, за даними різних політичних аналітиків та військових експертів, мають від 750 до 800 військових баз у більш як 80 країнах світу⁴⁰. Військова база означає не лише військову присутність, але й фіксацію імперського впливу та інтеграцію локальної території до гегемоністського порядку; це політичний та стратегічний контроль за регіоном і його комунікаціями. Як справедливо зазначає Катерина Курц, військові бази «поширювалися лише там, де держава мала імперські амбіції, тобто там, де вона прагнула бути імперією: або через прямий контроль над територією, або через опосередкований контроль» (Lutz, 2009, р. 7). Тож Сполучені Штати, таким чином, інтегрують держави до власної глобальної системи безпеки, а також несуть глобальну відповідальність за ті процеси, що відбуваються у світі.

Модус владних відносин представлений, перш за все, у міжнародній діяльності, де Сполучені Штати є потужним глобальним хабом транснаціональної мережі кооперації та співробітництва. Окрім представленості

⁴⁰ Докладніше про це читайте статтю Мохаммеда Хусейна і Мохаммеда Хаддада за наступним посиланням: <https://www.aljazeera.com/news/2021/9/10/infographic-us-military-presence-around-the-world-interactive>

в основних міжнародних організаціях, таких як ООН (з правом вето як член Ради Безпеки), НАТО, МВФ, МБРР, G7, G20 та інших, США є активними донорами цих організацій, витрачаючи щорічно до 4% від загальних федеральних витрат на різні дискреційні програми (у 2022 році сума таких програмних витрат становила 1,7 трлн доларів)⁴¹. Міжнародні організації є прикладом використання принципу «м'якої сили», яка допомагає США відтворювати власний глобальний гегемоністський порядок, а також консолідувати навколо себе різних геополітичних акторів, наприклад, Європейський Союз, Японію, Австралію чи Канаду. Інакше кажучи, Сполучені Штати використовують міжнародні організації як механізми (а) розповсюдження власного впливу, (б) відтворення легітимності гегемоністського порядку, (в) забезпечення вигідного «порядку денного». Не менш важливим фактором є той, що після завершення Другої світової війни США стали провідними архітекторами системи міжнародної безпеки, відповідно міжнародні організації створювалися за їхньої ініціативи, фінансування та під їхнім контролем. Той інституційний дизайн міжнародного порядку, який сьогодні існує, є результатом активної не лише військової, але й ідеологічної експансивної політики США та просуванням ідеї «неоліберального порядку» з центром у Вашингтоні.

Хоча при цьому залишається важливим саме відцентровість гегемоністського порядку, тобто орієнтація на сильний і потужний глобальний центр у вигляді політичної еліти США. Це означає, що «останнє слово» буде залишатися за Сполученим Штатами, утім визнається наявність різних локальних (а подекуди й регіональних) політичних центрів у вигляді держав-союзниць США, наприклад, Європейського Союзу, Великобританії, Канади, Австралії, Японії, Південної Кореї, Китайської республіки (Тайвань) тощо. На нашу думку, така геополітична ситуація пов'язана з тим фактом, що гегемонія означає не лише глобальну відповідальність, але й взаємозалежність у відтворенні цієї відповідальності. Центр гегемоністського порядку та

⁴¹ Більш детально дивіться на наступним посиланням: <https://www.pgpf.org/blog/2023/05/how-much-does-the-government-spend-on-international-affairs>

локальні/регіональні політичні центри взаємозалежні у тому сенсі, що вони розуміють вигідність такої співпраці, а також є присутнім розуміння неможливості «кинути виклик» гегемону через недостатню силу. Мова йде про безальтернативний гегемоністський порядок, з яким погоджуються різні геополітичні актори і які розуміють цінність такого порядку. А це впливає на забезпечення стійкості інституційної архітекτονіки глобального управління, геополітичну стабільність та відтворення глобальної системи безпеки.

Модус ідеології використовується для побудови світогляду (у широкому сенсі) або набору соціальних уявлень, що мають історичну роль і репрезентують практично-соціальну значущість ідеологічних процесів. Згідно з альтюссерівською інтерпретацією ідеології, яку ми використовуємо в нашому дисертаційному дослідженні, структури гегемоністського порядку використовують ідеологію як механізм реструктуризації соціальної реальності, коли ця сама реальність конституюється у різних частинах імперського простору, а відтак відбувається процес (пере)винайдення імперської ідеології, яка здатна пояснити претензійність імперії на гегемонію у світі. У сучасному соціально-політичному дискурсі давно існує категорії «американізація» або «макдоналізація» світу, які означають факт глобального домінування американської культури. Проте всередині таких дискурсивних номінацій знаходиться щось набагато більше, аніж просто культурна унікальність або історико-політична винятковість Сполучених Штатів.

Якщо використовувати термінологію Антоніо Грамші, мова йде про експертність, тобто про наявну «культурну інтелігенцію», яка зосереджена на виробництві, поширенні і поясненні ідеологічних аспектів так званих «*практик американізації*». Експерт, у даному випадку, є тим, чиє слово – визначальне, тобто воно *a priori* не може піддаватися критиці, виходячи з ідеологічного обґрунтування експертності, але саме по собі і є означенням, тобто критикою чогось. Це означає, що контроль над структурами виробництва, поширення, розповсюдження, і визначення культурних практик є контролем над конструюванням соціальних ідентичностей, які мають транснаціональний і

подекуди космополітичний характер, адже індивід у будь-якій точці світу може ідентифікувати себе з американською культурою, залишаючись при цьому політичним суб'єктом конкретної політичної системи.

Якщо ми подивимося на культурний вимір США, то побачимо приклади такої ідеологічної експертності: Національна рада кінокритиків США, музичні фестивалі або кінофестивалі, нагороди «Оскар», «Греммі», «Золотий глобус», поп-культура та музична культура, американські стрімінгові платформи або кінокомпанії, музичні, публіцистичні, наукові або художні видання тощо. Тобто тут гегемонія визначається не стільки як безальтернативність (альтернатива присутня, проте вона, як правило, є регіоналізована або локалізована), скільки як унікальність наявного соціокультурного товару чи послуги, їх досконалість чи більша привабливість по відношенню до інших таких же товарів або послуг. Один з таких прикладів – американські соціальні мережі та комунікативні майданчики, зокрема «Facebook», «Instagram», «Twitter», «WhatsApp», «YouTube», які є і механізмами транснаціоналізації соціальних відносин, й інструментами розповсюдження гегемоністського порядку та вироблення відповідних правил артикуляції гегемона. Окрім того, соціальні мережі мають просторовий характер, оскільки територіально не обмежуються.

Сполучені Штати є також ініціаторами утворення більшості міжнародних інституцій та організацій, які відповідають за процеси кодифікації нормативно-правового забезпечення та імплементацію таких процесів до національного рівня використання права або закону. Це стосується як офіційної політики розповсюдження практик реструктуризації нормативно-правової бази будь-якої держави у світі, так і грантової підтримки різних проектів, які пов'язані з питаннями функціонування громадянського суспільства, демократизації політичної системи, дотримання свободи слова і розвитку засобів масової інформації тощо. А тому контроль за такими міжнародними та професійними організаціями дозволяє нав'язувати власний «порядок денний» та формувати глобальні тренди, безпекові, екологічні, економічні, соціокультурні тощо.

Визначальним, на нашу думку, у полікотворчих процесах всього світу є монополія американських інституцій та організацій на політичну науку. Мова йде про запропоновані та вироблені американськими вченими теоретико-методологічну та концептуально-фреймову основи політичної науки⁴². Як-от теорія міжнародних відносин (панівні концепції реалізму, неолібералізму, конструктивізму, комунітаризму), і публічна політика (теорії раціонального вибору, теорії демократії, теорії партисипації), і громадянське суспільство (комунікативна теорія, деліберативна теорія тощо). Сюди ж варто додати й науково-освітню складову, зокрема престижність американських університетів. Наприклад, згідно з міжнародним рейтингами⁴³ QS University Rating, Times Higher Education (THE) та Academic Ranking of World Universities у ТОП-10 глобальних університетів американські заклади вищої освіти займають 4-8 позицій, а предметні рейтинги також відзначають американські університети як провідні наукові та освітні установи з конкретних галузей знань.

Тобто ми бачимо, що гегемоністський порядок США, який є глобальним за своїм теперішнім статусом, є поєднанням різних модусів. На структурно-функціональному рівні ідеться про (1) транснаціональний характер капіталу і контроль за тими структурами, які забезпечують способи виробництва і розповсюдження товарів, послуг, інформації; (2) «дифузії інновацій та нововведень», які репрезентуються швидким розвитком технологій з їх подальшою капіталізацією та інтеграцією до системи гегемоністського порядку; (3) використання «розумної сили» (м'якої та жорсткої сили) в міжнародних відносинах, коли утворюється імперський простір з розгалуженою мережею впливу на різні частини цього простору; (4) відцентровість політичної влади з

⁴² Хоча тут доречно буде наголосити не стільки на американських вчених за народженням, скільки на американських вчених за легітимацією в США. Досить вагома частка американських політологів – це вчені, які емігрували до США з країн Європи, зокрема з Німеччини, Великобританії та Франції. Відповідно, в американській політологічній традиції є помітним вплив європейської континентальної філософії та політичної науки, а також популярність робіт Макса Вебера та Карла Маркса.

⁴³ Більш детально ознайомитися зі щорічними рейтингами можна за наступними посиланнями: ARWU – <https://www.shanghairanking.com/rankings/arwu/2022>, QS – <https://www.topuniversities.com/university-rankings/world-university-rankings/2024>, THE – <https://www.timeshighereducation.com/world-university-rankings/2023/world-ranking>.

визнанням локальних та/або регіональних політичних центрів, усвідомлення глобальної відповідальності та кооперації; (5) виключне та монопольне право на політикотворчі процеси глобального рівня, зокрема через використання міжнародних організацій та об'єднань.

На нормативно-ціннісному рівні мова йде про (1) конструювання та відтворення глобальних трендів, підтримку глобалізаційних процесів і використання глобалізації як механізму розповсюдження гегемонії; (2) конституювання глобальної соціальної реальності за допомогою ідеології та ідеологічних апаратів, таких як експертне середовище, засоби масової інформації, соціальні мережі, масова культура, освіта та наука, інновації і технології тощо; (3) трансформацію політичних, соціальних, економічних та культурних ієрархій цінностей; (4) лібералізацію та демократизацію множини політичних систем, тобто екстраполяція американської ідеї демократії на периферійні та напівпериферійні політичні центри з метою їх інтеграції до імперської системи.

Російська Федерація.

Сучасна Росія, (починаючи від 1991 року після розпаду Радянського Союзу) як зазначають деякі дослідники, є прикладом субрегіонального гегемоністського порядку у вигляді імперії-напівпериферії. Логіка такої дослідницької інтерпретації передбачає, що «більш сильні і розвинені держави на периферії утворюють напівпериферію, прагненням якої є реальне, а не формальне, членство в ядрі світ-економіки» (Buzan, 1991, p. 432). На нашу думку, розуміння російської політичної форми організації простору як стану напівпериферії значною мірою пояснює її геополітичні амбіції, які є артикуляцією дискурсу незгоди з усталеним світовим порядком і бажанням змінити цей порядок з урахуванням інтересів Росії і залученням її до ядра світ-економіки. Рейчел Зальцман переконливо демонструє, що Росія активно

підтримує різні антигегемоністські проекти, такі як, наприклад, БРІКС⁴⁴ або ШОС, щоб кинути виклик гегемонії США (Salzman, 2019, p. 42). Однак водночас продовжує відтворювати регіональний гегемоністський порядок, розуміючи слабку ресурсну спроможність інституціоналізувати альтернативний глобальний порядок. Тож це змушує Росію шукати союзників на кшталт Китаю, Індії, Бразилії, Ірану, щоб з їхньою допомогою та ринками збуту збільшити власну політичну вагу, продемонструвати свою готовність брати на себе глобальну відповідальність, змінити усталений світовий порядок.

З іншого боку, як пояснює Амітав Ачар'я, у XXI столітті зростає роль націоналізму провідних держав, які претендують на власну гегемонію у світовому порядку і, швидше за все, перебувають у напівпериферійному стані. йдеться про Китай, Індію, Іран та Росію, які є не просто національними державами, а цивілізаційними державами, в основі яких знаходиться приглушена цивілізаційна ідентичність як ревізіоністський процес і радикалізована реакція на постколоніальний стан (Acharya, 2020, pp. 142–148). І це справді виклик гегемоністському порядку США, адже йдеться про ідеології та ідентичності, де партикуляризм цивілізаційних держав на регіональному рівні приходять на зміну універсалізму гегемонії США. Звідси виникає протиріччя космополітизму-універсалізму, яке проявляється у структуруванні геополітичного дискурсу потенційних держав-гегемонів. Тож Росія, як приклад регіонального гегемоністського порядку, конструює дискурсивне утворення «спільної соціально-моральної мови, у якій створюється єдина концепція політичної реальності» (Femia, 1981, p. 24). І цією політичною реальністю є незгода з усталеною системою не просто глобальної гегемонії США, а всього так званого «колективного Заходу». Дискурсивне та ідеологічне протистояння із Заходом допомагає Росії підтримувати власний геополітичний статус. Іншими словами, вона дискурсивно стає «аватаром» усього Варшавського блоку, тобто «полюса»,

⁴⁴ За цих обставин зазначимо, що з самого початку БРІКС не позиціонувався як антиглобалістський проект, спрямований проти усталеної «неоліберальної гегемонії» США та їх союзників. Навпаки, БРІКС швидше й був продуктом неоліберального порядку, зосередженого на економічній та фінансовій кооперації.

який веде боротьбу з іншим «полюсом», а тому й претендує на артикуляцію та конституювання альтернативного глобального порядку.

Росія є найбільшим за площею політичним утворенням, де наявні великі запаси природних ресурсів, зокрема нафти, газу, нікелю, алюмінію, золота тощо. Модус капіталу в російському регіональному гегемоністському порядку є поєднанням ресурсного забезпечення та неопатримоніального адміністративно-господарського управління, що співставно з більшістю пострадянських держав, особливо регіону Центральної Азії. Згідно з даними Міжнародного валютного фонду російська економіка є 11-ою у світі⁴⁵ та найбільшою на пострадянському просторі, а також посідає перше місце у світі за наявними запасами природного газу, друге місце – за видобутком нафти, а також входить до трійки світових лідерів за кількістю запасів та/або видобутку залізної руди, олова, свинцю, алюмінію, вугілля, золота, деревини, нікелю тощо. Відповідно, політична система Росії є ресурсно-орієнтованою, а економіка залежить від зовнішньоекономічної кон'юнктури та відкритості ринків збуту ресурсів.

На відміну від США, орієнтованих на транснаціональний капітал, домінування долара та фінансові механізми глобального впливу, Росія зосереджена на (1) використанні природних ресурсів задля накопичення фінансового капіталу; (2) акумуляції природних ресурсів країн Центральної Азії, які не мають виходу до моря, наприклад, Казахстану або Туркменістану; (3) інтенсифікації атомної енергетики у якісному та кількісному показниках, зокрема розробці та підтримці ядерної зброї; (4) цифровізації та інтернетизації фінансово-економічних процесів. Нарощування атомної енергетики є показником саме імперського інфраструктурного проектування з операціоналізації та автономності імперського простору.

Відповідно, ресурсний капітал Росії є обмеженим регіональними рамками, зокрема європейським, центральноазіатським та південноазіатським регіонами. Хоча тут, на нашу думку, важливо також наголосити на впливі

⁴⁵ Більш детальну інформацію та дані по всьому світу можна переглянути на офіційній сторінці МВФ за посиланням: <https://www.imf.org/external/datamapper/NGDPD@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOWORLD>

неопатримоніальних відносин в контексті функціонування модусу капіталу. А оскільки в основі будь-якого неопатримоніального режиму відтворюється система «рента–лояльність», то для життєздатної діяльності такого режиму є необхідним стабільний, неперервний та достатньо високий потік ренти.

Модус сили російського гегемоністського порядку представлений передусім використанням армії та адміністративно-репресивного апарату. Сила може означати як кількісні, так і якісні показники використання насильства, проте в центрі такого процесу завжди буде знаходитися політичний зміст і політичний характер. Ми говоримо про внутрішню дихотомію, за умов якої існує суверенна влада (легальна і легітимна) і противники такої влади, які виступають у ролі «зовнішніх або внутрішніх ворогів» (Hollander, 2009, р. 272). Для використання модусу сили російська влада акумулює різні структури насильства, включаючи армію, прокуратуру, поліцію, національну гвардію тощо.

Використання модусу сили демонструє декілька важливих тенденцій. По-перше, будь-яка імперія потребує сильної військової інфраструктури, тобто вона повинна займати панівне положення по відношенню до тих політій, які або інтегровані до імперського порядку, або ні, але знаходяться в близькій «геополітичній видимості» для імперії. По-друге, щоб використовувати силу для мінімізації внутрішньосистемних ризиків у вигляді соціальних рухів, наприклад, Чеченські війни, подавлення «Болотної площі», протести проти російсько-української війни тощо.

Досвід Росії демонструє одну важливу відмінність у використанні сили між імперією та державою: співвідношення різних структур адміністративно-репресивного апарату – поліції та армії. Ми умовно назвемо це «парадоксом сили», який полягає у використанні або поліції, або армії для стабілізації ситуації та вирішення реального конфлікту. Під час першої війни в Чеченській республіці політичне керівництво РФ, через слабкі та дискредитовані поліцейські сили, було змушене задіяти армію, що автоматично перевело конфлікт з ситуації партикулярних практик у ситуацію громадянської війни. Тобто застосування армії імперією в межах власного простору означає відтворення політичного

розколу між центром і периферією, тоді як використання поліції означає вирішення локального конфлікту.

За останні сто років зовнішня політика Радянського Союзу і сучасної Росії мала різні варіанти використання насамперед військової сили в тому просторі, який контролювався центром імперії. Джон Паппаджордж виділяє шість доктрин суверенітету в російській імперській історії: Ленінську оборонну доктринау, Сталінську експансіоністську доктрину, Хрущовську доктрину нарощування сили, Брежнєвську доктрину «обмеженого суверенітету», Горбачовську доктрину стратегічного нейтралітету та Єльцинську оборонну доктрину (Pappageorge, 1972, p. 37). Ми ж пропонуємо доповнити означену типологію, враховуючи геополітичні зміни, які відбулися за останні тридцять років, Путінською доктриною нарощування сили (2000–2008), Медведєвською доктриною «пріоритетних інтересів» (2008–2012), Путінською доктриною «обмеженого суверенітету» (2012–2022) та Путінською доктриною абсолютного суверенітету, що використовується з початку повномасштабного вторгнення в Україну (2022).

Означені доктрини наочно демонструють, що в основі російського гегемоністського порядку знаходиться декілька важливих факторів. Один з них – наявність значної кількості військової техніки та запаси ядерної зброї. І хоча аналітики з «Global Fire Power» ставлять Росію на друге місце у світі за потужністю військової сили⁴⁶, проте гегемоністський порядок передбачає забезпечення гарантій безпеки і певної «регіональної відповідальності» щодо відтворення усталених «правил гри» в конкретному регіоні. Це стосується також і наявності російських військових баз разом із військовим контингентом в державах Центральної Азії, Кавказу та Близького Сходу, а віднедавна і в африканських країнах, зокрема в Лівії, Малі, Буркіна-Фасо, Нігері, Судані, Мозамбіку тощо. І хоча російсько-українська війна беззаперечно демонструє виснаження військової сили Росії, до чого дослідники також додають наслідки

⁴⁶ Більш детально дивіться за посиланням: <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.php>

неопатримоніального режиму, панування неформальних політичних практик, санкційну політику «колективного Заходу» тощо (Dalsjö, Jonsson, & Norberg, 2022), однак військова потужність, наявність ядерного арсеналу й швидка адаптація до санкцій та обмежень досі залишаються вагомими аргументами не лише на пострадянському просторі.

Модус владних відносин – це використання влади (у широкому політологічному та геополітичному сенсах) для укріплення регіональних позицій та відтворення власного порядку. Російська Федерація є одним з п'яти членів Ради Безпеки ООН та володіє правом вето, що дарує лояльність до неї тих держав, які або виключені з «неоліберального порядку» США, або не залучені до американської гегемонії та шукають впливового геополітичного актора для реалізації власних національних інтересів. Хоча здебільшого, особливо після повномасштабного вторгнення в Україну, присутність Росії в міжнародних організаціях носить, здебільшого, номінальний характер. Тоді ж як регіональні ініціативи, які РФ активно використовує, є більш дієвими механізмами регіональної гегемонії, хоча й мають найперше економічний та ресурсний характер. Так, Росія намагається наповнювати такі об'єднання ідеологічним сенсом та артикулює імперські наративи, утім поки що така тактика себе не виправдала.

По-перше, мова йде про Євразійський економічний союз (ЄЕС), до складу якого, окрім Росії, входять Білорусь, Казахстан, Узбекистан, Таджикистан, Киргизія та Вірменія. По-друге, глобальна ініціатива БРІКС, до якої входять Бразилія, Росія, Індія, Китай та Південно-Африканська республіка. По-третє, Шанхайська організація співпраці (ШОС), до якої залучені Індія, Іран, Казахстан, Киргизія, Китай, Пакистан, Росія, Таджикистан та Узбекистан. Означені організації є наочним прикладом формування альтернативного глобального «порядку денного», до процесу творення якого залучаються насамперед колишні імперії, які були виключені з колоніальної політики глобального управління європейськими та американською імперіями.

І дуже показово, що, не дивлячись на достатньо активну участь в різних міжрегіональних або міжнародних організаціях, Росія все ще обмежує свій власний вплив пострадянським простором⁴⁷, де архітектура російського гегемоністського порядку уявляє собою багаторівневу систему безпеки, яку Рут Дейермонд називає «гегемонією матрьошки». Така модель передбачає мирне співіснування різних гегемонів у регіональному просторі за умови, що їхні інтереси збігаються та не порушуються, а також існує імовірність щодо утворення геополітичних альянсів (Deyermund, 2009, p. 151). Російсько-українська війна, наприклад, демонструє згадану вище тенденцію: у тих регіонах, де інтереси глобального гегемона (США) та регіонального гегемона (РФ) не збігаються, виникають геополітичні конфлікти; там, де інтереси регіонального гегемона (РФ) та локального гегемона (КНР) сходяться, спостерігається позитивна динаміку геополітичної та міжрегіональної взаємодії навіть на інституційному та нормативно-ціннісному рівнях реалізації гегемонії. І власне, нормативно-ціннісний рівень, що є ідеологією гегемоністського порядку, визначається нами як сукупність нових правил артикуляції дискурсу гегемонії, де кожен учасник цього процесу є одночасно і структурою виробництва дискурсу, і системою конституювання нових правил артикуляції в регіональному та глобальному середовищах.

Модус ідеології російського гегемоністського порядку, на нашу думку, представлений трьома ключовими факторами, які (а) стимулюють процес артикуляції в регіональному та глобальному масштабі політико-культурного дискурсу «російського світу», (б) відтворюють культурно-інформаційні патерни, зокрема російської мови, російської науки й освіти, російської культури, (в) апелюють до «політик пам'яті» та спільного радянського минулого, тобто мова йде про концепцію «радянського». Означені фактори пов'язані як зі спільним радянським минулим, зокрема з ідеологічним обґрунтуванням та виправданням існування Радянського Союзу, так і з імперськими амбіціями

⁴⁷ Хоча таке механічне обмеження поступово пом'якшується і Росія починає переорієнтовувати свої геополітичні інтереси на інші регіони світу, зокрема на африканський, азіатських та близькосхідний.

сучасної політичної еліти Росії, зокрема стосовно підтримки цілісності євразійського регіону, що історично формувався в контексті розвитку російського імперіалізму (Російська імперія Романових та СРСР).

І хоча дослідники вказують на пріоритетність євразійства як геополітичної концепції навіть у контексті побудови регіонального союзу з панівною роллю Росії та російської культури (Kazansky & Rysova, 2022), ми ж вимушені не погодитися з такою інтерпретацією. На нашу думку, збереження імперського впливу на пострадянському просторі та агресивна риторика по відношенню до тих, хто намагається зменшити цей вплив або самостійно побудувати власну сферу впливу, є типовим прикладом європейської форми націоналізму (групово-станового). Зазначимо, що геополітична орієнтація Росії на євразійський регіон є фактом викривленого «історичного права» на простір, який колонізувався та створювався російською імперською політикою. І мова йде не лише про бачення спільного майбутнього, а про інтерпретацію націоналізму як особливу констеляцію історичних сил на чолі з Росією.

Також Росія все ще забезпечує відтворення власної культури на пострадянському просторі за допомогою структур освіти, науки, релігії тощо. Наприклад, у Казахстані, Узбекистані, Азербайджані, Таджикистані, Вірменії існують філіали або офіційні представництва російських університетів, які провадять освітню діяльність російською мовою та використовують російсько-центричні освітні моделі. Окрім того, активно використовуються структури виробництва і розповсюдження російської культури, зокрема фонд «Російський світ», «Фонд Горчакова» та організація «Росспівробітництво», діяльність яких орієнтована на проведення культурних заходів, фінансування проектів, які пов'язані з російською культурою та на конституювання культурної гегемонії.

До цього варто додати й «імперський спадок» у вигляді російської мови як офіційної чи хоча б панівної майже в усіх пострадянських державах, а також постімперських державах, беручи до уваги Російську імперію Романових. І Тетяна Журженко демонструє, що відмова від російської культурної гегемонії є відмовою від російського імперіалізму, а тому це має насильницький результат

у вигляді війни (Zhurzhenko, 2021), найперше громадянської, на нашу думку. Не менш важливою є й діяльність російських соціальних мереж та інформаційно-комунікативних інструментів, серед яких «Вконтакте», «Однокласники», «Яндекс», «Лабораторія Касперського» тощо. Вони утворюють просторову мережу розповсюдження російської культури та ідеології, а також сприяють інтеграції локальних соціальних груп до єдиного інформаційного простору. Зокрема музична індустрія, популяризація науки або засоби масової інформації є механізмами м'якої інтеграції до гегемоністського порядку.

Структури виробництва, розповсюдження, визначення й інтерпретації культури також є частиною гегемоністського порядку. Мова йде про літературні, музичні, кінематографічні союзи, фестивалі, премії та культурні продукти. Особливо це стосується інтеграції та розповсюдження російської культури на пострадянському просторі в цифровому середовищі з використанням інформаційно-комунікаційних структур (медіа, соціальні мережі тощо). Ми вважаємо, що означені структури виробництва ідеології демонструють радянський підхід щодо інтеграції різних етнічних груп не до єдиної системи *«радянського»*. Як показує Анна Фурньє, для СРСР номінація «національність» була тимчасовим явищем, тоді як в основі радянського суспільства конституювався концепт «*homo soveticus*» (Fournier, 2002, p. 417). Навпаки, сучасна Росія реінтерпретує категорію «росіянин, російський» саме в імперському дусі, хоча й використовує при цьому суто етнічні номінації. У такому контексті, на нашу думку, сучасна Росія є ближчою до Російської імперії Романових, аніж до Радянського Союзу.

Відповідно російський регіональний гегемоністський порядок відрізняється від глобальної гегемонії США, проте відмінності є суто просторовими, тоді ж як змістовне наповнення модусів залишається однаковим. На структурно-функціональному рівні ми бачимо, що російський гегемоністський порядок (1) носить інклюзивний характер з конституюванням практик включення та/або виключення, але обмежується, здебільшого, пострадянським простором; (2) ґрунтується на використанні «жорсткої сили» по

відношенню до тих, хто чинить опір гегемонії або хто не розділяє спільного політичного майбутнього; (3) відцентровість політичної влади з частковим визнанням локальних політичних центрів за умови, що вони будуть залучені до відтворення спільного політичного майбутнього; (4) монопольне право на конституювання російської культури та обмеження доступу до «радянської спадщини». На нормативно-ціннісному ж рівні відбувається (1) локалізація глобалізаційних процесів та утворення контргегемоністських дискурсивних практик; (2) конституювання регіональної соціальної реальності за допомогою ідеології «євразійства» і концепції «Російського світу»; (3) універсалізація консервативних та фундаменталістських цінностей, перш за все соціальних, політичних та культурно-релігійних; (4) авторитарізація та автаркізація політичної системи з пошуком постійних або ситуативних союзників.

Китайська Народна Республіка.

Протистояння зі Сполученими Штатами Америки, розповсюдження та артикуляція дискурсів конструктивної дипломатії й посередництва, а також пропозиції альтернативного світового порядку (на противагу неоліберальному американському порядку) дають розуміння китайської зовнішньої політики як такої, що досі не може остаточно знайти своє місце в глобальному просторі. На відміну від Росії як регіонального гегемону, Китай претендує на глобальне домінування, а отже його гегемоністський порядок ми визначаємо як глобальний прагматичний. Це означає, що зовнішньополітична стратегія Китаю зосереджена навколо ненасильницького просування власних інтересів та формування альтернативного глобального «порядку денного» у вигляді спроб очолити незгоду держав «Глобального Півдня» з американською гегемонією. Утім геополітичні наміри Китаю, на нашу думку, зіштовхуються не лише з активним опором США та їхніх союзників, але й з внутрішньополітичними процесами, зокрема відтворенням авторитарної системи управління.

Глобальноорєнтована і відцентрова гегемонія Китаю є намаганням знайти консенсус між відтворенням легітимності внутрішньополітичного порядку Комуністичної партії Китаю (модернізований авторитаризм) та конструюванням

нового інституційного дизайну в глобальному просторі (панівне положення КНР як нового центру інституційної архітектури глобального простору). Тобто для Китаю є вкрай важливим не допустити внутрішнього розколу в процесі інтеграції до власного гегемоністського порядку (Callahan, 2008, pp. 756–757), що пов'язано насамперед з обережною та вимірною (прагматично-орієнтованою) зовнішньою політикою керівництва КНР, а також з наявністю так званого «поясу стримування» у вигляді Південної Кореї, Японії, Китайської республіки (Тайвань), Філіппін, Австралії, Індії.

Розмарі Фут справедливо зауважує, що Китай все ще знаходиться в процесі побудови регіональної гегемонії, хоча і намагається відігравати більш значну роль в глобальній політиці (Foot, 2020, p. 151). Проте, на нашу думку, збільшення ролі в глобальній політиці є реакцією на зовнішньополітичний тиск, який вчиняється по відношенню до Китаю з боку США та їхніх союзників. А тому китайський гегемоністський порядок, що претендує на вихід за кордони власної території, є *a priori* реакційним: чим більшим є тиск, тим швидше розвивається китайська гегемонія. Тобто мова йде насамперед про геополітичні амбіції КНР щодо утворення гегемонії в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, який є частиною імперського простору США. І таке «зіткнення імперій» вже проявляється в американській санкційній політиці проти китайських компаній, а також погіршенні відносин між двома глобальними акторами. Окрім того, на нашу думку, Китай продовжує політику консолідації регіональних союзів із тими політичними формами, які або не є частиною неоліберального порядку, або всіляко протистоять його розповсюдженню, наприклад, Іран, Росія, Північна Корея тощо. Клара Фрімен звертає увагу на протистояння Китаю та Індії в регіоні, наголошуючи, що першочерговою метою Китаю є побудова регіональної системи безпеки, фінансової та ідеологічної структури домінування, що є основою для потенційної регіональної гегемонії (Freeman, 2018, p. 89).

Глобальну конкуренцію між Китаєм та США ми пропонуємо визначати як *геополітичну компресію*, згідно з якою у двох частинах глобального простору посилюється вплив центрів гегемоністських порядків, що призводить до

своєрідного «стиснення» глобального середовища. Китай і США все більше змагаються за владу в ключових сферах впливу США, зокрема на Близькому Сході, Африці та Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Це стосується зокрема активної ролі Китаю в конструюванні ролі лідера держав «Глобального Півдня», які не погоджуються з усталеною американською гегемонією і відтворюють постколоніальний та антиімперський дискурс незгоди. Доун Мерфі, наприклад, стверджує, що геополітичні дії сучасного Китаю слід розуміти як доказ його бажання розвинути альтернативний гегемоністський порядок, який дозволить Китаю взаємодіяти з ключовими регіонами – Близьким Сходом і Африкою – на власних умовах (Murphy, 2022). Такі конвергентні практики, на нашу думку, орієнтовані на побудову спільних правил артикуляції контргегемоністського дискурсу по відношенню до США та окреслення спільних позицій щодо посилення глобального дискурсу взаємодії між Китаєм та цими регіонами.

І така регіональна взаємодія є стратегічно вимірною та системною, проте має ненасильницький характер. Так, будь-яка імперія має експансіоністський характер опанування простору, але механізми подібної експансії можуть бути абсолютно різними. Якщо для Сполучених Штатів – це використання військової сили, технологічної переваги та концентрація капіталу, то для Китаю, навпаки, розбудова інфраструктури, активна інвестиційна політика та кооперація у військово-технологічній сфері. Мордехай Хазіза, наприклад, говорить про регіональну взаємозалежність Китаю та Близького Сходу, яка полягає в розумінні та використанні максимальної вигоди від співпраці: арабські держави є джерелом природних ресурсів (нафта, газ) для зростаючої китайської економіки, а китайські технології (військові, цифрові) та інвестиції виступають важливим фактором розвитку арабської економіки (Chaziza, 2020).

Згідно зі статистичними даними, китайська економіка є другою у світі, після економіки США, і станом на 2023 рік її ВВП складає 19,37 трлн доларів⁴⁸. Проте, на відміну від американської та російської економік, китайська економіка

⁴⁸ Більш детальну інформацію та дані по всьому світу можна переглянути на офіційній сторінці МВФ за посиланням: <https://www.imf.org/external/datamapper/NGDPD@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOORLD>

є економікою виробництва, тобто для неї є характерною розгалужена виробнича та логістична інфраструктура. За останні десятиліття представленість Китаю у світовій економіці значно зросла, зокрема це стосується входження трьох китайських фондових бірж до глобальних ТОП-10: Шанхайська, Шеньчженьська та Гонконгська⁴⁹ (загальна сума капіталу – майже 20 трлн доларів). Якщо ж ми звернемо увагу на банківський сектор, то також побачимо збільшення ролі Китаю, адже з тридцяти системно важливих глобальних банків чотири є представниками китайської банківської системи⁵⁰. А в рейтингу журналу Forbes «The Global 2000», де представлені найбільші транснаціональні компанії світу, Китай з 346 компаніями посідає друге місце після США⁵¹.

Та все ж відносна залежність від зовнішніх інвестицій, слабка інтеграція національної валюти – юаня – до глобальної фінансової системи, перенавантаження системи виробництва, ресурсна залежність і вимушена необхідність ресурсного забезпечення внутрішньополітичної системи владних відносин є тими причинами, які, на нашу думку, заважають Китаю стати новим глобальним лідером. Джонатан Фенбі, який проводить всебічний аналіз соціальних, економічних, політичних, культурних та інших викликів, з якими зіштовхується Китай, наочно демонструє, що в основі життєдіяльності політичної системи знаходиться авторитет та рівень легітимності Комуністичної партії (Fenby, 2017). Таке спостереження є досить корисним, тому що воно демонструє класичне розуміння будь-якого гегемоністського порядку: неможливо підтримувати гегемонію, якщо політична система центру такої гегемонії є слабкою та вразливою. Це означає, що взаємодія різних модусів повинна обов'язково відобразитися найперше в політичному середовищі центру гегемонію, після чого може експортуватися до глобального простору або за допомогою консенсусів та компромісів, або за допомогою сили та насильства.

⁴⁹ Більш детальну інформацію можна переглянути за посиланням: <https://www.statista.com/statistics/270126/largest-stock-exchange-operators-by-market-capitalization-of-listed-companies/#:~:text=The%20New%20York%20Stock%20Exchange.What%20is%20a%20stock%20exchange%3F>

⁵⁰ Детально з інформацією можна ознайомитися за наступним посиланням: <https://www.fsb.org/wp-content/uploads/P211122.pdf>

⁵¹ Детально з інформацією можна ознайомитися за наступним посиланням: <https://www.forbes.com/lists/global2000/?sh=1c4842c45ac0>

Модус сили є одним із визначальних у процесі аналізу подій гегемоністського порядку Китаю. Аналітики «Global Fire Power» ставлять КНР на третє місце у світі за потужністю військових сил⁵². Згідно зі статистичними даними, Китай займає перше місце у світі за розміром армії та демографічними резервами, а також за кількістю робочої сили, яка здатна працювати на військово-промисловий комплекс (ВПК) і забезпечувати функціональність армії. Окрім того, КНР має другий у світі військовий бюджет, який складає понад 230 млрд доларів та майже повністю забезпечує власний ВПК виробництвами повного циклу і технологіями, зокрема, інформаційно-комунікаційними, цифровими та технологіями штучного інтелекту (БПЛА, супутникові технології, роботизовані військові машини тощо). Утім відсутність сильних військово-морських сил, передусім авіаносних ударних груп (КНР має лише 2 авіаносці), а також неможливість контролювати морську логістику в глобальному масштабі, автоматично обмежують маневрені можливості та гнучкість китайської армії.

Зауважимо, що на відміну від США та Росії, Китай майже не має військових баз за межами власної території⁵³, що також мінімізує його геополітичний вплив, тоді ж як адміністративно-силовий апарат використовується, здебільшого, для відтворення внутрішньополітичного порядку. Дослідження, яке провели Пітер Робертсон та Адріан Сін, показує, що за останнє десятиліття динаміка військових витрат китайського уряду є слабкою (ріст складає приблизно 30%). Цьому сприяє високий рівень інфляції, недостатня кількість інвестицій та необхідність вкладати кошти в розвиток виробництва та інфраструктури (Robertson & Sin, 2017, p. 107). Інакше кажучи, окрім дилеми між внутрішньополітичною стабільністю та геополітичними амбіціями, для Китаю існує ще одна дилема у вигляді або підтримки позитивної динаміки розвитку економіки і виробництва (у тому числі ріст ВВП, зменшення

⁵² Більш детально дивіться інформацію за наступним посиланням: https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.php?country_id=china

⁵³ Китай має військові бази лише у шести країнах світу, зокрема в Камбоджі, Пакистані, Таджикистані, Республіці Джибуті та на острові Куба. Проте означені військові бази використовуються більше для проведення навчань та інструктажів китайськими офіцерами і майже не містять вагомого військового контингенту або значної кількості особового складу китайської армії.

соціальної напруженості та легітимація політичного режиму), або інвестицій до військово-промислового сектору із збільшенням видатків на армію та оборону.

Відповідно, Китаю необхідна достатня кількість ресурсів, щоби (а) задовольняти високий рівень розвитку економіки, (б) формувати інвестиційний фонд для «фінансової експансії» в різні регіони світу і (в) підтримувати життєдіяльність авторитарної політичної системи. Одним з таких регіонів є Африка, яка має достатню кількість ресурсів та вже довгий час перебуває в геополітичній сфері впливу Китаю. Ієн Тейлор демонструє, що китайська дипломатія в Африці є переконливою, оскільки китайський уряд є близьким для більшості африканських країн за політико-режимними характеристиками (авторитарна політичний режим), а також надає сприятливі кредитні та інвестиційні умови. Але найбільш вдалим інструментом китайської дипломатії є «спільне протистояння⁵⁴ західному імперіалізму та неоколоніалізму і конституюванні образу ворога, який пропагує демократичні цінності та ліберальне бачення світу» (Taylor, 2006, p. 939). Тобто мова йде про постімперський простір та постколоніальну інтерпретацію сьогодення, де Китай та африканські країни, як колишні колонії західноєвропейських держав, є близькими за «темпераментом» політичного режиму, а також здатні сформувати альтернативну систему неоліберальному політичному порядку у вигляді міжрегіональної системи країн, що розвиваються. Такий геополітичний проект ми обережно означимо як «постколоніальна глобальна альтернатива».

У такому контексті розвиваються інституційні відносини Китаю крізь призму міжнародних організацій. Китай є членом Ради Безпеки ООН та має право вето, є досить вагомим інвестором МВФ, де його внесок дорівнює 30,5 млрд доларів, а квота голосів, якими володіє Китай, дорівнює 6,4% (у Франції, наприклад, 4,2%, у Німеччині – 5,6%, у Японії – 6,4%, а в Сполучених Штатах

⁵⁴ Важливим є той факт, що китайська риторика по відношенню до держав Африки або Латинської Америки побудована навколо тези «ми не такі, як вони»; російська риторика, навпаки, має більш чітке протиставлення до США, хоча і збільшується негативна риторика по відношенню до «колективного Заходу». Відповідно між Китаєм і Росією зберігається ієрархічна геополітична дистанція, адже мова йде не про «однаковість», а про ситуативні позиції.

Америци – 17,4%)⁵⁵. Окрім того, Китай активно залучений у різні міжрегіональні організації, такі як БРІКС, АТЕС, ШОС, G20, Азіатський банк розвитку, Східно-Азіатський саміт тощо. І в більшості випадків, використовуючи міжнародні платформи, Китай акумулює інтереси так званих «країн, що розвиваються», а також тих країн, які є виключеними з неоліберального порядку. Найбільш точно, на нашу думку, геополітичну поведінку Китаю (або ж зовнішньополітичні стратегії китайського політичного керівництва) визначив Еміліан Кавальські, звернувши увагу на домінування в китайській зовнішній політиці «нормативної влади» (англійською – «normative power»), в основі якої знаходиться здатність формувати те, що є «нормальним» у міжнародних відносинах і, відповідно, артикулювати в геополітичному дискурсі те, що є «ненормальним» (Kavalski, 2007, pp. 840–841).

Тобто для Китаю міжнародні організації є одночасно й інструментом розповсюдження власного впливу, і механізмом конструювання дискурсу альтернативного глобального порядку, який враховує більш «нормальну» поведінку домінуючих учасників неоліберального гегемоністського порядку. Однак далеко не завжди міжнародні організації, де Китай відіграє провідну роль, є життєздатними. Так, наприклад, проводячи комплексний аналіз діяльності Шанхайської організації співробітництва та провідної ролі у цій організації Китаю і Росії, Теему Наараярві відзначає відсутність глобальних або визначних проектів, повільне економічне співробітництво та домінування «егоцентричних» інтересів кожного з членів цієї організації (Naarajärvi, 2012, p. 115). А останній саміт ШОС, який відбувся 04 липня 2023 року⁵⁶, продемонстрував тенденцію до різного бачення спільного майбутнього, зокрема на засіданні прозвучали критика президента Казахстану щодо відсутності глобальних ініціатив і проектів за час існування організації; дискурс китайського керівництва щодо формування

⁵⁵ Більш детально дивіться за посиланням: <https://www.imf.org/en/About/executive-board/members-quotas>

⁵⁶ Більш детально інформацію дивіться на сайті видання The Times of India за наступним посиланням: <https://timesofindia.indiatimes.com/india/sco-summit-live-updates-july-4/liveblog/101473995.cms>

регіональної системи безпеки; дискурс керівництва Індії щодо потреб удосконаленні глобальної архітектури безпеки та миру.

Що стосується модусу ідеології, то, на відміну від США або РФ, китайська культура є більш елітарною і традиційною, що проявляється в її обережному експорті. Сьогодні Китай є «агорою» збуту та виробництва товарів масової культури передусім американської та західноєвропейської, але аж ніяк не потужним експортером власної та унікальної культури в глобальне середовище. В основі модусу ідеології знаходяться структури, які відповідають за виробництво нових ідеологічних смислів і допомагають конструювати соціальну реальність. Структури культурного виробництва Китаю є центроорієнтованими, тобто (1) орієнтуються на внутрішньополітичне та соціальне середовище, (2) конституюють «червоний» політичний дискурс та контролюють механізми його соціальної артикуляції, (3) є обмеженими щодо розповсюдження, визначення і пояснення ідеологічних змістів.

На нашу думку, позиціонування альтернативного гегемоністського порядку насамперед потребує конструювання культурної гегемонії, в основі якої буде знаходитись монополія на структури виробництва, розповсюдження та артикуляції нових культурних практик. Досягнення такого результату потребує щонайменше утворення культурної контргегемонії, яка б протистояла американській або західноєвропейській культурній гегемонії. Анбін Ші частково вказує на той факт, що перед Китаєм, ще з часів правління Мао Цзедуну, стоїть завдання побудови національно-популярної культури, яка б ґрунтувалась на націоналізмі (Shi, 2000). Це, на нашу думку, означає конституювання соціальних практик партикуляризму, згідно з якими китайська культура представлена крізь цивілізаційно-культурний вимір з її унікальністю та вагомою участю у творенні світової історії. Можливо, частково через це Китай є однією з політичних форм організації простору, де відбувається цифровий контроль за життям суспільства, зокрема в інтернет-середовищі та соціальних мережах. Інакше кажучи, організація підпорядкованих соціальних груп в єдиний історико-політичний блок (за логікою Антоніо Грамші) є роботою інтелектуалів, тоді ж як у сучасному

Китаї функції інтелектуалів виконує партійна бюрократія, для якої політична стабільність та утримання влади всередині Китаю є важливішою, аніж побудова контргегемонії по відношенню до інших гегемоністських порядків.

На структурно-функціональному рівні китайський локальний гегемоністський порядок сфокусований на (1) виробленні нових політико-творчих процесів інституційного дизайну глобальної системи безпеки, зокрема за рахунок утворення альтернативних регіональних об'єднань; (2) відтворенні конструктивістського підходу в інтерпретації міжнародних відносин, зокрема за допомогою пропонування альтернативного «порядку денного» і консолідації навколо себе країн, що розвиваються; (3) реструктуризації глобального простору за рахунок активного розвитку інформаційно-комунікативних технологій і утриманні лідерства як «світової фабрики». На нормативно-ціннісному рівні, навпаки, ідеологічне обґрунтування китайської гегемонії зіштовхується з «поясом стримування» та активною культурної експансією Південної Кореї, Японії, Тайваню, США. Пропонуючи альтернативні форми організації глобального середовища, Китай досі не здатний запропонувати нову соціальну реальність за допомогою структур виробництва ідеології. Тобто зараз, на нашу думку, Китай є зорієтованим на перегляд глобальної політичної ієрархії, а тому використовує буферні зони глобального простору, що не входять до сфери впливу США як потенційні форпости власного імперського впливу. Це пояснюється тим фактом, що, «прагнучи до ієрархії, а не домінування, Китай становить меншу загрозу для інших держав, тим самим мінімізуючи стимули для регіональних держав балансувати проти Пекіна» (Lake, 2017, p. 373).

Розглянуті приклади гегемоністських порядків, які конституюються сучасними імперіями, демонструють важливість глобальної та міжрегіональної взаємодії імперій та сучасних держав, які досі залишаються панівною політичною формою організації простору у світі. Це означає, що інтеграція до конкретного гегемоністського порядку або поява дезінтеграційних процесів демонструють процесуальний характер глобального управління та системи міжнародних відносин. Особливо коли мова йде про глобалізацію та

глобалізаційні процеси, що використовуються як інструменти або розповсюдження власного впливу, або легітимації гегемоністського порядку, або появи нових, альтернативних форм міжрегіональної чи міждержавної взаємодії.

До того ж моделі політичного порядку імперії та держави, як і власні структурні відмінності, мають важливий евристичний потенціал. Зокрема це стосується місця й ролі сучасної держави в системі міжнародних відносин, а також державних стратегій щодо операціоналізації та інструменталізації політичного простору, враховуючи постімперський та постколоніальний аспекти. Відповідно, постає питання щодо визначення таких державних стратегій використання політичного простору, щоб зрозуміти логіку конструювання альтернативних політичних порядків або альтернативних політичних форм організації простору, наприклад, міжнародних об'єднань.

3.2. Держава як політична форма організації простору.

Держава досі залишається і панівною політичною формою організації простору, і неоднозначною категорією в політичній науці. На нашу думку, це пов'язано з декількома важливими факторами. По-перше, досі не існує єдиного та універсального (або принаймні оптимального) визначення того, що таке держава, адже, як правило, у політичній науці дослідники часто використовують тлумачення міжнародного права (інверсія поняття «держава» на поняття «країна»), акцентуючи увагу на міжнародному визнанні кордонів, суверенній території, конкретній політичній системі, верховенстві закону і права, системі оподаткування, публічній владі тощо. Хоча при цьому, звичайно, використовуються й виключно політологічні ознаки на кшталт монопольного права на використання сили й насильства (веберіанська традиція), функціонування політичних інститутів (структурно-функціональна теорія), боротьби за владу та її (пере)розподіл, політичної організації суспільства, наявності політико-режимних характеристик, політичній системі тощо.

Але проблема приховується не в гносеологічному, а в онтологічному аспекті: будь-яка політична форма (умовна «політія»), яка існувала в минулому

або існує сьогодні, називається дослідниками «державою» лише тому, що так простіше простежувати спільні закономірності існування, а також порівнювати різні механізми реалізації, наприклад, системи владних відносин або боротьби за владу. Інакше кажучи, коли ми говоримо про імперію, стародавньогрецький поліс, середньовічне феодалне утворення та національну державу, то спільним знаменником виступає саме категорія «держава», що *a priori* нівелює реальну та потенційну політичну різноманітність. Ми ж пропонуємо використовувати категорію «*політична форма організації простору*» як найбільш оптимальну, що дозволяє зосередити дослідницьку увагу на різних моделях політичної організації в різний проміжок часу світової історії.

По-друге, неоднозначність також існує і в термінологічній специфіці визначення поняття «держава». Сьогодні в політологічній літературі ми можемо зустріти такі поняття як «національна держава», «нація-держава», «сучасна держава», «(пост)індустріальна держава», «цифрова держава» тощо. І це не беручи до уваги того факту, що в різних європейських мовах існують різні слова, що прямо чи опосередковано позначають «державу», про що детально пише Боб Джесоп, звертаючи увагу на надмірному термінологічному опортунізмі багатьох дослідників (Jessop, 2016, pp. 16–20). І тут мова йде не стільки про форму держави як політичної організації, скільки про змістовне наповнення, тобто про конкретні аспекти функціонування держави. П'єр Бурдьє, наприклад, справедливо зазначає, що проблема держави така ж складна, як і проблема буття, а тому державу можна розглядати як сукупність політичних актів, що можуть мати [і мають. – автор] вплив на соціальний світ (Bourdieu, 2014, p. 10). Дослідники відштовхуються від того, як саме і яким чином політична організація впливає на соціальний світ і що є домінуючим інструментом такого впливу; відповідно до цього і формується уявлення про конкретну форму держави.

У такому контексті держава стає політичним конструктом, який використовується усталеними та ускладненими спільнотами для спільної взаємодії шляхом реалізації політичних та соціальних практик як складових політики. Остання ж, за нашим визначенням, є сукупністю правил, що

регулюють суспільний дискурс, а відтак організують та регулюють соціальне середовище – соціальний простір. Але це лише поверхневий і попередній аналіз інтерпретації держави, а не конкретного населення, про що пише у своїх роботах Мішель Фуко, звертаючи увагу на епістемологію держави та ключову роль населення (а відповідно і тіла людини) в розбудові державного апарату управління й контролю (більш детально дивіться у роботі Foucault, 2008). Тобто фактор населення також буде відігравати важливу роль при визначенні держави як політичної форми організації простору, тому що:

- 1) населення є сукупністю множин, які взаємодіють між собою та конституують певний соціальний порядок;
- 2) соціальний порядок є системою соціальних мереж, які взаємодоповнюють одна одну, в основі яких знаходяться повторювані практики та патерни;
- 3) інституціоналізація таких практик, а також їхня подальша легітимація та універсалізація, тобто (взаємо)визнання всередині населення, є основою для політичного управління, яке маркерує й символізує соціальний простір;
- 4) політичне управління є набором інституційних механізмів регулювання соціального простору, який набуває упорядкованої форми;
- 5) соціальний простір є сукупністю соціально-конструйованих мереж і горизонтів соціальних (взаємо)дій, які організують та розділяють матеріальний, соціальний і символічний світи (Jessop, 2016, p. 124);
- б) держава привласнює соціальний простір і соціальні уявлення для того, щоби здійснювати контроль за ним шляхом контролю за часом, місцем і дистанцією, де маркування та символізація простору визначається винятковою преференцією політичної влади.

Категорія «держава» в політичній науці має й ретроспекційні особливості, наприклад, намагання виокремити послідовні типи (або форми) розвитку та ускладнення держави, починаючи від протодержавних утворень, ранніх держав та зрілих держав, завершуючи сучасними державами, що існують у наш час. І тут

мова йде про лінійну інтерпретацію, адже дослідницька увага акцентується на послідовному та подовженому в часі розвитку держави, яка взаємопов'язана із процесом еволюції та ускладнення суспільства. Крістофер Пірсон, наприклад, використовує методологію Чарльза Тіллі й показує, що умова створення держави достатньо проста: протодержави ведуть війну, під час якої збільшують витрати і виникає потреба в розширенні управлінського апарату; управлінські апарати, у свою чергу, мають позитивну динаміку витрати ресурсів, що продукує їхнє ускладнення й виникнення політичних інститутів (Pierson, 2004, p. 24). Хоча така інтерпретація є, швидше, узагальнюючою не лише для держави, але й для будь-якої політичної форми організації простору.

Тож просторова інтерпретація держави є більш гнучкою щодо аналізу її політичних особливостей. Якщо перефразувати слова Ролліна Перкінса, сутність будь-якої держави полягає в наявності управлінської юрисдикції, яка залежить від конкретного місця реалізації влади (Perkins, 1971, p. 1155), тобто тієї суверенної влади, яка може бути реалізована на конкретній території, що обмежена або умовними кордонами, або лояльністю до державного апарату, або підпорядкуванням за згодою чи за примусом. Відтак для держави є характерними обмеження і фіксація частини простору з подальшим конструюванням політичного (обмеженого територією) суверенітету. Останній же, у свою чергу, є конфігурацією влади та соціального простору, всередині якого така влада конститується та відтворюється соціальними структурами.

Ми виходимо з того, що та держава, яка сьогодні є панівною політичною формою на сучасній мапі світу, була сформована протягом XVII–XIX століть в епоху європейського Модерну (і процесу розвитку капіталістичної системи, якщо взяти до уваги позицію представників світ-системного підходу), передусім у Голландії – *раціоналізація*, Пруссії – *централізація*, Франції – *кодифікація* та Великобританії – *індустріалізація*. Власне, ці чотири принципи, на нашу думку, і лягли в основу сучасної держави, яка характеризується (1) централізованим і раціональним управлінням, (2) кодифікацією соціального і культурного простору, (3) секуляризацією та витісненням релігії з політичного середовища,

(4) індустріалізацією та швидким розвитком капіталістичної системи, (5) тим, що П'єр Бурдьє назвав «символічною операцією офіціалізацією»⁵⁷ (Bourdieu, 2014, р. 31), тобто процес надання державі двох сакральних і символічних сенсів: *бюрократичного* (апарат управління колективними інтересами) та *територіального* (юрисдикція дії апарату влади).

Найбільш очевидною, але водночас і однією з важливих ознак сучасної держави є *раціоналізація*, яка, за логікою Мішеля Фуко, дозволяє регламентувати способи управління державою. Відповідно, державні інтереси є практиками раціоналізації (або раціоналізацією практик) державою як чимось очевидним і реальним та державою, як чимось потенційним та ідеальним (Foucault, 2008, pp. 3–4). Обмежуючи простір територіально, тобто перетворюючи частину простору на територію та надаючи цій частині символічного сенсу, державний апарат відтворює універсальну систему управління на кожному нижчому рівні, починаючи з центрального, тобто створює своєрідні політичні симулякри. Це означає не лише оптимізацію системи управління, але й її раціоналізацію. Якщо використовувати марксистську інтерпретацію, то це означає покращення (модернізацію) технологій управління населенням і територією, що полягає в ефективній мобілізації першого для оптимальної організації останньої.

Відповідно, раціоналізація використовується як процес оптимізації просторових практик (концепція Анрі Лефевра), які є орієнтованими на творення й відтворення просторових відносин, наприклад, наполеонівська адміністративна реформа у Франції, згідно з якою локальні та регіональні центри влади повинні бути темпорально рівновіддалені від центру держави; або пруська військова реформа, згідно з якою військова мобілізація повинна відбуватися з урахуванням просторового аспекту держави. Звідси й інструменталізація основних категорій простору – часу, місця і дистанції. Тут територіалізація простору відбувається за рахунок оптимізації просторових

⁵⁷ Англійською – «A symbolic operation of officialization».

практик, їхнього приведення до уніфікованого стану та інституційного дизайну політичної влади як територіальної структури.

Місце в просторі є точкою перетину центральності та локальності, де влада може встановлюватися, змінюватися та оскаржуватися. Тобто місце є поєднанням різних просторових практик з виокремленням панівної – інституціоналізованої і політичної. Дистанція в просторі використовується для конституювання соціальних відносин та соціальних мереж з формальним або номінальним розмежуванням «простору всередині» та «простору ззовні». Час же використовується як для оптимізації системи контролю, так і для реалізації різних політичних технологій управління простором і насамперед політичною системою. Ідея опанування державою простору полягає в трансформації географічного, тобто фізичного, простору в соціальний простір, всередині якого відбувається конструювання різних конфігурацій соціальних відносин.

Наступною ознакою держави є *централізація*, тобто процес мінімізації автономності локальних політичних центрів і процес структурування політико-владної ієрархії, згідно з якою політичні рішення центру є визначальними щодо реалізації державної політики або імплементації державних технологій управління. Практика централізації означає, що державний апарат вибудовує лінійну і, як правило, вузьку структуру політичного управління, яка базується на встановленні чітких та обов'язкових до виконання усіма одиницями системи «правил гри». Інакше кажучи, централізація означає «політичні рішення різних еліт координувати свої дії щодо делегування контролю над насильством національній державі... яка здатна змінювати динаміку політичних дій та соціальних конфліктів у суспільстві» (Acemoglu, Robinson, & Torvik, 2020, p. 750). Тобто централізація, на нашу думку, є прикладом простору репрезентацій (концепція Анрі Лефевра), де відбувається протиставлення раціонального та ірраціонального, а також створюються умови для виникнення опору панівному та усталеному політичному порядку з потенційною можливістю формування «інших просторів» або ж інших порядків.

Коли відбувається боротьба за (пере)розподіл влади, а отже боротьба за (1) автономію локальних політичних еліт – децентралізацію або федералізацію, (2) конкуренцію між різними локальними політичними елітами – опір або співробітництво, (3) повсякденність локальної політики та її виокремлення від центру – державний апарат, який екстраполюється з центру на локальний центр, доповнюється місцевими звичаями, культурою тощо, тоді простір репрезентацій є, власне, простором панування, підкорення й опору. Держава завжди репрезентує себе за допомогою інструменталізації просторових практик⁵⁸, підтримує інституційну архітектуру в сталому та бюрократизованому вигляді, втручається в соціальний простір, адже для неї є вкрай важливим здійснювати практики контролю як за територією, так і за населенням.

Ще однією ознакою є *кодифікація*, тобто упорядкування простору та конституювання нового політичного порядку. Головна задача практик кодифікації полягає в оптимізації системи управління державою та приведення такої системи до спільного знаменника. І, як правило, таким знаменником стає право, на відмінну від політичних форм до сучасної держави, де в основі такої політики знаходилася або мораль, або звичай, або традиція. Кодифікація виводить усталені норми з гри із «випадковим числом», фіксуючи насамперед політичні рішення у тій формі, яка слугуватиме моделлю для подальших рішень (Bourdieu, 1987, p. 824). Кодифікація⁵⁹ означає не лише оптимізацію системи державного управління, але й упорядкування такої системи та відтворення політичного порядку, який для держави є варіативним (тоді ж як для імперії – інваріантним).

⁵⁸ Класичний приклад – це картографування, тобто репрезентація фізичного простору на мапі. Територіальна обмеженість і дотримання принципу територіалізму полягає в тому, що кожна держава має свою власну мапу як держави, так і всього світу. І, як правило, центральною точкою (або ж точкою відліку на цій мапі) є саме ця конкретна держава. Наприклад, австралійські мапи світу позначають Австралію як центральний елемент, тоді ж як на українській мапі світу Австралія є материком, розташованим в самому низу цієї мапи. Картографування – це одна із (гео)політичних технологій, яка не лише позначає географічне місце держави на мапі світу, але й фіксує рівень сили або впливовості цієї держави.

⁵⁹ Мова йде не просто про кодифікацію соціального простору, а про стратегічну кодифікацію державної влади. Кодифікація організовує множини мереж влади в просторі, об'єднує їх фіксованими й усталеними зв'язками й сприяє одержавленню як соціального простору, так і соціальних відносин. Інакше кажучи, держава використовує кодифікацію для того, щоб розробити й зафіксувати місця в просторі, де відбувається найбільший та найменший ступені реалізації влади.

Тобто держава є формою, всередині якої можуть функціонувати різні політичні порядки, об'єднані між собою централізованою та кодифікованою системою управління (звідси й ідея федералізму як «упорядкованої багатопорядковості»). В основі такої системи знаходяться процеси репрезентації простору (концепція Анрі Лефевра), де простір є зрозумілим та впізнаваним, а його інтерпретацією займаються спеціалісти (політики, соціологи, інженери, архітектори, художники, чиновники, географи, урбаністи тощо). Процес репрезентації простору потребує контролю з боку держави за виробництвом знань, знаків, кодів, символів тощо, за допомогою яких простір розуміється та перетворюється на конкретну територію конкретної держави. Тож репрезентація простору, коли ми його розглядаємо крізь призму держави, є репрезентацією влади та ідеології, за допомогою яких відбувається контроль за населенням і територією та здійснюється відтворення політичного порядку.

І остання важлива ознака – це *індустріалізація*, тобто процес реорганізації суспільства, перехід від традиційного до модерного суспільства, від національно-орієнтованої політики до геополітики, від елітарності до егалітарності, від індивідуального до масового, від ремесла до індустрії. Головним наслідком індустріалізації, на що частково вказує Атул Колі, є особливий інституційний дизайн модерних держав, який полягає у виникненні нових політичних інститутів – політичних партій, позитивній динаміці соціальної та політичної мобілізації, збільшенні ролі держави в регулюванні нової політико-економічної системи, а також у зміні нормативно-ціннісної системи суспільства й у нових формах організованості влади і примусу (Kohli, 2004, pp. 16–20). Індустріалізація є процесом стратегічного планування простору державною владою, коли відбувається переосмислення просторових зв'язків та мереж, про що свідчить, наприклад, створення різних міністерств планування в європейських країнах або стратегій управління простором⁶⁰. Власне, у цей період

⁶⁰ Одним із яскравих прикладів механічного підходу щодо оптимізації простору є так звана «Османізація Парижа», тобто реорганізація просторових практик та реструктуризація простору столиці. У результаті урбаністичної політики міського голови Парижа – барона Османа – місто перетворилося на приклад модерного та сучасного мегаполісу з широкими бульварами, електрифікацією, парками і скверами, а також отримало свою

виникають генеральні плани столиць або урбанізованих міст, де мережі влади з'єднуються спільною політичною інфраструктурою.

Індустріалізація, з одного боку, стає рушійною силою виникнення сучасної держави, а з іншого боку – допомагає організувати політичний простір таких держав, враховуючи практики (ре)презентації простору та його символічного наповнення. Тому що кожна стратегія влади має просторовий вимір, де влада має власні практики просторового домінування за допомогою різних політичних та/або культурних тактик. Чим простіша модель організації політикою власного простору (передусім території), тим більша ймовірність мислення простору за допомогою війни (Crampton & Elden, 2007, p. 25). Тому мислення та опанування простору залежить від (1) реального масштабу такого простору, (2) рівня відповідальності за дотримання безпеки на такому просторі, та (3) наділення простору символічним значенням, у якому влада реалізується крізь призму різноманітних практик підкорення. Інакше кажучи, чим меншим є масштаб простору, тим вищим є ступінь реалізації влади; тобто від розміру контрольованого простору залежить або топографія, або стратегія опанування простору та його подальша інструменталізація.

У цьому полягає перша і дуже ґрунтовна відмінність між державою та імперією. Якщо для імперії простір є універсальним та безмежним, а отже таким, що знаходиться в процесі постійного осмислення (французькою «*penser-l'espace*»), то для держави простір є інструменталізованим, тобто таким, який перетворюється на територію (механічно обмежується) та по відношенню до якого застосовуються стратегії і практики реалізації влади, здійснюється контроль крізь принцип територіалізму (наприклад, документ із зазначенням місця реєстрації, приписне посвідчення, голосування на конкретній виборчій дільниці тощо). В обох випадках простір визначається крізь призму політичного порядку, тобто здатності упорядковувати та структурувати простір. Проте на

власну форму у вигляді зірки (якщо дивитися на місто згори). Ще один приклад просторової політики – це так звана практика бруселізації, тобто хаотичне планування простору, сукупність коротких урбаністичних практик, в основі яких знаходиться вибіркове переоблаштування конкретних районів міста.

відміну від імперії, сучасна держава окреслюється кордонами як політичними атрибутами реалізації суверенної влади, тому кордони визначаються як геополітичний імператив і є орієнтовані на зовнішньополітичну стратегію маркування і диференціації держав у глобальному контексті.

Хезер Вінлоу, наприклад, наочно демонструє на прикладі расизму, як саме і яким чином у XIX столітті відбувався процес конструювання кордонів європейських держав у залежності від приналежності соціальних груп до тих чи інших етнічних спільнот (Winlow, 2006). Це лише один із прикладів, який разом із релігією, національністю та геополітикою, став основою для формування, по-перше, такого поняття як «державний кордон», і, по-друге, механістичного розуміння простору крізь призму концепції територіалізму. Ми пропонуємо розглядати кордони як геополітичну фігуру – поєднання *географічного* (гори, пустелі, океани, річки), *політичного* (домінування, панування або гегемонія) та *соціального* (у широкому сенсі сюди включається релігія, раса, культура, етнос) кордону в конкретній державі. Кордон має (1) механічну природу, адже окреслюється структурами або інститутами влади і конститує територіальний характер влади, наприклад, за допомогою суверенітету; (2) символічне значення, тому що апелює до конкретної держави, відділеної від інших реальними або умовними бар'єрами, а тому мова йде про автономність; (3) геополітичну роль, яка полягає у використанні кордонів для протиставлення політичного порядку.

З точки зору геополітики кордони є атрибутом держави і характеризують політико-правові можливості взаємовизнання держави державою за допомогою пактів або союзів, домовленості чи договорів. Якщо ми згадаємо історію виникнення «систем порядку», то, власне, Віденський конгрес 1815 року⁶¹, який завершив серію Наполеонівських війн, уперше поставив на порядок денний

⁶¹ Ми принципово ставимо за «умовну точку відліку» саме Віденський конгрес, а не Вестфальську систему європейського регіонального порядку. По-перше, таке рішення обумовлено тим, що Вестфальська система стосувалася розмежування влади духовної і фізичної, що остаточно виключило римо-католицьку церкву з політичної мапи Європи. По-друге, кордони тогочасної Європи ще не були чіткими і фіксованими, імовірно, вони представляли собою окремі території, на які розповсюджувалась влада конкретного лідера. По-третє, відбулася фіксація належного порядку речей, за якого політична влада витіснила теологічну владу і встановлювала фронтіри – умовні та нечіткі кордони реалізації політичної влади.

питання кордонів європейських держав як у самій Європі, так і в її колоніальних володіннях. Подальші системи порядку, на кшталт Версальської, Потсдамської, Бреттон-Вудської, визначали передусім кордони реальних або потенційних держав, а тому в основі таких геополітичних рішень знаходилися сила, примус та компроміс. І, як правило, право механічного конструювання кордонів держав належало імперіям, які отримували монополію на використання сили.

Імперія та держава взаємопов'язані, оскільки виникнення держав у період епохи Модерну – це процес геополітичних криз імперій, унаслідок яких утворювалися нові політичні форми. Наприклад, Голландія виникла внаслідок війни з Іспанською імперією; Англія була витіснена з європейського континенту; Пруссія сформувалася в межах Священної Римської імперії; Франція ж утворилася на руїнах Римської імперії. Цікаво, що кожна з цих колишніх периферій, отримавши незалежність від імперії, через певний час сама перетворювалася на імперію – Голландську, Німецьку, Британську та Французьку. Але ключовим залишається саме факт співвідношення імперського порядку, кордонів та утворення держав на постімперському просторі.

Чарльз Тіллі пише, що становлення імперій – це процес завоювання більш сильною політією (політичною організацією) більш слабких політій (соціальних організацій). Утім встановлення імперського порядку означало той факт, що реальний центр імперської влади не намагався радикально змінити структуру соціальної організації на периферії, навпаки, міцність імперії залежала від лояльності локальних політичних еліт та їхньої готовності підтримувати процес відтворення імперської влади. Парадокс цієї ситуації полягає в тому, що на «захоплених територіях європейці займалися сільським господарством, видобували ресурси та вели війни один з одним; таким чином, самі цього не розуміючи, створювали національні держави» (Tilly, 1992, p. 16).

Тобто виникнення сучасної держави полягає не лише в тому, що відбувався процес геополітичної конкуренції між імперіями, але і в тому, що

проходило конструювання націй всередині самих імперій⁶². Ця теза підтверджується інтерпретацією Бенедиктом Андерсоном поняття «нація», яке він визначає як «уявну спільноту», що має спільну політичну долю та політичну єдність; і критичним фактором функціонування нації є спільне політичне майбутнє (Anderson, 2006, р. 7). Відповідно, нація також виникає як просторове явище, тому що соціальні спільноти, які знаходяться в різних частинах великого простору, відрізняються за різними критеріями (релігія, мова, етнічна приналежність, культура, писемність тощо), утім, співвідносять себе одна з одною за допомогою практик «уявних» (само)ідентифікацій. І це важлива теза, адже імперія, як правило, є багатонаціональною політичною системою з великим просторовим охопленням та гетерогенною структурою.

Ретроспективний аналіз показує, що імперії, зазвичай, у період власного розвитку та побудови імперського *Rex* створюють умови обмеженого доступу до політичних, соціальних та інших благ для тих соціальних груп, що мають маргінальний стан або по відношенню до яких використовують політику об'єктивації. Інакше кажучи, імперії відтворюють практики включення та/або виключення по відношенню до тих, хто не є «законним» представником офіційного етносу імперії – громадянином, членом релігійної спільноти, представником «правильної» соціальної групи. Як приклад, обмежений доступ до отримання громадянства в Римській імперії; виключення конкретних соціальних груп, зокрема євреїв, у Російській імперії Романових; виключення корінного населення захоплених територій в обох Америках Іспанською та Португальською імперіями за релігійним фактором; практики расизму, дискримінації або утисків по відношенню до різних соціальних груп – Британська імперія в Індії, Французька імперія в Алжирі тощо.

⁶² Це означає практики реалізації імперської влади на периферії шляхом встановлення універсальної системи управління з акцентом на локальні соціально-культурні особливості. Це можуть бути практики британської колоніальної політики щодо виокремлення панівного етносу; інституціоналізація імперської системи освіти з подальшою інтеграцією місцевого населення до системи управління; практики виключення конкретних соціальних груп з домінуючого політичного дискурсу та загалом із системи управління; конституювання непрямих практик управління, тобто утворення лояльних локальних політичних еліт, які підпорядковуються владі центру імперії і здійснюють управління на місці.

Але ситуація змінюється тоді, коли в імперії починається криза, тобто неможливість відтворення власного політичного порядку і здійснення універсального контролю за всім імперським простором. Здебільшого під час таких біфуркаційних процесів ідеологія імперського порядку змінюється в бік побудови національної спільноти – нації, об'єднаної спільною політичною волею та баченням майбутнього. Приклад Британської імперії наочно продемонстрував, що життєздатність імперії та управління імперським простором взаємозалежне від «гри з націоналізмом», позаяк протягом ХХ століття «британці вже здійснили і продовжують здійснювати низку експериментів, спрямованих на збереження системи шляхом надання більшого простору для націоналізмів інших народів» (Beloff, 1974, p. 411). Такі «експерименти» можуть означати прагнення політичної еліти центру імперії до відтворення власного політичного порядку, а це зазвичай імпліцитно передбачає конструювання політичних та соціальних дистанцій при гнучкому конституюванні оптимальних моделей взаємодії здебільшого крізь призму культури та соціальних зв'язків. Тож ідея «помістити» націю в конкретні державні кордони є ідеєю практичної реалізації політики націоналізму.

Повертаючись до імперської ідеї простору, яка наголошує на універсальності та нескінченності такого простору, відбувається інверсійна політика: замість географічного простору – соціальний та політичний. А це означає появу нових маркерів для кордонів, на які нашаровуються не лише маркер нації, але й маркери державного управління, виправдання власного існування за допомогою історії, деконструкції (пост)колоніального та конструювання національної ідеї як виключного права легітимності держави. Тобто імперія є більш космополітизованою та інтернаціоналізованою, ніж держава, яка виникає на постімперському просторі і яка є орієнтованою на державоцентричну інтерпретацію політики та історії.

І в цьому полягає одна із ключових суперечностей між державою та імперією, що активно реалізовується в контексті процесів глобалізації. Мова йде про баланс між територіалізацією та детериторіалізацією, тобто про так зване

«розмивання» кордонів держави та деконструкцію державного та/або територіального суверенітету, що особливо актуально в контексті глобалізації, яка, перш за все, має просторовий характер та є орієнтована на максимальну кодифікацію й універсалізацію такого простору, хоча і характеризується неоднозначними та суперечливими процесами. Такі процеси відбуваються насамперед крізь призму соціально-культурного виміру, адже культура як частина ідеології та ідеологія в цілому «є однією з найважливіших модальностей для дискурсивного конструювання держави» (Gupta, 1995, p. 390).

Умовно кажучи, інтерпретація держави як політичної форми організації простору населенням, яке знаходиться в цьому просторі, залежить від соціальних та культурних зв'язків та їхнього інституційного дизайну. Це означає, що населення, з одного боку, уявляє державу як політичний конструкт, що організовує соціальні спільноти та структурує їхню поведінку. А з іншого боку, такі уявлення є одночасним поєднанням соціальної уяви та політичних практик інструменталізації простору, тобто поєднання репрезентації простору та просторових практик всередині суспільства. У такому сенсі й держава відтворює монопольне право на здійснення насильства і легітимність на обмеженій території; і соціальні групи відтворюють практики (само)ідентифікації себе з державою за рахунок символічного обміну інформацією. Тож національна держава є однією з форм територіалізації державної влади, яка ґрунтується на механічному конструюванні національних ідентичностей, які або вже консолідовані, або потенційно фіксовані, або лише уявні (Jessop, 2016, p. 35).

Такий «ідеальний» варіант функціонування держави міг існувати в період відсутності інформаційно-комунікативних та/або цифрових технологій, коли фіксація територіальності могла регулюватися політичними інститутами, тобто держава була естатичною як за своєю природою, так і за механічними можливостями. Проте активне розповсюдження процесів глобалізації за допомогою центрів глобального впливу (зазвичай це теперішні глобальні центри колишніх імперій), а також розвиток цифрових технологій призводить до деконструкції держави як виключно територіальної структури. Мова йде

насамперед про суверенітет як необмежену владу на обмеженій території, коли структури державного управління здатні підтримувати універсальну систему контролю, але при цьому залишатися достатньо відкритими до зовнішнього середовища. Тоді ж як активне впровадження цифрових технологій, а також інтеграція держав до глобальної економіко-господарської системи призводить до «розчеплення» суверенітету, коли він перестає бути абсолютним по відношенню до власної території, а стає відносним по відношенню до абсолютного суверенітету на регіональному або глобальному рівнях, наприклад, держави-члени Європейського Союзу або пострадянські держави та Російська Федерація.

Тож сьогодні в соціально-політичному дискурсі стоїть два питання: перше полягає у намаганні зрозуміти механізми трансформації державних інститутів крізь призму різних викликів, як-от пандемія Covid-19 або російсько-української війни; друге ж питання пов'язане з пошуком оптимальних стратегій функціонування політичної системи національних держав у контексті інституційного дизайну та політико-режимних характеристик. Ідеться не лише про тривалу дискусію щодо девальвації ліберальної демократії та піднесення авторитаризму, але й про тектонічні зміни, які відбуваються в самій політиці, наприклад, позитивна динаміка соціальних рухів у країнах Європи та Північної Америки. І тут ми знову повертаємось до світ-системного аналізу, аби наголосити на неоднорідній геополітичній архітектурі, зокрема на наявності так званого «ядра» світ-системи у вигляді США та їхніх союзників, що разом конституують неоліберальний гегемоністський порядок глобального рівня; напівпериферії у вигляді насамперед Росії, Китаю, Індії, Ірану, Туреччини, які займаються конструюванням альтернативного глобального «порядку денного», використовуючи субрегіональні та регіональні відносини з державами так званої периферії (найменш розвинені держави або держави, які розвиваються).

Також серед основних викликів, які сьогодні стоять перед державою, увага дослідників зорієнтована на процеси глобалізації, децентралізацію, виникнення регіональних об'єднань та субнаціоналізм. Хоча до цих очевидних та, беззаперечно, важливих викликів, на нашу думку, варто додати також процеси

деідеологізації, реверсії націоналізму (перш за все центрами колишніх імперій) та стану постколоніальності як геополітичної проекції. Це не означає, що держава перестає бути панівною політичною формою організації простору, навпаки, сьогодні ми спостерігаємо нові трансформаційні процеси, що змінюють як природу держави, так і її механічні можливості. І важливо відзначити, що це подвійний процес, який відбувається одночасно як всередині держави, так і ззовні. Тому що фінансові чи економічні кризи, пандемія, російсько-українська війна є лише тригерами потенційних змін, які, на нашу думку, вводять державу до стану невизначеності та (пере)осмислення власної місії.

Якщо використати за основу нашої метафори роздуми Мішеля Фуко про інтерпретацію функціонування держави Ле Метром (Foucault, 2009, p. 30), то вимальовується наступна картина:

- (1) держава організовується навколо столиці, яка є осередком суверенітету та символічної влади. Відповідно, диференціація між столицею як політичним центром та іншими локальними центрами однієї держави збільшується, що призводить до позитивної динаміки таких процесів як партикуляризм, суверенізм та локалізм.
- (2) глобалізація інтегрує столиці до глобального середовища, відповідно, вони стають більше орієнтованими на глобальний порядок денний. А тому політичний сенс такого локального по відношенню до всього світу центру глобалізації нівелюється в контексті територіальної організації та інституційної спроможності держави.
- (3) держави потрапляють у «геополітичну пастку» імперій, коли геополітичні амбіції потребують більше ресурсів та політичної волі, аніж внутрішньополітичні або соціально-економічні запити суспільства. Це призводить до збільшення витрат для підтримки власного гегемоністського порядку і зазвичай зменшення витрат на задоволення потреб внутрішньополітичного середовища.

Якщо ми подивимося на сучасну політичну мапу світу, то побачимо, що найвпливовішими глобальними акторами є ті держави, які (а) мають імперське

минуле, (б) намагаються відтворити таке минуле, інтерпретуючи глобалізацію як імперську проекцію, і, (в) не маючи достатньо ресурсів, об'єднуються в регіональні та/або глобальні, формальні та/або неформальні організації. Яскравим прикладом є Індекс Глобальних міст, де зазначають найбільші та найпотужніші глобальні міста-центри, які мають штаб-квартири транснаціональних корпорацій, продукують культуру та ідеологію, забезпечують багатофункціональну інфраструктуру, є урбанізованими та цифровізованими. До першої п'ятірки таких глобальних міст входять⁶³ Нью Йорк (США), Лондон (Великобританія), Париж (Франція), Токіо (Японія), Пекін (Китай). Саскія Сассен, авторка концепції «Global City», також зазначає важливість просторового аспекту для виникнення та розвитку таких міст через те, що глобальні міста є «складними організаціями для управління просторово розподіленою мережею... і виробництва фінансових інновацій, створення ринків, що є центральними для інтернаціоналізації» (Sassen, 1991, p. 3).

Приклад «глобального міста» наочно демонструє, що національна держава сьогодні орієнтована на глобальний простір і збереження власної політичної системи одночасно. Інтеграція до глобального простору дозволяє державі отримувати максимальну користь для власного розвитку, перш за все економічного. Водночас означена метафора також частково підтверджує тезу представників світ-системного підходу щодо наявності та функціонування центрів гегемонії та центрів концентрації капіталу. По-перше, це світ-економіки, які є центрами відтворення глобалізаційних процесів і разом мають чітко виражений характер імперської влади (США, Китай та Росія). По-друге, ми бачимо, що функціонування таких центрів є складним в індивідуальному вимірі, тому спостерігаємо утворення множини регіональних та глобальних об'єднань. По-третє, ми також спостерігаємо просування центр-периферійних відносин між сучасними центрами гегемонії та тими політичними організаціями, що стають

⁶³ Більш детальну інформацію про методологію дослідження та визначення рейтингу Глобальних міст можна переглянути за посиланням: <https://www.kearney.com/industry/public-sector/global-cities/2022>

об'єктом інтеграції до конкретних світ-економік. Зазвичай такими об'єктами є держави, що розвиваються, або слаборозвинені держави.

Хоча й тут необхідно зробити декілька важливих уточнень. По-перше, якщо ми намагаємося визначити державу, то одразу стикаємося із проблемою визначення рівня функціональності таких держав. Мова йде про формальний та номінальний характер політичної організації простору: *формальний*, тобто такий, який або відповідає міжнародному праву (якщо ми використовуємо юридичну інтерпретацію), або відповідає як формі, так і змісту (притаманний більшості держав сучасного світу); *номінальний*, тобто такий, який може відповідати формі, але не відповідає своєму змісту (африканські або деякі арабські країни, наприклад, Сирія, Лівія, Сомалі тощо). По-друге, є політичні форми, на кшталт Європейського Союзу, які політологи не схильні визначати як сучасні держави, а скоріше як регіональне політичне об'єднання (конфедерацію чи регіональну імперію). По-третє, на території багатьох сучасних держав знаходяться потенційні держави, тобто такі політичні форми, які орієнтовані на створення власної держави із фіксованими кордонами та міжнародним визнанням, наприклад, Каталонія, Кашмір, Квебек або Ломбардія.

Відповідно, політичний простір, який держава намагається організувати і контролювати, є сукупністю соціальних мереж, які конструюються як природньо, так і механічно; головна мета держави як каталізатора політичного порядку полягає в диференціації та організації географічного, соціального та символічного просторів. Для організації суспільства держава використовує як репресивні, так й ідеологічні апарати, проте їхня функціональність прямо залежить від здатності держави відтворити власну легітимність. Тож у такому контексті, на нашу думку, держава є політичною формою організації простору, в основі якої знаходиться природнє бажання реалізації державної влади як сукупності механізмів контролю за існуючим політичним порядком. Держава механічно обмежує простір, конструює кордони та соціальні відносини, а також нав'язує суспільству соціальні та символічні практики інтеракції, які б не суперечили логіці державного управління.

Державний контроль над обмеженою територією працює лише за територіального режиму, коли територією визначається рівень інтенсивності державної влади по відношенню до населення цієї території. І такий контроль можливий за умови закритого або регульованого просторового порядку (зазначаємо, що йдеться не про політичну систему і не про політичний режим). Держава може здійснювати контроль над територією лише тоді, коли формальність державних кордонів збігається з політичними практиками символізації території та її маркуванням – прикордонними пунктами, блок-постами, природними або механічними перешкодами, топографією й топонімією тощо. Тобто держава здійснює біополітичні практики регулювання просторового порядку, а саме: контроль за рухом людей, товарів та послуг. Але глобалізація порушує такий укорінений стан речей, тому що вона ігнорує територію і кордони як геополітичний імператив. Глобалізація сприяє примноженню просторових рівнів, де окрім географічного, соціального, політичного також з'являється інформаційний⁶⁴. Тож така транснаціональна інклюзивність, яка рухається у віртуальному просторі, є одним із факторів як трансформації держави, так і деконструкції усталених політичних інститутів та структур.

Окрім того, глобалізація також поставила знак питання в історичному твердженні «*держава = територія = кордони*», а відтак і в питанні державного (територіального, народного, національного та інших) суверенітету. Якщо останній є необмеженою владою над обмеженою територією, то глобалізаційні процеси нівелюють територію, а транснаціональні корпорації ігнорують необмеженість політичної влади. У такому контексті виникає криза державної ідеології, яка полягає у збільшенні рівня державоцентричності. Нестійкі кордони або кордони, які неможливо контролювати, стають каталізатором політичної нестабільності і провокують, наприклад, поширення тероризму, як у випадку з терористичними актами в Європі протягом 2014–2017 років. Інший показовий

⁶⁴ Під інформаційним простором ми пропонуємо розуміти не лише простір розповсюдження інформації, але й цифрові технології як інструменти і, одночасно з цим, механізми кодифікації, систематизації та розповсюдження інформації. Відповідно, інформаційний простір є спробою ігнорування соціального світу.

приклад – це швидке розповсюдження COVID-19, яке продемонструвало, по-перше, неготовність держави брати на себе відповідальність; по-друге, корозію в соціальному контролі, яка проявлялася в акціях протестів та непокорі проти карантинних обмежень. Ще один приклад – це міграційна політика Європейського Союзу та введення так званих «квот для мігрантів», що викликало політичний та соціальний супротив у ряді європейських держав.

Глобалізація, передусім політична, характеризується реальною необхідністю співробітництва між глобальними акторами для вирішення проблем, які є детериторіалізованими за своєю природою, наприклад, тероризм, наркоторгівля, кліматичні або екологічні проблеми тощо. Таке співробітництво означає виникнення наднаціональних (або ж наддержавних) об'єднань, що виступають і «майданчиком» для обговорення проблем, і процесом реструктуризації функцій держави, коли вона стає дотичною до процесів глобалізації. А це призводить до того, що дослідники називають «занепадом Вестфальської системи» (Okhonmina, 2010), в основі якої знаходився національний суверенітет як виключне, безумовне та єдине право правителя (політичного інституту) на управління конкретною територією. Глобалізація демонструє, що чітке розділення між внутрішньополітичним та зовнішньополітичним векторами державної політики більше не є можливим через те, що відбувається процес об'єктивізації суверена, а відтак і суверенної влади. Тобто між державним-внутрішнім та державним-зовнішнім тепер не існує різних логік та правил, за допомогою яких вони функціонували раніше, коли вони мислили територіально (Baylis, Smith, & Owens, 2014).

Утім це зовсім не означає, що територія і територіальність зникають з геополітичних інтересів політичних форм організації простору. Навпаки, територіальність зберігає своє державоцентричне значення з точки зору практик політичної (само)ідентифікації, наприклад, через громадянство, патріотизм або націоналізм. Тим не менше в культурному та соціальному вимірах територія стає більш розмитою категорією, адже вона стосується товарів та послуг, які розповсюджуються в просторі за допомогою як інформаційно-цифрових

технологій, так і за допомогою транснаціональних корпорацій. Діяльність останніх, наприклад, дослідники все частіше називають «культурним імперіалізмом» (Demont-Heinrich, 2011). Це означає, що глобалізація сприяє формуванню нової транснаціонально-інклюзивної ідеології як світосприйняття навколишнього середовища, де культурні та соціальні практики (само)ідентифікації відрізняються від політичних практик (само)ідентифікації. А отже, «культурний імперіалізм» передусім спрямований не проти територіальності як ознаки національної держави, а проти автаркізації політичної системи та дезінтеграційних політичних практик.

У такому контексті глобалізація сприяє конструюванню потенційної транскордонної солідарності, яка проявляється у різних формах соціальної взаємодії між соціальними групами, конституює відчуття приналежності до творення процесів глобалізації. Зазвичай ідеться про різні соціально-політичні рухи, які орієнтують свою діяльність на забезпечення основ ліберальної демократії, утворення транснаціонального співробітництва в культурній, політичній та інформаційній сферах, дотримання прав і свобод індивідів, зокрема через соціальні рухи – протести, повстання, революції тощо, наприклад, «Арабська весна народів» 2011 року або протести «жовтих жилетів» у Франції, Нідерландах, Іспанії або Німеччині у 2018 році. Як бачимо, глобалізація розмиває кордони державного суверенітету, хоча і робить це за допомогою соціально-культурних механізмів, і конституює ліберально-демократичний політико-режимний стан національної держави одночасно. Хоча також не менш важливим залишається вирішення проблем транснаціонального характеру, зокрема боротьба із тероризмом, спрямованого передусім проти держав з ліберальною демократією, які (а) є каталізаторами розповсюдження глобалізації у глобальному просторі, (б) власноруч деконструюють ліберально-демократичні політичні режими.

Тобто те, що сьогодні дослідники називають «кризою ліберальної демократії» (Whitman, 2022), насправді є процесом пошуку нової політичної форми державою, враховуючи і транснаціональну солідарність, і позитивну

динаміку соціальних рухів, і певні розчарування процесами елітаризації демократії. І в основі цього пошуку є (1) пропагування виключного права на владу як «геополітичного фаталізму», коли відбувається процес конструювання власної винятковості, наприклад, американської, китайської, російської, європейської, африканської або арабської тощо; (2) використання насильства в різноманітних формах як механізму реалізації влади; (3) деінституціоналізація основних функцій в суспільстві, таких як освіта, медицина, працевлаштування, економічні відносини або соціальні організації. Держава зазвичай є реакційною, агресивно реагує на соціальні трансформації, оскільки її інституційний дизайн, сформований в епоху Модерну, є консервативним та бюрократизованим. І це відбувається через те, що держава продовжує мислити і мислитися як виключно територіальна організація.

Важливим, на нашу думку, протиріччям, яке сьогодні лежить в основі «ліберальної демократії» є мінлива інтерпретація національної держави як консолідації нації та власне держави, але це не так. Державу варто розглядати як об'єктивну політичну реальність, яка засновується на монопольному праві використання практик насильства і процесі бюрократизації території. Тоді як нація є соціальним конструктом, всередині якого знаходяться і політична претензія на виключну роль в державі, і практики культурної ідентифікації, і релятивістське обґрунтування нації як об'єкту політики. Це означає, що в середині держави існує дві конфігурації інституційного дизайну. Перша – об'єктивізація держави як політичного інституту, метою якого є відтворення національної політики; друга – об'єктивізація нації як соціального конструкту, метою якого є творення спільного політичного майбутнього. Утім регіональні та міжнародні об'єднання, інтернаціоналізація освіти, науки, культури, інформації, товарів та послуг наочно демонструють явні протиріччя. Інакше кажучи, нація є просторовою нематеріальною сутністю, тоді ж як держава є територіальною конструкцією.

Відповідно, глобалізація, яка розглядається крізь призму деструктивного впливу на сучасну державу, допомагає визначити «статичне бажання» пошуку

альтернативних способів відтворення політичного порядку сучасної держави. Особливо актуальним такі пошуки є в контексті позитивної динаміки практик суверенізму, популізму, націоналізму та глобалізму. З одного боку, ми маємо приклад усталених політичних порядків ліберально-демократичних держав, які в минулому були колоніальними імперіями і сьогодні досі зберігають вплив на певні частини глобального простору. З іншого боку, ми спостерігаємо тенденцію до посилення протистояння так званій політиці «неоколоніалізму» та намагання колишніх колоній утворювати кооптивні міждержавні або міжрегіональні союзи. Останні ж, на нашу думку, орієнтовані не лише на внутрішньорегіональне середовище, але й на пошук потенційного гегемону, який би міг гарантувати утворення стійкого гегемоністського порядку з рівним політичним статусом для всіх учасників такого історико-політичного блоку.

Зокрема, означені процеси стосуються пошуку альтернативних політичних форм організації простору, які діятимуть в контексті глобалізації, проте змінюватимуть власну геополітичну орієнтацію. Тобто йдеться про намагання конституювати нові регіональні центри сили, які будуть здатними відтворювати альтернативний і конкурентний політичний порядок за допомогою локалізації глобалізаційних процесів або регіонального співробітництва. Особливо значимими такі процеси є в регіоні так званого «Глобального Півдня», різні частини якого або інтегровані до різних гегемоністських порядків, або є виключеними з таких порядків через власні політико-режимні або інституційні проблеми. І Майкл Караджис наочно демонструє крихку геополітичну архітектуру в регіоні, який виступає проти неоколоніалізму, формуючи при цьому субімперіалістичне позиціонування (Karadjis, 2023).

3.3. Глокалізація та регіоналізація:

альтернативні політичні форми організації простору.

Визначені нами гегемоністські порядки сучасних імперій США, Китаю та Росії є наочною демонстрацією використання імперської логіки управління для відтворення власних політичних порядків, які ми визначили як глобальний,

регіональний та локальний гегемоністські порядки. Проте, як підказує історичний досвід, окрім США, Китаю та Росії на світовій мапі також знаходяться й інші глобальні актори, які (а) мають імперське минуле, (б) продовжують відтворювати центр-периферійні відносини, (в) конструюють власні гегемоністські порядки, які або є інтегрованими до імперських гегемоністських порядків (є субпідрядними), або обмежуються конкретним частинами (регіонально або локально) глобального простору. Зокрема це країни Європи, Близького Сходу чи Азії. Мова йде також про такі сучасні держави як Великобританія, Франція, Німеччина, Японія, Туреччина, Нідерланди та Індія.

По-перше, означені держави мають одні з найбільших світових економік та є фінансовими центрами⁶⁵ або глобального, або регіонального рівнів. Це означає, що відтворення капіталістичної системи глобального простору відбувається у так званих центрах (ядрах) світ-економіки, де глобальні актори виступають в якості каталізатора економічного, фінансового та технологічного розвитку. По-друге, такі глобальні центри активно залучені до полікотворчого процесу розробки глобальних рішень (а також і трендів глобалізації) через інтеграцію до міжнародних організацій (ООН, МВФ, НАТО) або неформальних об'єднань (G7, G20, БРІКС) та ініціатив («Зернова ініціатива»). Це означає не лише формалізовану залученість до міжнародних об'єднань, але й високий рівень впливу на інституційну архітектуру глобальної системи безпеки. Наприклад, у якості утримувачів права вето в Раді Безпеки ООН (Франція, Великобританія), фінансування МВФ чи Світового Банку та, відповідно, тримання високої частки голосів тощо.

По-третє, глобальні актори активно експортують власну культуру, яка є частиною державної ідеології, тобто інтегрують локалізовані особливості власних політичних порядків до імперських гегемоністських порядків. А тому

⁶⁵ За рівнем розвитку ВВП означені країни входять до двадцятки найбільш економічно розвинених, зокрема Японія – третя економіка світу, Німеччина – четверта, Індія – п'ята, Великобританія – шоста, Франція – сьома, Нідерланди – сімнадцята, Туреччина – дев'ятнадцята. Окрім того, серед аудиторських компаній, які займаються супроводом транснаціональних корпорацій, існує так звана «велика четвірка», до складу якої входять три британські компанії (PricewaterhouseCoopers International Limited; Ernst & Young Global Limited; Deloitte Touche Tohmatsu Limited) та одна нідерландська (KPMG International Limited).

культурно-інформаційний аспект глобалізації відображає вплив таких «локальних» культур на інші національні держави, передусім ті, які в минулому були колоніями означених глобальних акторів, наприклад, офіційні мови (англійська, французька) в африканських державах. По-четверте, означені глобальні актори зберігають значний вплив над колишніми колоніями в Африці, Латинській Америці, Близькому Сході та в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, що проявляється як у конституюванні окремих геополітичних союзів, так і в інтеграції периферійних економік до економіко-фінансової системи центрів гегемоністських порядків. По-п'яте, означені глобальні актори також є потужними військовими державами⁶⁶, які мають розгалужену виробничу інфраструктуру, а також активно використовують сучасні технології, передусім військово-морські та військово-повітряні сили.

Насамперед варто зазначити, що Франція, Великобританія, Нідерланди та Японія є прикладами так званих колоніальних або дискретних імперій, які утворилися та досягли кульмінації свого розвитку у XIX-XX століттях, яке англійський історик Ерік Хоббсбаум назвав «століттям імперій» (Hobsbawm, 1989). Що стосується Туреччини та Індії, то вони є прикладом перманентних або ж неперервних імперій, що формувалися протягом XV-XVI століть, але з часом перетворилися на залежні від європейських імперій політичні організації. Окрім того, разом зі Сполученими Штатами, Китаєм та СРСР означені імперії сформували основні передумови щодо активного розвитку глобалізації насамперед у межах капіталістичної системи та власних імперських світів (і реальних та потенційних сфер впливу на інші політичні форми), наприклад, Японія має сфери інтересів у Азіатсько-Тихоокеанському регіоні; Франція, Великобританія та Нідерланди – в Африці та Європі; Індія – в Південно-Азіатському регіоні; Туреччина – на Близькому Сході та Кавказькому регіоні.

Тобто сьогодні ми можемо спостерігати, як означені колоніальні імперії продовжують використовувати колишні колонії для того, аби конституювати

⁶⁶ Згідно з рейтингом «Global Fire Power» за 2023 рік до ТОП-10 найбільш ефективних та сильних армій світу входять військові сили Індії, Великобританії, Японії, Франції; Туреччина є одинадцятою.

власний вплив. Як наприклад, Великобританія є лідером «Співдружності націй» (формальне об'єднання метрополії та колоній); Франція має власні заморські володіння, що де-юре складають інституційний дизайн її політичної системи, і є «архітектором» регіональної системи безпеки, більш відомої як «Françafrique» (французька сфера впливу над колишніми західноафриканськими колоніями); Туреччина намагається легітимізувати своє лідерство у регіоні Близького Сходу, а Індія конституює імперське минуле як претензію на лідерство у Південно-Азіатському регіоні. Відповідно, ми маємо ситуацію, у якій глобальні актори одночасно конструюють власні гегемоністські порядки, але при цьому є частинами більшого гегемоністського порядку США.

Цікавим є той факт, що шляхи утворення власних сфер впливу або спроби конструювання гегемоністських порядків відбуваються тими ж шляхами, якими відбувався і процес імперської експансії. Тут ми висуваємо тезу, яка стосується реконфігурації геополітичних проєктів постімперського і глобалізованого світу, а саме: центри колишніх імперій продовжують відтворювати колоніальну політику і нести «глобальну відповідальність» за власні сфери впливу, відтак вони претендують на відтворення власних гегемоністських порядків. Це полягає в тому, що, наприклад, Великобританія, Франція, Нідерланди та Японія відтворюють субглобальний гегемоністський порядок, спираючись на свої геополітичні проєкти та колишні колонії; Німеччина, Туреччина та Індія, навпаки, конструюють субрегіональний гегемоністський порядок, спираючись на регіональні проєкти та пошук як глобальних, так і регіональних союзників. Це означає, наприклад, що субглобальний французький або британський гегемоністський порядок є інтегрованим до американського глобального гегемоністського порядку, а турецький або індійський субрегіональний гегемоністські порядки означають реакцію на реальну або потенційну гегемонію і можуть розглядатися як контргегемоністські регіональні.

Мова йде про різні форми інтеграції до глобалізованого простору, а також про різні форми глобальної, регіональної та локальної взаємодії між означеними глобальними акторами та тими політичними організаціями, на які

розповсюджується їхній вплив. Енн Орфорд наочно демонструє, що зі створенням ООН архітектура глобальної безпеки продовжила рухатися в контексті імперської нормативно-правової системи, а відтак ми повинні взяти до уваги той факт, що сьогодні існує принаймні вимір великих просторів та регіональних об'єднань, які є (пост)імперськими за своєю суттю (Orford, 2021).

Це, на нашу думку, і означає той факт, що глобалізація, як імперський конструкт і продукт, стимулює процеси конституювання центр-периферійних відносин, за якими більш могутні та сильні глобальні актори утворюють ядро системи міжнародних відносин, а менш потужні актори є залежними від них. Така інтерпретація є цілком відповідною до світ-системного підходу в політичній науці, проте замість капіталізму як його детермінантного елементу ми пропонуємо звертати увагу на геополітичний аспект глобалізації, де в центрі знаходиться категорія «простір». Відповідно, центр-периферійні відносини – це політична взаємодія між глобальними та локальними центрами сили у єдиному просторі, який є або детериторіалізованим, або ретериторіалізованим.

Отже, процес глобалізації потрібно розглядати не лише з точки зору відтворення капіталістичної системи (яка, безумовно, є важливим елементом процесу глобалізації), а й з точки зору колективної взаємодії акторів у системі глобального простору. Тут ми звертаємо увагу і на теорію колективної дії як процесу, і на теорію політичного агента як структури відтворення політичного порядку. Сама по собі теорія колективної дії передбачає індивідуальний або груповий рівень, тобто вона застосовується для аналізу соціальних процесів усередині конкретного суспільства або між суспільствами. Але, говорячи про глобальний рівень, ми не повинні забувати про можливість застосування теорії колективної дії в якості інструмента для аналізу, наприклад, різних дій (як частини політики, якщо використовувати рансьєрівську інтерпретацію), що здійснюються державами або групами держав та реалізуються за допомогою міжнародних організацій – регіональних, міжрегіональних або глобальних.

Міжнародні організації, наприклад, є відображенням регіональних процесів, де політичні суб'єкти – національні держави – претендують на

посилення власних геополітичних позицій за допомогою використання спільних політичних практик (інтеграційні, конфігураційні, формальні, неформальні) із сусідніми державами або транснаціональними корпораціями. Така політична взаємодія розглядається нами як структурування регіональної системи, тобто її упорядкування, а отже – утворення регіонального порядку, який «уособлює процеси самоорганізації крізь призму привласнення та облаштування простору, а також конституювання нової конфігурації політичної взаємодії» (Tanaka, 2017, р. 99). Усередині будь-якого міжнародного об'єднання знаходиться принцип колективної взаємодії політичних еліт конкретних національних держав через політичні чи фінансово-економічні (ТНК) структури. І від рівня якості такої взаємодії буде залежати міцність, а також впливовість такого об'єднання. Причому ступінь консолідації буде варіюватися в залежності від ступеня інтеграції різних політичних структур до більш-менш стабільного політичного утворення з чітким та взаємовизнаним «порядком денним».

Тому всередині таких об'єднань будуть знаходитись або процеси конструювання гегемоністського порядку (згода на підкорення та співробітництво), або процеси конституювання політичного домінування (примус і переконання підкорятися). Будь-яке міжнародне об'єднання *a priori* базується на детермінанті національних (державницьких) інтересів та пошуку шляхів утворення власного гегемоністського порядку. І зазвичай таке об'єднання буде альтернативним до вже наявного і панівного політичного утворення, наприклад, Організація північноатлантичного договору (НАТО) та Організація договору про колективну безпеку (ОДКБ), «Велика сімка» (G7) та БРІКС, Парламентська рада Європи (ПАРЄ) та Азіатська парламентська асамблея (АПА) тощо. Або, інакше кажучи, таке альтернативне об'єднання буде контргегемоністським по відношенню до гегемоністського.

Паралельно з домінуванням держави як політичної форми організації простору вчені також наголошують на важливій ролі транснаціональних корпорацій, чий інструментальний характер експансії з часом перетворюється на механізм опанування конкретної частини простору. Марина Оттавей, наприклад,

порівнює сучасні транснаціональні корпорації з чартерними компаніями колоніальної Європи – Ост-Індська або Вест-Індська торгові компанії⁶⁷. З одного боку, транснаціональні корпорації є інструментами розширення власного впливу у глобальному просторі, а з іншого – механізмами конституюванням центр-периферійних відносин між економічно розвиненими державами та тими, які розвиваються або є слабо розвиненими, насамперед – це регіони Африки та Азії.

Маючи економічний характер діяльності, транснаціональні корпорації відіграють роль «провідника політики» власних урядів, наприклад, фінансуючи інфраструктурні проекти, переозброюючи армії або допомагаючи зброєю в локальних воєнних конфліктах. Останні події в Африці – військові перевороти у Гвінеї (2021), Малі (2021), Судані (2021), Буркіна-Фасо (2022), Нігері (2023) – демонструють і використання транснаціональних корпорацій, і позитивну динаміку глобального протистояння між США, Францією, Росією та Китаєм за володінням геополітичної і стратегічної ініціативи на африканському континенті. І тут мова йде не лише про природні ресурси, які необхідні для відтворення економічної системи глобальних акторів, але й про геополітичну стратегію: конкретна територія є форпостом конкретного гегемоністського порядку і окреслює реальні сфери імперського впливу.

Сьогодні, особливо в контексті виводу військ США з Афганістану, загостренням ситуації на Близькому Сході, активною конкуренцією між США, Китаєм та Росією в Африці та російсько-українською війною, дослідники реактуалізували питання занепаду американської гегемонії (Dehnavi & Karbasi, 2020), кризи глобальної системи безпеки (Warren, 2023), піднесення Китаю як нового глобального лідера (Amineh, 2022). А тому означені глобальні виклики прямо або опосередковано пов'язані з питаннями глобального простору, політичних форм організації простору, гегемонії і суверенітету. Але, окрім глобального та регіонального гегемоністських порядків, ми також можемо спостерігати й інші форми інтеграції геополітичних акторів до глобальної

⁶⁷ Більш детально читайте статтю Marina Ottaway “Reluctant Missionaries” у журналі Foreign Policy (листопад 2009 року) за наступним посиланням: <https://foreignpolicy.com/2009/11/17/reluctant-missionaries/>.

політичної системи або ж, навпаки, для протидії процесам глобалізації і побудови більш суверенної та автаркічної системи. Найбільш очевидними та поширеними в сучасному світі є процеси глокалізації та регіоналізації.

Глокалізація є конформістським процесом, в основі якого знаходяться практики *«локалізації глобального»* й означають пристосування процесів та продуктів глобалізації до локальних умов. Роланд Робертсон, автор концепції глокалізації, зазначає, що цей процес має різні прояви, як-от: політичний, економічний, технологічний – але всі вони пов'язані передусім із соціокультурними явищами, які є притаманними тій чи іншій спільноті у вигляді національної держави (Robertson, 1992). Це означає, що різні прояви глобалізації, які використовуються сучасними імперіями, національними державами або транснаціональними корпораціями, не екстраполюються на конкретну територію або частину глобального простору, тобто мають не низхідний характер; вони локалізуються, тобто інтегруються до конкретного соціально-політичного порядку і наділяються новими символічними смислами, обмеженими локальною культурою. Глокалізацію можна представити як механізм ідеологічного протистояння всеосяжній глобалізації; що Антоніо Грамші називав *«позиційною війною»*, тобто інтелектуальною та культурною *«боротьбою»* з метою реконфігурації історико-політичного блоку. Але при цьому варто зважати й на інший аспект глокалізації, який пов'язаний зі збереженням національної ідентичності⁶⁸ конкретного суспільства, наприклад, за допомогою соціальних або культурних практик, які є розповсюдженими в цьому суспільстві.

Яскравими прикладами такої *«боротьби»* між локальним та глобальним є символізація та переосмислення глобальних процесів, тобто наділення конкретних товарів, продуктів, послуг або інформації локальними

⁶⁸ Під національною ідентичність ми маємо на увазі набір унікальних, автохтонних особливостей конкретних соціальних груп або суспільства в цілому, які допомагають відрізнити одне суспільство від іншого. Тобто національна ідентичність є соціокультурною солідарністю між соціальними агентами, які наділяють соціальний простір винятковими якостями, смислами та символами, наприклад, за допомогою традицій, культури, ритуалів, літератури, музики, танців, гумору тощо.

(автентичними) сенсами та смислами, наприклад, героєм французького Макдональдсу є гал Астерікс – герой французької популярної культури коміксів; ще один приклад – заміна акторів у фільмах під час прокату (китайські актори замість американських) або наділення героїв соціокультурними особливостями конкретного суспільства (гумор, анекдоти, одяг, повсякденні звички); ще один приклад – це пристосування технологій до локальних умов їх використання (китайські смартфони). Тобто глокалізація є процесом або взаємопроникнення, або злиття глобальних і локальних елементів. Відповідно, мова йде про політику транснаціональності, яка лежить в основі процесу глобалізації, та політику відкритості з боку процесів глокалізації. Віктор Рудометоф, наприклад, справедливо зазначає, що «хоча історичну глобалізацію можна вважати відповідальною за поширення культурної однорідності та подібності формальних рис національних держав по всьому світу, глокалізація ж конструює культурну неоднорідність і специфіку» (Roudometof, 2014, p. 19).

Тож «локалізація глобального», яка лежить в основі процесу глокалізації, передбачає селекційну інтеграцію, апробацію, інтерпретацію та конкретизацію глобальних процесів відповідно до територіалізованої національної держави. Тут ми повинні згадати просторовий аспект будь-якої політичної організації, адже глобальний простір передбачає універсалізм, уніфікацію «правил гри», які повинні прийматися всіма акторами такого простору. Тоді ж як глокалізація є партикулярним проявом конструювання локальних (а в контексті державотворення – етатичних, національних або культурних) особливостей. І в процесі глокалізації ми вбачаємо прояви протистояння імперськості, що характерно навіть для періоду розбудови колоніальної системи.

Імперія, як ми вже зазначали в попередніх розділах, є орієнтованою на побудову власного імперського світу, який позиціонується необмеженим територіально, тобто має просторовий характер. У такому сенсі імперія інтегрує величезну кількість різних політій до свого простору; вона стає гетерогенною та потребує як непрямих способів управління, так і відтворення партикулярних особливостей з упровадженням імперської ідеології і, як наслідок, виникненням

колоніальної архітектури – поєднанням ампіру з соціокультурними особливостями колонії (індо-сарацинський стиль, неомавританський стиль, американський, французький або британський колоніальний стиль). Тобто імперія використовує локальні особливості як мережу інтеграції колоній до свого політичного простору через соціокультурне середовище. Крім того, мова йде і про політичну глокалізацію, тобто виокремлення політичних груп (ширше – класів), які несуть відповідальність за управління колонією, наприклад, колоніальна адміністрація із місцевих жителів або представленість колоніальних соціальних груп у парламенті метрополії або інших політичних інститутах.

Роланд Робертсон зазначає (Robertson, 1992), що національна культура та локальні ідентичності конструювалися й вигадувалися через контакт з іншими, конституюючи таким чином відмінність у соціальних нормах, поведінці, практиці спілкування й утворенні унікальних особливостей власної культури. І тут, на нашу думку, мова повинна йти не лише про локальні культури, що формувалися на протиставленні одна одній, але й про національні держави, які виникали на постімперському просторі і в основі яких заходило протиставлення себе імперії і себе іншим постімперським політіям. Тобто конструювання партикулярних ознак постімперського світу відбувалося на контрасті з універсальним імперським світом, а відтак ми говоримо про класичну дихотомію будь-якої імперії «універсалізм – партикуляризм», яка була сформована Майклом Манном (Mann, 1986, р. 444). Універсалізм означає, що поєднання, наприклад, множин національних або етнічних структур потребує вироблення спільних «правил гри», а тому кожна партикулярна частина повинна пристосовуватися одна до одної. Партикуляризм, навпаки, стимулює вироблення соціального і політичного опору, який захищає власну історію, ідентичність, територію або культуру, претензію на існування.

Глокалізація в такому випадку означає, що тренди глобалізації не просто локалізуються, але й пристосовуються до локальних умов і відтворюються як партикулярні елементи універсального соціального порядку. Тобто відбувається процес привласнення конкретного явища, наприклад, створення бізнес районів у

великих містах Китаю, Катару, Лондону або Тайбею; виникнення технологічних парків або локальних «Кремнієвих долин»; побудова регіональної мережі локальних центрів відтворення процесів глобалізації у вигляді транснаціональних корпорацій, фінансових або виробничих центрів, окремих економічних районів тощо. Інакше кажучи, метою глобалізації є конструювання центру знань щодо оволодіння простором і його операціоналізації. Тому в авангарді глокалізації знаходиться процес ретериторіалізації та вироблення нових просторових практик, насамперед геополітичних та соціокультурних. Також глокалізація (ретериторіалізація + партикуляризація) впливає на простір репрезентації, тобто такий простір, який «проживається та відчувається», а значить впливає на рівень соціальної солідарності та соціальної прихильності, наприклад, до конкретного місця, до Батьківщини або культури.

Повертаючись до (пере)осмислення простору та території, зауважимо, що імперії будувалися на принципі детериторіалізації – нівелюванні локальних особливостей на території тих політій, які інтегрувалися до імперського політичного порядку, та принципі ретериторіалізації – конституюванні імперських структур владних відносин і конструюванні ідеологічного обґрунтування імперської влади. Глобалізація як механізм відтворення імперії демонструє схожу логіку, що полягає або в повному витісненні, або в зменшенні впливу локальних особливостей з метою інтеграції території до єдиного глобального простору. Тоді ж як глокалізація, на нашу думку, демонструє реструктуризацію ретериторіалізації, тобто переосмислення власної політичної ідентичності в межах глобального простору; утворення механічних обмежень (суверенітету) для проявів глобалізації; просторову інверсію, яка полягає в конституюванні власних унікальних особливостей і просуванні принципу партикуляризму, але зі збереженням власних позицій в глобальному просторі.

Ми частково поділяємо ідею Джона Рітцера про те, що головною особливістю сучасних глобалізаційних процесів є конфлікт між глобалізацією та глокалізацією (Ritzer, 2003, p. 207). Глобальний простір складається із множини політичних форм, кожна з яких претендує на власну інтерпретацію як процесів

глобалізації, так і своєї ролі в таких процесах. Приклад сучасних імперій – американської, китайської та російської – демонструє не лише глобальне протистояння та конституювання різних гегемоністських порядків, але й різноманітне використання процесів глобалізації зі збереженням власної унікальності та глобальної привабливості. Це проявляється передусім в етатизації суверенної влади, глокалізації виробництва товарів і послуг, а також використанні процесів глобалізації для обходу санкцій.

Тобто глокалізацію можна розглядати як інтерпретацію глобальних ідей, які пристосовуються та/або адаптуються до конкретних місць у просторі (Burke, 2009, р. 6), а тому такі ідеї, окрім, власне, процесу матеріалізації, також ретериторіалізуються, насичуються локальними смислами. Якщо глобалізація є процесом детериторіалізації національних держав, оскільки простір не може бути обмеженим, а правила повинні бути універсалізовані, то глокалізація є механізмом ретериторіалізації, тобто (пере)винайдення власної території, національної чи колективної ідентичності або партикулярних (у локальному сенсі – універсальних) норм та цінностей. Сама ідея не стільки протистояти глобалізації та її процесам, скільки використовувати її як власну стратегію розвитку національної держави є ідеєю модернізаційних практик як політичного порядку, так і політичної системи в цілому. Це означає, що використання локалізації означає намагання вирішення локальних проблем, не втрачаючи при цьому глобальної орієнтації. Одним із таких прикладів може бути регіоналізація, якщо визначати її як інтеграційну практику.

Регіоналізацію можна розглядати або як одну з конфігурацій глобалізації, обмежену регіональними межами, або як альтернативу глобалізації. У будь-якому випадку регіоналізація також є процесом побудови політичної форми організації простору, яка формально може бути обмеженою, але номінально така обмеженість нівелюється занадто сильною взаємодією з іншими акторами глобального простору. З одного боку, регіоналізація є спробою універсалізації території (частини простору) державою або групою держав, що (а) проводять м'яку експансіоністську політику, (б) творять нові політичні практики

організації та управління територією як геополітичною формою, (в) конструюють нову соціальну реальність у вигляді артикуляції спільних соціокультурних ідентичностей. З іншого боку, регіоналізація є спробою знайти своє «місце» в глобальному просторі та наділити таке «місце» новими сакральними смислами або ідеями, наприклад, ідеями колективної безпеки, спільних ідентичностей, успішного політичного майбутнього або повернути геополітичний вплив.

Найбільш очевидний та успішний приклад регіоналізації сьогодні – це Європейський Союз, політичне утворення, в основі якого лежить ідея формування єдиної та сильної Європи. Звісно, що факт утворення ЄС та факт його функціонування сьогодні можна осмислювати по-різному, однак Ян Зельонка наголошує, що сучасний Європейський Союз можна розглядати як форму сучасної імперії – Священної Римської імперії (Zielonka, 2006). І така думка пов'язана не лише з історією піднесення європейських імперій, але й з наявністю політичної волі сучасних центрів колишніх імперій, передусім Франції, Німеччини та Великобританії (остання вже не є членом ЄС унаслідок проведення референдуму про вихід, більш відомого, як Brexit).

Приклад Європейського Союзу є скоріше винятком з правил, тому що інші подібні ініціативи, на кшталт Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), Співтовариства розвитку Південної Африки (САДК), Карибського співтовариства (КАРІКОМ), Економічного співтовариства держав Західної Африки (ЕКОВАС), Азіатсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС) чи Західноафриканського економічного і валютного союзу (УЕМОА) продемонстрували свою нежиттєздатність з точки зору політичної форми організації простору, хоча їй залишаються регіональними організаціями для взаємодії. Джованні Барб'єрі, наприклад, зазначає, що успішність та сміливість утворення Європейського Союзу є прикладом інтеграційної регіоналізації, яка ґрунтується на широких та раціональних інституційних механізмах, тоді ж як інші подібні «регіональні союзи» не мають власної інституційної архітектури та обмежуються слабкими економічними, ресурсними або дипломатичними

зв'язками (Barbieri, 2019, p. 427). Це, на нашу думку, пов'язано із різним історичним контекстом, притаманним різним регіонам світу, зокрема архітектоніка влади, геополітичні амбіції, постколоніальний стан, сильний вплив центр-периферійних відносин тощо.

Також не менш важливим елементом процесу регіоналізації є ідеї та норми, тобто нормативно-ціннісний аспект політичної організації, про що пише Амітав Ачарья. Справа в тому, що ідеологія, яка лежить в основі регіоналізму – усвідомленого та ідеологічно обґрунтованого процесу регіоналізації, спрямована на конституювання «колективних ідентичностей та норм належної поведінки, які інституційно оформлюються і набувають легітимізованих практик» (Acharya, 2009, p. 27). Тобто в основі регіонального об'єднання знаходиться спільна ідея побудови політичного майбутнього, якщо говорити більш широко, або ж ідея конструювання та легітимації власного світу (на кшталт з імперським світом – Рах), – регіоналізм. Останній означає тенденцію і політичне зобов'язання організувати світ у термінах регіонів, коли відбуваються процеси реорганізації та реструктуризації регіонального простору (Hettne, 2005). Інакше кажучи, регіоналізація є процесом досягнення стану регіоналізму, за якого формується історико-політичний блок політій, які є орієнтовані на потенційне утворення регіонального гегемоністського порядку.

Якщо частково використати ідею Яна Зельонки, а також взяти до уваги той факт, що західноєвропейські країни-члени ЄС мають імперське минуле, то ми побачимо, що регіоналізм використовується як геополітичний імператив. Тобто регіональне об'єднання одночасно конституює власний політичний порядок і екстраполює політичні практики управління на національні держави поза межами Європейського Союзу, наприклад, за допомогою представленості в G7 або G20. Інакше кажучи, Європейський Союз використовує принцип ретериторіалізації для власної й обмеженої кордонами частини простору, а також принцип детериторіалізації для глобального простору. Але як і будь-яка політична організація, що використовує імперську логіку управління, ЄС зіштовхується з проблемою просторового охоплення, тобто проблемою

дистанції. Наприклад, чим далі знаходяться сфери інтересів ЄС від самого ЄС, тим меншою і слабшою є здатність змушувати інших акторів глобального простору дотримуватися уніфікованих норм і правил саме Європейського Союзу, тож це змушує регіональне об'єднання переходити з наднаціонального на державний рівень (Jetschke & Murray, 2012, p. 178).

На нашу думку, регіоналізація є процесом перебудови імперських структур, тобто пристосуванням політичної системи до (пост)колоніальних реалій. Сильний регіоналізм як ідеологічна інтерпретація регіоналізації виникає в тих частинах простору, де існували сильні імперії, які змогли створити власні гегемоністські порядки, насамперед ідеться про європейські імперії. Слабкий регіоналізм є характерним для тих частин глобального простору, де знаходилися колоніальні володіння європейських імперій, наприклад, Латинська Америка, Африка або Близький Схід. Тут мова йде не лише про геополітичну та регіональну конкуренцію конкретних акторів, але й про слабку матрицю інституційного дизайну, яка полягає у відсутності політичної стабільності й позитивній динаміці соціальних рухів, передусім військових переворотів, громадянських війн, протестів.

Процес регіоналізації досі залишається неоднозначним, оскільки ми спостерігаємо протистояння «Глобальної Півночі» та «Глобального Півдня», які конструюють різні форми регіональної взаємодії. Передусім відмінність полягає в інституційному дизайні регіонального об'єднання, яке, у випадку з державами «Глобального Півдня», є менш інституціоналізованим, бюрократизованим та традиційним з точки зору європоцентризму. Окрім того, стають все більш розмитими лінії політичного та економічного розмежування через злиття інтересів, наприклад, у вигляді таких регіональних об'єднань як Організація країн-експортерів нафти (ОПЕК) або Економічне співтовариство країн Західної Африки (ЕКОВАС). Останнім важливим чинником різноманітності регіоналізму є збільшення усвідомлення власного політичного майбутнього та глобальної (само)ідентифікації (творення постколоніальних націй), що проявляється в артикуляції дискурсивної політики постколоніалізму та опору практикам

імперіалізму й колоніалізму. Тобто регіон стає не просто частиною простору, а унікальним середовищем, по відношенню до якого утворюються структури символічного наповнення, наприклад, через культуру, політичний опір, (пере)осмислення власної історії тощо.

Відсутність усталених інституційних традицій та постколоніальний стан таких національних держав (у випадку з африканськими державами мова йде про етнічно-патримоніальні субсистеми) означає їхню потенційну слабкість в контексті побудови міцної політичної системи. Означена Світовим Банком частина глобального простору, більш відома як «Глобальний Південь», є неформальною номінацією тих постколоніальних держав, які сьогодні представляють регіони Латинської Америки, Африки та Азії, а також є своєрідним антагоністом в системі міжнародних відносин. Хоча при цьому «Глобальний Південь» є демонстрацією відтворення імперської логіки управління, насамперед свого історичного минулого та політичного майбутнього, позаяк цей регіон представляє собою «територіальну, реляційну, структурну та політичну конструкцію, яка фундаментально стосується розподілу влади в глобальній системі» (Sud & Sánchez-Ancochea, 2022).

Ми говоримо про семантизацію окремих частин простору та наділення їх унікальними особливостями, що, як правило, конструюються в центрах капіталістичної системи або центрах гегемоністських порядків, наприклад, «Глобальний Південь» і «Глобальна Північ», «Стара Європа» і «Нова Європа», «Старий Світ» і «Новий Світ», «Ближній Схід» і «Далекий Схід» тощо. Власне, постімперський простір є насиченим подібними дискурсивними номінаціями, адже вони є інкорпорованими до різних імперських гегемоністських порядків. Такий неоліберальний дискурс, що базується на колоніалізмі та імперіалізмі, відтворює ті правила артикуляції гегемонії, які є усталеними з позиції центрів гегемонії та, швидше за все, є неприйнятними для периферійних акторів. Відповідно, і глокалізація, і регіоналізація є одночасно і процесами суб'єктивації периферійних політій (набуття статусу суб'єкту, як мінімум, регіональної політики), і механізмами вироблення власних геополітичних ідентичностей. У

такому контексті глобалізацію варто розглядати як політичну стратегію, тоді ж як регіоналізацію та глокалізацію як геополітичні тактики, що є орієнтованими на конструювання більш комплексної геополітичної стратегії.

Ерік Свінгедоу стверджує, що «протягом тривалого часу і до сьогодні національна держава виділялася як основний осередок кристалізації та вирішення напружень і конфліктів» (Swyngedouw, 2004, p. 32). Але тут, на нашу думку, потрібно вказати на один гносеологічний нюанс, який полягає у трактуванні національної держави як політичної форми організації простору. Національна держава, як ми вже зазначали раніше, передбачає певний політичний ідеал, коли державні кордони окреслюють більш-менш усталені форми соціальної взаємодії щодо конструювання та конституювання національних, культурних та соціальних ідентичностей. Орім того, національна держава, яка виникає на постімперському просторі як політико-культурна реакція на колапс імперського світу, проводить процес ретериторіалізації. А відтак і поняття національна держава, і поняття імперія об'єднуються навколо просторової системи владних відносин, що виділяється або в територіально обмежену владу – суверенітет, або просторово необмежену владу – гегемонію, або в територіально реструктуризовану владу – панування.

Регіональні та глобальні події останніх десяти років показують, що конфлікти виникають насамперед у тих політичних організаціях, які виникли на постімперському просторі, але не спромоглися інституційно оформити політичну систему національної держави. А тому військові конфлікти набували характеру деконструкції хиткої ліберально-демократичної системи, утвореної під керівництвом центрів гегемоністського порядку. Кінцевою метою таких соціальних рухів була суверенізація системи владних відносин з подальшою територіалізацією, тобто реструктуризація та локалізація суверенітету. Наприклад, під час захоплення Афганістану талібами, військових переворотів у африканських країнах (Нігер, Малі, Судан, Гвінея тощо), громадянських війнах у Лівії або Сирії. Тобто в таких політичних подіях, які мають і геополітичний, і глобальний характер, спостерігається тенденція до локалізації політичної влади

та «боротьби» проти гегемоністського порядку. А також до пошуку нових моделей регіональної системи безпеки та пошуку нових глобальних акторів, які здатні підтримати, тобто легітимізувати, утворений політичний режим та профінансувати його життєздатність. Такі політичні події зазвичай є цілком очевидною реакцією на процеси глобалізації, тобто на процеси (а) відтворення імперської (а також колоніальної) логіки управління, (б) інтеграції до глобального простору з уніфікацією політичної системи, (в) нав'язування універсальних ідей та концепцій неоліберального порядку.

Тож вочевидь будівництво «Глобальної імперії», прибічниками якої є Антоніо Негрі та Майкл Хардт, є утопією через те, що автори або не звертають уваги, або ігнорують неореалістичний підхід щодо теорії міжнародних відносин, згідно з яким кожна держава відстоює власні національні інтереси, відводячи другорядну роль регіональної або глобальної взаємодії. Джон Міршаймер справедливо наголошує, що ліберальна держава здатна існувати лише в однополярному світі, оскільки вона не переймається про наявність реального опонента в глобальному просторі, здатному кинути їй виклик (Mearsheimer, 2001, р. 2). Але дана теза, на нашу думку, несе в собі діалектичну значимість: потенційна глобальна гегемонія можлива за умови конституювання історико-політичного блоку, тобто реального геополітичного союзу, який здатен акумулювати силу, ідеологію та політичні ресурси для побудови контргегемоністського порядку з подальшою глобалізацією такого порядку. Це означає, що сам по собі глобальний простір є середовищем конструювання альтернативних політичних реальностей, в основі яких знаходяться протилежні політичні інтерпретації майбутнього, наприклад, ліберальна та авторитарна, капіталістична та соціалістична, однополярна або біполярна.

Пол Кеннеді, який займався аналізом виникнення та розвитку держав й імперій, доходить висновку, що будь-яка глобальна гегемонія рано чи пізно потерпає від «імперського перенапруження», коли позитивна динаміка стратегічних обов'язків у глобальному просторі вимагає збільшення військових та фінансових ресурсів на їхнє досягнення та відтворення (Kennedy, 1987, р. 515).

І якщо будь-яка гегемонія потребує підтримки, згоди та співпраці, то центр глобальної гегемонії потребує регіональних або локальних форпостів, які здатні забезпечувати (а) стримання потенційних гегемонів у регіоні, (б) відтворення ідеології у вигляді соціальної реальності або політичної відповідальності, (в) просувати та підтримувати глобальні стратегічні зобов'язання, бути дотичними до їх реалізації. У випадку зі Сполученими Штатами такими регіональними та локальними форпостами є Південна Корея, Японія, Тайвань, Австралія, Європейський Союз. У випадку з Росією такі форпости – це Білорусь, Таджикистан, Киргизія, Угорщина, деякі африканські політичні утворення. У випадку з Китаєм – Пакистан, Іран і Росія, а також деякі африканські країни.

Тобто ми бачимо, що кожна сучасна імперія потребує наявності потенційних або реальних, ситуативних або історично обґрунтованих союзників, які, власне, і складають історико-політичний блок гегемоністського порядку. Окрім того, кожен гегемоністський порядок виокремлює власні сфери впливу, які або складаються із колишніх колоній, або є потенційно важливими з точки зору геополітики. Останні події в Африці, які експерти та аналітики вже назвали «*поясом перевороту*»⁶⁹, демонструють зіткнення глобальних інтересів між США, Францією, Росією та Китаєм як глобальними акторами, а також низкою африканських держав як регіональними акторами. З одного боку мова йде про природні ресурси, насамперед уран і золото. Проте в більшій геоісторичній перспективі мова йде про будівництво нової регіональної політичної реальності, яка протипоставляється ліберальній демократії й гегемоністським порядкам Франції (регіональному) і США (глобальному). А це може розглядатися як реконфігурація регіональної архітекtonіки влади, де локальні політичні еліти утворюють власний «порядок денний» та здатні артикулювати контргегемоністські (а навіть й антиколоніальні) наративи.

⁶⁹ Більш детально про державні перевороти в африканських країнах читайте у статті *Explainer: Niger a linchpin for stability in Africa's "coup belt"* на сайті видання The Guardian за наступним посиланням: <https://www.theguardian.com/world/2023/jul/27/explainer-niger-a-linchpin-for-stability-in-africas-coup-belt>

Глобалізація як процес пошуку універсальної форми упорядкування глобального простору розглядається нами не як альтернативна форма, а як наявне конвергентне середовище, всередині якого існують імперська та державна логіка управління простором і територією. Глокалізація та регіоналізація, означені нами як альтернативні форми глобальної взаємодії, демонструють той факт, що конкретні місця можуть стримувати руйнівні тенденції глобалізації через структури територіального управління, які об'єднують місцеві можливості для стримування глобальних процесів (Amin & Thrift, 1994). Але при цьому сам факт «територіальності» досі залишається вагомим складовою державної політики, передусім через атрибутивність державних кордонів та суверенності державної влади.

Висновки до розділу 3

Проведений структурно-функціональний аналіз політичного простору в контексті побудови політичного порядку допоміг визначити три ключові принципи операціоналізації та інструменталізації політичного простору в контексті сучасних глобалізаційних процесів, а саме: територіалізації, детериторіалізації та ретериторіалізації. Перший принцип означає перетворення частини простору на конкретну територію, у межах якої конструюється система владних відносин і відбувається процес конституювання практик (само)ідентифікації населення з територією. Другий принцип означає нівелювання кордонів території та їхнє відкриття по відношенню до всього простору, як наслідок, виникнення інтеграційних територіальних практик. Третій принцип означає подолання детериторіалізаційних практик та перегляд існуючого «порядку речей», тобто переосмислення території як частини простору і території як частини локусу.

Означені принципи операціоналізації політичного простору демонструють конституювання в глобальному просторі трьох гегемоністських порядків сучасних імперій, які вибудовують розгалужену мережу впливу та відтворюють власні політичні порядки, які вважаються альтернативними один до одного й

зазвичай виключають один одного з глобального дискурсу. Американський гегемоністський порядок є глобальним і використовує принцип детериторіалізації для утворення універсалізованого та кодифікованого глобального простору, який формується навколо центру відтворення імперії. Російський гегемоністський порядок є регіональним і використовує як принцип детериторіалізації, так і принцип ретериторіалізації для відтворення власного політичного порядку. Китайський гегемоністський порядок, який є глобальним прагматичного типу, претендує на регіональний і глобальний масштаб одночасно, використовує як принцип територіалізації, так і принцип детериторіалізації для побудови гнучкої і послідовної системи впливу.

Всередині будь-якого гегемоністського порядку знаходяться як центри його відтворення, так і ті політичні організації, які залучаються до відтворення конкретного політичного порядку. Ідеться про сучасні держави як панівні політичні форми організації простору й суб'єкти розповсюдження (пост)імперського впливу. По-перше, ми виділяємо групу сучасних держав, які мають яскраво виражене колоніальне минуле і зберігають геополітичні позиції в сучасному глобальному просторі. Зокрема це стосується відтворення центр-периферійних зв'язків з колишніми колоніями та конституювання відповідних ідеологічних дискурсів для збереження власних субгегемоністських порядків. По-друге, ми виділяємо ще одну групу сучасних держав, які умовно позначаються як держави «Глобального Півдня» і є прикладами постімперських політичних утворень. Такі держави або інтегровані до наявних гегемоністських порядків, або намагаються конструювати власний геополітичний дискурс, утворюючи різні (між)регіональні або локальні об'єднання, зосереджені на виробництві альтернативних практик артикуляції глобалізаційних процесів та політичних порядків. Таким чином, учасники «Глобального Півдня» намагаються подолати геополітичний статус «маргіналізованих» політичних організацій і відігравати більш помітну та автономну роль у регіоні.

Територія, рівно як і принцип територіалізму, усе ще продовжує відігравати важливу роль як в геополітиці, так і в системі міжнародних відносин.

Зокрема принцип територіалізму активно використовується державами «Глобального Півдня» задля відтворення практик глокалізації і регіоналізації. Інакше кажучи, у межах глобального простору відбувається процес виокремлення геостратегічних частин такого простору з подальшою кооптацією політичних організацій у межах цієї частини простору. Відповідно, простір наділяється не лише політичним сенсом, але й ідеологічним смислом, який розкривається за допомогою практик суб'єктивації постколоніальних політичних організацій та конституювання альтернативного глобального дискурсу, зазвичай орієнтованого проти панівного «західного» неоліберального гегемоністського порядку. Не останню роль в інтеграційних та дезінтеграційних процесах в регіонах, де формуються такі дискурси, відіграють Китай та Росія, пропонуючи власні проекти глобальної взаємодії.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі представлено концептуальну модель упорядкування політичного простору, яка ґрунтується на визначенні структурно-функціональних та нормативно-ціннісних особливостей політичного порядку, в основі якого знаходиться система універсального контролю, яка використовує різні форми владних відносин (суверенітет, гегемонію, панування) та ідеологічні апарати (власне, ідеологічні та репресивні). Глобалізація як неоднозначний світовий процес охоплює різні аспекти життєдіяльності суспільства – соціальний, економічний, культурний, інформаційний та політичний. Власне політичний аспект глобалізації стосується насамперед особливостей функціонування різних глобальних акторів – сучасних держав, імперій, транснаціональних корпорацій та міжнародних (у тому числі регіональних) об'єднань. Ключовою характеристикою будь-якої політії є інструменталізація та операціоналізація фізичного простору з подальшим його перетворенням на соціальний та, що найголовніше, політичний. Відповідно, політичний простір як одна з центральних категорій сучасної політичної науки потребує ретельного (пере)осмислення та концептуалізації задля більш зваженого та раціонального використання, зокрема для проведення компаративних досліджень.

Ідейною основою дисертаційної роботи є теза про те, що сучасні глобалізаційні процеси є дотичними до практик імперіалізму, адже будь-яка імперія передусім є гетерогенною і просторовою формою, яка претендує на постійне розширення, безальтернативність власного політичного порядку й розбудову власного імперського світу – *Рак*. Імперський світ і є прикладом глобалізації в тому сенсі, що він робить гнучкими та інструментальними кордони імперії, а також пропонує власну інтерпретацію соціальної реальності. Це означає, що всі частини імперського простору так чи інакше поєднуються між собою за допомогою розгалуженої мережі владних структур. Відповідно, політичне управління поєднується із соціальною дійсністю та економіко-

господарською системою, формуючи спільні практики використання імперського простору й відтворення спільних (гео)політичних ідентичностей.

Дослідницька стратегія дисертаційної роботи, метою якої було визначення способів (спів)існування та функціонування політичних форм організації простору (імперій, держав, транснаціональних корпорацій, міжнародних об'єднань) як політичних порядків у контексті глобалізаційних процесів, дозволила дійти таких висновків.

1. Шляхом розкриття основних теоретико-методологічних інтерпретацій глобалізації як сучасного процесу розвитку суспільства визначено ключові особливості, що характеризують глобалізацію, а саме:

- просторовий характер глобалізаційних процесів з відкритим або прихованим прагненням до нівелювання державних кордонів та інтеграції політичних локусів до єдиної та універсальної системи;
- співвідношення процесів територіалізації, детериторіалізації та ретериторіалізації як інструментів операціоналізації фізичного простору та його подальше перетворення на соціальний та політичний з урахуванням інтеграційних факторів;
- універсальний характер глобалізаційних процесів, що передбачає конструювання спільної глобальної ідентичності серед суспільств різних політій, але разом із цим й елітарний характер по відношенню до політичних еліт конкретних держав;
- взаємодія імперій та глобалізації, де центри колишніх імперій є центрами відтворення глобалізації і шлях, яким вони розповсюджують глобалізацію, відповідає колоніальним завоюванням у минулому;
- центр-периферійний характер глобалізації, який проявляється в конституюванні на глобальному рівні центрів відтворення і розповсюдження глобалізаційних процесів.

2. На основі аналізу теоретико-методологічних напрацювань, які стосуються дослідження фізичного та соціального простору, запропоновано

концептуальну модель «політичного простору», який є операціоналізованим та перетворюється на механізм упорядкування суспільства. В основі будь-якого політичного простору знаходиться політичний порядок, метою якого є не лише упорядкування різних соціальних та/або політичних груп в єдиному середовищі, але й проведення процесів кодифікації соціальної реальності та універсалізації системи контролю. Доведено, що система універсального контролю як необхідна умова функціонування політичного порядку засновується на системі владних відносин комбінованого типу (суверенітет, гегемонія, панування) та ідеології як структур конституювання політичної реальності (ідеологічні та репресивні апарати). Відповідно, різна конфігурація влади й ідеології по-різному змістовно наповнює наявний політичний порядок, зокрема посилюючи або пом'якшуючи контроль над політичним простором.

3. Означені ключові особливості сучасних глобалізаційних процесів, а також концептуальна модель «політичного простору» допомогли виокремити нову категорію в політичній науці – «політичні форми організації простору». Запропонована авторська категорія має евристичний потенціал та є обґрунтованою з точки зору домінування в сучасній політичній науці державоцентричного підходу та принципу територіалізму. Політична форма організації простору є упорядкованою політичною системою, чия функціональна спроможність залежить від можливості відтворення системи універсального контролю з різними конфігураціями владних відносин та ідеологічного обґрунтування таких відносин. Категорія «політичні форми організації простору», на нашу думку, знімає державоцентричний шлейф та ставить в центр дослідницької уваги категорії «простір», «порядок», «влада». Окрім того, категорія «політичні форми організації простору» допомагає виокремити різні логіки управління – державну, імперську, форми суверенної влади – державну, імперську, типи гегемоністських порядків – глобальний, регіональний, механізми інтеграції до глобального простору – регіоналізацію та глокалізацію.

4. Проведений компаративний аналіз різних імперій показав, по-перше, домінування державоцентричної інтерпретації в процесі категоризації

імперій, і, по-друге, надмірний дослідницький опортунізм по відношенню до просторового характеру імперій. Запропоновано визначати імперію за її структурно-функціональними та нормативно-ціннісними характеристиками, зокрема за (1) характером просторового розширення й опанування простору, (2) наділенням простору особливим імперським змістом для подальшого конституювання імперського світу – *Rax*, (3) конструюванням безальтернативного політичного порядку, (4) центр-периферійними відносинами і відтворенням локальних конфліктів між периферіями, (5) геополітичною напруженістю як результатом «перенавантаження системи» і неможливістю підтримувати баланс між внутрішньополітичною стабільністю та зовнішньополітичними амбіціями. Також, урахувавши позиції авторів-представників різних методологічних підходів щодо аналізу імперії, запропоновано використовувати термін «імперія» для позначення політичних порядків сучасних глобальних акторів, зокрема США, Росії та Китаю. Доведено, що за характером реалізації імперської логіки влади, просторовим геополітичним мисленням та конституюванням власних безальтернативних порядків означені глобальні актори є прикладами сучасних імперій.

5. Запропоновано авторську модель гегемоністських порядків сучасних імперій:

- глобальний гегемоністський порядок, спрямований на глобальне домінування, побудову розгалуженої мережі впливу і артикуляцію дискурсу об'єднання навколо центру імперії. Такий порядок може бути або *месіанським* (ідеологічне обґрунтування власної винятковості та готовності нести відповідальність за глобальні процеси), або *прагматичним* (використання м'якої сили та інфраструктурно-інвестиційне забезпечення власного впливу).
- регіональний гегемоністський порядок, орієнтований на частину регіону постімперського простору та спрямований на використання історичних наративів для відтворення практик домінування. Такий порядок ґрунтується на інтерпретації

регіональної гегемонії як «геополітичної цінності», і в його основі знаходиться використання не абсолютної сили, а відносної переваги, яка може забезпечуватися армією, ресурсами або технологіями.

6. Доведено, що в основі побудови будь-якого гегемоністського порядку знаходяться модуси – динамічні характеристики гегемонії як процесу розповсюдження влади, зокрема модус влади, модус сили, модус капіталу та модус ідеології. Інтегрованість усіх чотирьох модусів забезпечує структурно-функціональні та нормативно-ціннісні аспекти реалізації гегемонії. Окрім того, домінування сучасних імперій у кожному з чотирьох модусів забезпечує контроль за глобальним простором, а також сприяє формуванню регіональних або глобальних блоків союзників (міжрегіональні та міжнародні об'єднання), які визначають панівний порядок як *modus vivendi*.

7. Виокремлено основні моделі співіснування політичних форм організації простору в глобальному середовищі, а саме:

- *міжімперський формат співіснування*, який означає практики взаємодії сучасних імперій в глобальному просторі з виокремленням альтернативних політичних порядків, які зазвичай є взаємовиключними та претендують на завершеність. Такий формат демонструє глобальну конкуренцію між сучасними імперіями та окреслює реальні або потенційні межі геополітичної нестабільності в різних регіонах світу.
- *міждержавний формат співіснування*, який означає співпрацю сучасних держав у глобальному або регіональному середовищах на основі утворення різних міжнародних та регіональних об'єднань як майданчиків взаємодії та просування національних інтересів. Такий формат сприяє активному використанню практик глокалізації та регіоналізації для вироблення альтернативних способів використання глобалізаційних процесів і збереження геополітичної автономності політичної системи.

- *формат співіснування імперій та держав*, який означає залученість сучасних держав до процесу відтворення глобального або регіонального гегемоністських порядків сучасних імперій через формування політичних блоків. Такий формат означає залучення сучасних держав до спільних глобальних проєктів шляхом розбудови інфраструктури, упровадження інвестиційної політики, гарантій захисту й безпеки тощо.

8. Виявлено посилення процесу реконфігурації світового порядку, який полягає в активному суперництві двох глобальних гегемоністських порядків сучасних імперій – месіанського (США) та прагматичного (Китай). Обидва глобальні актори використовують системний підхід щодо розповсюдження імперського впливу, проте Китаю властиво використання комплексної і прагматичної зовнішньополітичної стратегії, тоді ж як США фокусуються на локус-мережевому впливі, наприклад, на формуванні стратегічних альянсів з державами, що територіально наближені до Китаю. Обидві сучасні імперії використовують експансіоністську політику для відтворення глобального впливу, проте така політика має структурні відмінності: Сполучені Штати застосовують військове просування та технологічну перевагу, тоді ж як Китай зосереджений на інвестиціях та інфраструктурі. Відповідно, перерозподіл сфер впливу, а також активне і комбіноване використання різних форматів співіснування з сучасними державами, зокрема участь у військових конфліктах та розбудову регіональної економічної інфраструктури, ми характеризуємо як *геополітичну компресію* – двостороннє стиснення глобального простору. Це означає, що суперництво між США та Китаєм у різних частинах такого простору впливає на загальну геополітичну стабільність і посилює процеси потенційного «зіткнення імперій», утворюючи динамічні лінії розмежування (Тайвань, Україна, Близький Схід тощо).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Acemoglu, D., Robinson, J., & Torvik, R. (2020). The political agenda effect and state centralization. *Journal of Comparative Economics*, 48(4), 749–778.
2. Acharya, A. (2009). *Whose Ideas Matter? Agency and Power in Asian Regionalism*. Ithaca: Cornell University Press.
3. Acharya, A. (2020). The Myth of the “Civilization State”: Rising Powers and the Cultural Challenge to World Order. *Ethics & International Affairs*, 34(2), 139–156.
4. Agamben, G. (1998). *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Redwood City: Stanford University Press.
5. Aghili Dehnavi, E., & Karbasi, M. (2020). The reasons for the decline of American hegemony and its impact on China’s regional policies in the Middle East. *Revista San Gregorio*, 1(37), 104–114.
6. Agnew, J. (1994). The territorial trap: The geographical assumptions of international relations theory. *Review of International Political Economy*, 1(1), 53–80.
7. Aleprete, M. (2011). Competing Visions of the International System: Role-identity Incommensurability and US-Russian Relations. *Russian History*, 38(1), 125–144.
8. Althusser, L. (1985). *For Marx*. London: Verso.
9. Althusser, L. (1985). *For Marx*. London: Verso.
10. Althusser, L. (2014). *On the Reproduction of Capitalism: Ideology and Ideological State Apparatuses*. London: Verso.
11. Althusser, L., & Montag, W. (1991). On Marx and Freud. *Rethinking Marxism*, 4(1), 17–30.
12. Amin, A., & Thrift, N. (1994). Holding down the global. In A. Amin and N. Thrift (Eds.), *Globalization, institutions and regional development in Europe* (pp. 257–260). Oxford: Oxford University Press.
13. Amineh, M. (2022). *The China-led Belt and Road Initiative and Its Reflections: The Crisis of Hegemony and Changing Global Orders*. London: Routledge.

14. Anderson, B. (2006). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
15. Anderson, J. (2007). Putin and the Russian orthodox church: asymmetric symphonia? *Journal of International Affairs*, 61(1), 185–201.
16. Anderson, P. (2017). *The H-Word: The Peripeteia of Hegemony*. London: Verso.
17. Appadurai, A. (1996). *Modernity At Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
18. Armitage, D. (2000). *The Ideological Origins of the British Empire*. Cambridge: Cambridge University Press.
19. Arrighi, G. (1994). *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times*. London: Verso.
20. Atanassow, E. (2022). *Tocqueville's Dilemmas, and Ours: Sovereignty, Nationalism, Globalization*. Princeton: Princeton University Press.
21. Badiou, A. (2005). *Metapolitics*. London: Verso.
22. Barbieri, G. (2019). Regionalism, globalism and complexity: a stimulus towards global IR? *Third World Thematics: A TWQ Journal*, 4(6), 424–441.
23. Barrios, S. (1977). Political practice and space. *Antipode*, 9(1), 36–40.
24. Barthes, R. (1972). *Mythologies*. New York: Farrar, Straus, and Giroux.
25. Basu, R. (2021). *Democracy and Public Policy in the Post-COVID-19 World: Choices and Outcomes*. London: Routledge.
26. Bauman, Z. (1998). *Globalization: The Human Consequences*. London: Polity.
27. Baylis, J., Smith, S., & Owens, P. (2014). *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations*. New York: Oxford University Press.
28. Beck, U. (2014). *What is Globalization?* Hoboken: Wiley.
29. Becker, J. (2004). Lessons from Russia a Neo-Authoritarian Media System. *European Journal of Communication*, 19(2), 139–163.
30. Beloff, M. (1974). Empires and Nations. *Government and Opposition*, 9(4), 411–429.

31. Berberoglu, B. (2022). *America after Empire: The Vision for a New America in the 21st Century*. New York: Routledge.
32. Berberoglu, B. Ed. (2020). *The Global Rise of Authoritarianism in the 21st Century Crisis of Neoliberal Globalization and the Nationalist Response*. London & New York: Routledge.
33. Berger, P., & Luckmann, Th. (1966). *The Social Construction of Reality*. New York: Vintage Books.
34. Black, D. (1970). Production of Crime Rates. *American Sociological Review*, 35(4), 733–748.
35. Bodin, J. (2009). *On Sovereignty: Six Books of The Commonwealth*. Scotts Valley: CreateSpace Independent Publishing Platform.
36. Bourdieu, P. (1984). *Distinction A social Critique of the Judgment of Taste*. Cambridge: Harvard University Press.
37. Bourdieu, P. (1987). The Force of Law: Toward a Sociology of the Juridical Field. *Hastings Law Journal*, 38, 814–853.
38. Bourdieu, P. (2000). *Pascalian Meditations*. Stanford: Stanford University Press.
39. Bourdieu, P. (2014). *On the State: Lectures at the College de France, 1989–1992*. London: Polity.
40. Bourdieu, P., Wacquant, L., & Farage, S. (1994). Rethinking the State: Genesis and Structure of the Bureaucratic Field. *Sociological Theory*, 12(1), 1–18.
41. Bourne, R. (2021). *Economics in One Virus: An Introduction to Economic Reasoning through COVID-19*. Washington: Cato Institute.
42. Bowden, B. (2009). *The Empire of Civilization: The Evolution of an Imperial Idea*. Chicago: The University of Chicago Press.
43. Brown, K. (2014). *The New Emperors: Power and the Princes in China*. London: I. B. Tauris.
44. Bull, H. (1977). *The Anarchical Society. A Study of Order in World Politics*. New York: Columbia University Press.
45. Bulman, W. (2021). *The Rise of Majority Rule in Early Modern Britain and Its Empire*. Cambridge: Cambridge University Press.

46. Bunker, S., & Ciccantell, P. (1998). *Space and Transport in the World-System (Contributions in Economics and Economic History)*. Westport: Praeger Publishers.
47. Bunton, M., & Cleveland, W. (2018). *A History of the Modern Middle East*. New York: Hachette Book Group & Routledge.
48. Burke, P. (2009). *Cultural Hybridity*. London: Polity.
49. Burns, A. (2017). *American Imperialism: The Territorial Expansion of the United States, 1783–2013*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
50. Buzan, B. (1991). New Patterns of Global Security in the Twenty-First Century. *International Affairs*, 67(3), 431–451.
51. Byttebier, K. (2022). *Covid-19 And Capitalism: Success and Failure Of The Legal Methods For Dealing With A Pandemic*. Springer.
52. Cagaptay, S. (2019). *Erdogan's Empire: Turkey and The Politics of The Middle East*. London: I.B. Tauris.
53. Callahan, W. (2008). Chinese Visions of World Order: Post-Hegemonic or a New Hegemony? *International Studies Review*, 10(4), 749–761.
54. Castells, M. (2004). *The Network Society: A Cross-Cultural Perspective*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
55. Certeau, M. (1984). *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press.
56. Charvet, J. (1997). The Idea of State Sovereignty and the Right of Humanitarian Intervention. *International Political Science Review*, 18(1), 39–48.
57. Chaziza, M. (2020). *China's Middle East Diplomacy: The Belt and Road Strategic Partnership*. Eastbourne: Sussex Academic Press.
58. Cohen, S. (1985). *Visions of Social Control: Crime, Punishment and Classification*. Cambridge: Polity.
59. Connell, R. (2007). The Northern Theory of Globalization. *Sociological Theory*, 25(4), 368–385.
60. Cook, S. (2017). *The Battle for China's Spirit: Religious Revival, Repression, and Resistance under Xi Jinping*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.

61. Cooley, A., & Nexon, D. (2020). *Exit from Hegemony: The Unraveling of the American Global Order*. Oxford: Oxford University Press.
62. Crampton, J., & Elden, S. (2007). *Space, Knowledge, and Power: Foucault and Geography*. Farnham: Ashgate Publishing.
63. Crevelde, M. van (1999). *The Rise and Decline of the State*. Cambridge: Cambridge University Press.
64. Dalsjö, R., Jonsson, M., & Norberg, J. (2022). A Brutal Examination: Russian Military Capability in Light of the Ukraine War. *Survival*, 64(3), 7–28.
65. Danforth, N. (2016). The Ottoman Empire from 1923 to today: In search of a usable past. *Mediterranean Quarterly*, 27(2), 5–27.
66. Deleuze, G., & Guattari, F. (1984). *Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia*. London: Athlone.
67. Deleuze, G., & Guattari, F. (1994). *What is Philosophy?* London: Verso.
68. Demont-Heinrich, C. (2011). Cultural Imperialism Versus Globalization of Culture: Riding the Structure-Agency Dialectic in Global Communication and Media Studies. *Communication & Media*, 5(8), 666–678.
69. Derrida, J. (2003). *The Problem of Genesis in Husserl's Philosophy*. Chicago: University of Chicago Press.
70. Descartes, R. (1979). *Geometry of Rene Descartes*. Mineola: Dover Publications.
71. Desmond, M. (1943). The Mongol Army. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1, 46–85.
72. Destradi, S. (2010). Regional powers and their strategies: empire, hegemony, and leadership. *Review of International Studies*, 36(04), 903–930.
73. Deyermond, R. (2009). Matrioshka hegemony? Multi-levelled hegemonic competition and security in post-Soviet Central Asia. *Review of International Studies*, 35(1), 151–173.
74. Doyle, M. (1986). *Empires*. Ithaca: Cornell University Press.
75. Durkheim, E. (1984). *The Division of Labour in Society*. London: Palgrave Macmillan.

76. Eadie, P. (2016). Counter-terrorism, Smart Power and the United States. *Global Policy*, 7(3), 323–331.
77. Eisenstadt, S. (1963). *The Political Systems of Empires: The Rise and Fall of the Historical Bureaucratic Societies*. London & New York: Free Press of Glencoe.
78. Faludi, A., Ed. (2018). *The Poverty of Territorialism. A Neo-Medieval View of Europe and European Planning*. Cheltenham: Edward Elgar.
79. Faroqhi, F. (2023). *Women in the Ottoman Empire: A Social and Political History*. London: I.B. Tauris.
80. Femia, J. (1981). *Gramsci's political thought*. Oxford: Clarendon Press.
81. Fenby, J. (2017). *Will China Dominate the 21st Century?* Hoboken: John Wiley & Sons.
82. Ferguson, Y., & Jones, B. (2002). *Political Space: Frontiers of Change and Governance in a Globalizing World*. Albany: State University of New York Press.
83. Fewsmith, J. (2021). *Rethinking Chinese Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
84. Fisun, O., & Vinnykova, N. (2021). De-etatization of State Sovereignty and the Formation of a Global Maidan. *Ideology and Politics Journal*, 1(17), 72–86.
85. Foot, R. (2020). China's rise and US hegemony: Renegotiating hegemonic order in East Asia? *International Politics*, 57, 150–165.
86. Foot, R., & King, A. (2021). China's world view in the Xi Jinping Era: Where do Japan, Russia and the USA fit? *The British Journal of Politics and International Relations*, 23(2), 210–227.
87. Forty, S., & Forty, J. (2022). *Limits of Empire: Rome's Borders*. Oxford: Casemate.
88. Foucault, M. (1982). The Subject and Power. *Critical Inquiry*, 8(4), 777–795.
89. Foucault, M. (1986). Of Other Spaces. *Diacritics*, 16(1), 22–27.
90. Foucault, M. (1995). *Discipline & Punish: The Birth of the Prison*. New York: Vintage Books.

91. Foucault, M. (2008). *The Birth of Biopolitics: Lectures at the College de France, 1978–1979*. Cham: Palgrave Macmillan.
92. Foucault, M. (2009). *Security, Territory, Population: Lectures at the College De France, 1977-78*. London: Picador.
93. Fournier, A. (2002). Mapping Identities: Russian Resistance to Linguistic Ukrainisation in Central and Eastern Ukraine. *Europe-Asia Studies*, 54(3), 415–433.
94. Freeman, C. (2018). China’s “regionalism foreign policy” and China-India relations in South Asia. *Contemporary Politics*, 24(1), 81–97.
95. French, J., & Raven, B. (1959). The Bases of Social Power. In Cartwright, D. (ed.). *Studies in Social Power*. Ann Arbor, MI: Research Center for Group Dynamics, Institute for Social Research. pp. 150–167.
96. Gerstle, G. (2018). The rise and fall(?) Of America’s neoliberal order. *Transactions of the Royal Historical Society*, 28, 241–264.
97. Gill, B. (2022). *Daring to Struggle: China's Global Ambitions Under Xi Jinping*. Oxford: Oxford University Press.
98. Gill, T. (2018). Sociological theory and US foreign policy in the 21st century. *Current Sociology*, 66(1), 128–144.
99. Gingeras, R. (2023). *The Last Days of the Ottoman Empire: 1918–1922*. New York: Allen Lane.
100. Gleiss, M. S. (2017). Discourse, political space and the politics of citizenship. *Norsk Geografisk Tidsskrift – Norwegian Journal of Geography*, 71(4), 233–242.
101. Glenn, J. (2014). Imperial governance, sovereignty, and the management of chronic instability in Africa. *Third World Quarterly*, 35(8), 1476–1495.
102. Go, J. (2011). *Patterns of Empire: The British and American Empires, 1688 to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press.
103. Goff, J. (1988). *Medieval Civilization: 400-1500 A.D.* Hoboken: Blackwell Publishers.
104. Goffman, E. (1959). *The Presentation of Self in Everyday Life*. University of Edinburgh Social Sciences Research Centre.

105. Gramsci, A. (2011a). *Prison Notebooks, Volume 2*. New York: Columbia University Press.
106. Gramsci, A. (2011b). *Prison Notebooks, Volume 3*. New York: Columbia University Press.
107. Gramsci, A. (2021). *Subaltern Social Groups: A Critical Edition of Prison Notebook 25*. New York: Columbia University Press.
108. Griffiths, J. (2021). *Speak Not: Empire, Identity and the Politics of Language*. London: Bloomsbury.
109. Guha, R. (1998). *Dominance without Hegemony: History and Power in Colonial India*. Cambridge: Harvard University Press.
110. Gupta, A. (1995). Blurred Boundaries: The Discourse of Corruption, the Culture of Politics, and the Imagined State. *American Ethnologist*, 22(2), 375–402.
111. Handler, J. (1996). *Down from Bureaucracy*. Princeton: Princeton University Press.
112. Hansen, V. (2020). *The Year 1000: When Explorers Connected the World – And Globalization Began*. New York: Scribner Book Company.
113. Hardt, M., & Negri, A. (2000). *Empire*. Cambridge: Harvard University Press.
114. Hegel, G. (1969). *Hegel's Science of Logic*. Crows Nest: Allen & Unwin.
115. Held, D., & McGrew, A. (1993). Globalization and the Liberal Democratic State. *Government and Opposition*, 28(02), 261–288.
116. Held, D., & McGrew, A. (2003). *The Global Transformations Reader: An Introduction to the Globalization Debate*. London: Polity Press.
117. Hettne, B. (2005). Beyond the “new” regionalism. *New Political Economy*, 10(4), 543–571.
118. Hobsbawm, E. (1989). *Age of Empire: 1875–1914*. New York: Vintage Books.
119. Hodgson, G. (2007). Putin and Europe: A Media Sampler. *World Policy Journal*, 24(1), 33–38.
120. Hodgson, M. (1977). *The Venture of Islam, Volume 3: The Gunpowder Empires and Modern Times*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

121. Hollander, P. (2009). Contemporary Political Violence and its Legitimation. *Society*, 46(3), 267–274.
122. Honey, R. (1976). Conflicting problems in the political organization of space. *The Annals of Regional Science*, 10(1), 45-60.
123. Hope, M. (2016). *Power, politics, and tradition in the Mongol empire and the Ilkhanate of Iran*. Oxford: Oxford University Press.
124. Hopkins N., & Dixon, J. (2006). Space, Place, and Identity: Issues for Political Psychology. *Political Psychology*, 27(2), 173-185.
125. Horton, J. (2010). Realism, liberal moralism and a political theory of modus vivendi. *European Journal of Political Theory*, 9(4), 431–448.
126. Huntington, S. (1996). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster.
127. Ikenberry, J., & Nexon, D. (2019). Hegemony Studies 3.0: The Dynamics of Hegemonic Orders. *Security Studies*, 28(3), 395–421.
128. Imber, C. (2003). *The Ottoman Empire, 1300–1650: The Structure of Power*. Cham: Palgrave Macmillan.
129. Itzkowitz, N. (1980). *Ottoman Empire and Islamic Tradition*. Chicago: University of Chicago Press.
130. Jessop, B. (2016). *The State: Past, Present, Future*. London: Polity.
131. Jetschke, A., & Murray, P. (2012). Diffusing Regional Integration: The EU and Southeast Asia. *West European Politics*, 35(1), 174–191.
132. Kaeding, M., Pollak, J., & Schmidt, P. (2022). *Russia and the Future of Europe: Views from the Capitals*. Cham: Springer.
133. Kant, I. (1998). *Critique of Pure Reason*. Cambridge: Cambridge University Press.
134. Karadjis, M. (2023). *Sub-Imperialist positioning, not “anti-colonial consciousness,” behind the neutrality of reactionary elites in the Global South*. Commons. Retrieved June 20, 2023, from <https://commons.com.ua/en/rosijsko-ukrayinska-vijna-imperski-ambiciyi/>

135. Kavalski, E. (2007). Partnership or Rivalry between the EU, China and India in Central Asia: The Normative Power of Regional Actors with Global Aspirations. *European Law Journal*, 13(6), 839–856.
136. Kazansky, R., & Rysova, L. (2022). Eurasianism as a Geopolitical Ideology – Geopolitical Consequences of Potential Russian Ukrainian Conflict. *Security Science Journal*, 3(1), 51–62.
137. Kennedy, P. (1987). *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. New York: Random House.
138. Khan, S. (2018). *Haunted by Chaos: China's Grand Strategy from Mao Zedong to Xi Jinping*. Cambridge: Harvard University Press.
139. Klaus, S., & Thierry, M. (2020). *Covid 19 Der Grosse Umbruch*. Pompano Beach, FL: Forum Publishing Company.
140. Kohli, A. (2004). *State-Directed Development: Political Power and Industrialization in the Global Periphery*. New York: Cambridge University Press.
141. Kollmann, N. (2017). *The Russian Empire, 1450–1801*. Oxford: Oxford University Press.
142. Kwet, M. (2019). Digital colonialism: US empire and the new imperialism in the Global South. *Race & Class*, 60(4), 3–26.
143. Laclau, E., & Mouffe, Ch. (1985). *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso.
144. Lake, D. (2006). American Hegemony and the Future of East-West Relations. *International Studies Perspectives*, 7(1), 23–30.
145. Lake, D. (2017). Domination, Authority, and the Forms of Chinese Power. *The Chinese Journal of International Politics*, 10(4), 357–382.
146. Lal, D. (2004). *In praise of empires: globalization and order*. New York: Palgrave Macmillan.
147. Lane, J.-E. (2006). *Globalization and Politics: Promises and Dangers*. Farnham: Ashgate.

- 148.Lansky, M., & Myles-Primakoff, D. (2018). The Rise of Kleptocracy: Power and Plunder in Putin's Russia. *Journal of Democracy*, 29(1), 76–85.
- 149.Lefebvre, H. (1967). Le droit à la ville. *L Homme et la société*, 6, 29–35.
- 150.Lefebvre, H. (1991). *The production of space*. Oxford: Blackwell.
- 151.Leibniz, G. (1988). *Political Writings*. New York: Cambridge University Press.
- 152.Lewis, C. (2020). Contemporary Russian Messianism under Putin and Russian Foreign Policy in Ukraine and Syria. *Slavonic and East European Review*, 98(3), 531–559.
- 153.Lewis, M. (2009). *China's Cosmopolitan Empire: The Tang Dynasty (History of Imperial China)*. Cambridge & London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- 154.Lieven, D. (2002). *Empire: The Russian Empire and Its Rivals*. New Haven: Yale University Press.
- 155.Liñán, M. (2010). History as a propaganda tool in Putin's Russia. *Communist and Post-Communist Studies*, 43(2), 167–178.
- 156.Longo, M. (2017). *The Politics of Borders Sovereignty, Security, and the Citizen after 9/11*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 157.Lupton, D. & Willis, K. (2021). *The Covid-19 Crisis: Social Perspectives*. Routledge.
- 158.Lutz, C. (2009). *The Bases of Empire: The Global Struggle against US Military Posts*. London: Pluto Press.
- 159.Lytovchenko, A., Boyko, D., & Yurchyk, T. (2021). Revision of the Sociological Discourse of Ideology in a Definitive Perspective. *Sociological studios*, 1(16), 46–56.
- 160.Malešević, S. (2017). The foundations of statehood: Empires and nation-states in the longue durée. *Thesis Eleven*, 139(1), 145–161.
- 161.Mandelbaum, M. (2019). The New Containment. *Foreign Affairs*, 98(2), 123–131.
- 162.Mann, M. (1986). *The Sources of Social Power, Volume 1: A History of Power from the Beginning to AD 1760*. Cambridge: Cambridge University Press.

163. McNeill, W. (1982). *The Pursuit of Power: Technology, Armed Force, and Society since A.D. 1000*. Chicago: University of Chicago Press.
164. Mearsheimerm, J. (2001). *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: Norton & Company.
165. Meyer, D., Whittier, N., & Robnett, B. (2002). *Social Movements: Identity, Culture, and the State*. Oxford: Oxford University Press.
166. Mezzadra, S., & Neilson, B. (2012). Between Inclusion and Exclusion: On the Topology of Global Space and Borders. *Theory, Culture & Society*, 29(4–5), 58–75.
167. Mills, C. (2000). *The sociological imagination*. Oxford: Oxford University Press.
168. Mittelman, J. (2004). What is Critical Globalization Studies? *International Studies Perspectives*, 5(3), 219–230.
169. Modelski, G. (1987). *Long Cycles in World Politics*. London: Palgrave Macmillan.
170. Mokry, S. (2023). China's foreign policy rhetoric between orchestration and cacophony. *The Pacific Review* (online version). DOI:10.1080/09512748.2023.2175895
171. Monaghan, A. (2017). *Power in Modern Russia: Strategy and Mobilisation*. Manchester: Manchester University Press.
172. Mueller, J. (2016). Temporality, sovereignty, and imperialism: When is imperialism? *Politics*, 36(4), 428–440.
173. Munkler, H. (2007). *Empires: The Logic of World Domination from Ancient Rome to the United States*. Cambridge: Polity Press.
174. Murphy, D. (2022). *China's Rise in the Global South: The Middle East, Africa, and Beijing's Alternative World Order*. Redwood City: Stanford University Press.

175. Murray, R. (2002). *The Decline and Fall of the American Empire*. BookSurge Publishing.
176. Naarajärvi, T. (2012). China, Russia and the Shanghai Cooperation Organisation: blessing or curse for new regionalism in Central Asia? *Asia Europe Journal*, 10(2-3), 113–126.
177. Naumkina S., & Lichkovska M. (2023). The Phenomenon of China's Modernization as one of the Alternative Ways of the New World Order. *Політичне життя*, 1, 24–27.
178. Newton, I. (1999). *The Principia: Mathematical Principles of Natural Philosophy*. Berkeley: University of California Press.
179. Nilson, H. (1998). *Michel Foucault and the Games of Truth*. London: Palgrave Macmillan.
180. Nitoiu, C. (2017). Aspirations to Great Power Status: Russia's Path to Assertiveness in the International Arena under Putin. *Political Studies Review*, 15(1), 39–48.
181. North, D., Wallis, J., & Weingast, B. (2009). *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. Cambridge: Cambridge University Press.
182. Nye, J. (2004). *Power in the global information age: from realism to globalization*. London and New York: Routledge.
183. Nye, J. (2005). *Soft Power: The Means To Success In World Politics*. PublicAffairs.
184. O'Neil, S. (2022). *The Globalization Myth: Why Regions Matter*. New Haven: Yale University Press.
185. Okhonmina, S. (2010). States without Borders: Westphalia Territoriality under Threat. *Journal of Social Sciences*, 24(3), 177–182.
186. Olson, M. (1993). Dictatorship, Democracy, and Development. *American Political Science Review*, 87(3), 567–576.
187. Orford, A. (2021). Regional Orders, Geopolitics, and the Future of International Law. *Current Legal Problems*, 74(1), 149–194.

- 188.Ortynskiy, V., Shamrayeva, V., Zeman, I., Lisna, I., & Valetska, O. (2021). Philosophy of “Soft Law” as a Universal Regulator of International Relations Management. *Wisdom*, 4(20), 95–103.
- 189.Osland, J. S. (2003). Broadening the Debate: The Pros and Cons of Globalization. *Journal of Management Inquiry*, 12(2), 137–154.
- 190.Pänke, J. (2019). Liberal Empire, Geopolitics and EU Strategy: Norms and Interests in European Foreign Policy Making. *Geopolitics*, 24(1), 100-123.
- 191.Pappageorge, J. (1972). The Development of Soviet Military Policy. *Military Review*, 52(7), 36–43.
- 192.Park, R., & Burgess, E. (1984). *The City: Suggestions for Investigation of Human Behavior in the Urban Environment*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- 193.Perkins, R. (1971). The Territorial Principle in Criminal Law. *Hastings Law Journal*, 22(5), 1155–1172.
- 194.Pieper, M. (2020). Russkiy Mir: The Geopolitics of Russian Compatriots Abroad. *Geopolitics*, 25(3), 756–779.
- 195.Pierson, C. (2004). *The Modern State*. London & New York: Routledge.
- 196.Poiarkova, T. (2023). “Russian World” as a political and cultural weapon of modern Russia. *Amazonia Investiga*, 12(61), 69–79.
- 197.Porter, J. (2016). *Imperial China, 1350–1900*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- 198.Purcell, M. (2002). Excavating Lefebvre: The right to the city and its urban politics of the inhabitant. *GeoJournal*, 58(2/3), 99–108.
- 199.Pusterla, E., & Piccin, F. (2012). The Loss of Sovereignty Control and the Illusion of Building Walls. *Journal of Borderlands Studies*, 27(2), 121–138.
- 200.Ramaioli, F. (2022). *Islamic State as a Legal Order: To Have No Law but Islam, Between Shari’a and Globalization*. London & New York: Routledge.
- 201.Ranciere, J. (2001). Ten Theses on Politics. *Theory and Event*, 5(3), 303–326.
- 202.Ritzer, G. (2003). Rethinking Globalization: Glocalization/Grobalization and Something/Nothing. *Sociological Theory*, 21(3), 193–209.

- 203.Roberts, K. (2017). Understanding Putin. *International Journal*, 72(1), 28–55.
- 204.Robertson, P., & Sin, A. (2017). Measuring hard power: China's economic growth and military capacity. *Defence and Peace Economics*, 28(1), 91–111.
- 205.Robertson, R. (1992). *Globalization: Global Culture and Social Theory*. London: Sage Publications.
- 206.Rokkan, S. (1987). *Center periphery structures in Europe: An ISSC Workbook in Comparative Analysis*. New York: Campus Verlag.
- 207.Rosa, M. (2022). *French Liberalism and Imperialism in the Age of Napoleon III: Empire at Home, Colonies Abroad*. London: Palgrave Macmillan.
- 208.Ross, R. (2016). *China in the Era of Xi Jinping: Domestic and Foreign Policy Challenges*. Washington: Georgetown University Press.
- 209.Rossi, I. (2020). *Challenges of Globalization and Prospects for an Inter-civilizational World Order*. Springer International Publishing.
- 210.Roudometof, V. (2014). Nationalism, globalization and glocalization. *Thesis Eleven*, 122(1), 18–33.
- 211.Sakai, N. (2022). *The End of Pax Americana: The Loss of Empire and Hikikomori Nationalism*. Durham: Duke University Press.
- 212.Salzman, R. (2019). *Russia, BRICS, and the Disruption of Global Order*. Washington: Georgetown University Press.
- 213.Sarma, B. (2013). Space and Territoriality: Borderscapes and Borderlanders of the Chars. *International Studies*, 50(1–2), 92–108.
- 214.Sassen, S. (1991). *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton: Princeton University Press.
- 215.Sassen, S. (2007). *A Sociology of Globalization*. New York: W. W. Norton & Company.
- 216.Schlichte, K. (2016). *The Dynamics of States: The Formation and Crises of State Domination*. Routledge.
- 217.Schmitt, C. (2005). *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*. Chicago: The University of Chicago Press.

- 218.Schmitt, C. (2007). *The Concept of the Political*. Chicago: The University of Chicago Press.
- 219.Scott, J. (1998). *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven: Yale University Press.
- 220.Shalbak, I. (2018). Hegemony thinking: A detour through Gramsci. *Thesis Eleven*, 147(1), 45–61.
- 221.Shapiro, I. (1999). *Democratic Justice*. New Haven: Yale University Press.
- 222.Sheppard, E. (2002). The Spaces and Times of Globalization: Place, Scale, Networks, and Positionality. *Economic Geography*, 78(3), 307–330.
- 223.Sherman, T. (2009). Tensions of Colonial Punishment: Perspectives on Recent Developments in the Study of Coercive Networks in Asia, Africa, and the Caribbean. *History Compass*, 7, 659–677.
- 224.Shi, A. (2000). Toward a Chinese National-Popular: Cultural Hegemony and Counterhegemony in Maoist and Post-Maoist China. *Social Semiotics*, 10(2), 201–210.
- 225.Shirk, S. (2018). China in Xi’s “New Era”: The Return to Personalistic Rule. *Journal of Democracy*, 29(2), 22–36.
- 226.Sieca-Kozłowski, E. (2010). Russian military patriotic education: a control tool against the arbitrariness of veterans. *Nationalities Papers*, 38(1), 73–85.
- 227.Simmel, G. (2009). *Sociology. Inquiries into the Construction of Social Forms*. Volume 1. Leiden & Boston: Brill.
- 228.Siu, H. (2019). Financing China’s engagement in Africa: new state spaces along a variegated landscape. *Africa*, 89(4), 638–661.
- 229.Spinoza, B. (2007). *The Ethics, Parts 1–5*. Charleston: Bibliobazaar.
- 230.Steinmo, S. (2010). *The Evolution of Modern States: Sweden, Japan, and the United States*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 231.Stoler, A. (2006). *Haunted by Empire: Geographies of Intimacy in North American History*. Durham: Duke University Press.
- 232.Stuelke, P. (2021). *The Ruse of Repair: US Neoliberal Empire and the Turn from Critique*. Durham: Duke University Press.

233. Sud, N., & Sánchez-Ancochea, D. (2022), Southern Discomfort: Interrogating the Category of the Global South. *Dev Change*, 53, 1123–1150.
234. Sutter, R. (2021). *Chinese Foreign Relations: Power and Policy of an Emerging Global Force*. New York & London: Rowman & Littlefield.
235. Swyngedouw, E. (2004). Globalisation or “glocalisation”? Networks, territories and rescaling. *Cambridge Review of International Affairs*, 17(1), 25–48.
236. Tanaka, M. (2017). Reconceptualizing regional order: a critical/scientific realist (CR/SR) intervention. *Journal of Contemporary East Asia Studies*, 6(1), 79–105.
237. Taylor, I. (2006). China’s oil diplomacy in Africa. *International Affairs*, 82(5), 937–959.
238. Teeple, G., & McBride, S. (Eds.). (2011). *Relations of Global Power: Neoliberal Order and Disorder*. Toronto: University of Toronto Press.
239. Thomas, M., & Thompson, A. (2013). Empire and Globalisation: from “High Imperialism” to Decolonisation. *The International History Review*, 36(1), 142–170.
240. Tilly, C. (1975a). *From Mobilization to Revolution*. Reading: Addison-Wesley.
241. Tilly, C. (1975b). *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
242. Tilly, C. (1992). *Coercion, Capital, and European States: AD 990–1990*. Wiley-Blackwell.
243. Tilly, C. (1997). How empires end. In K. Barkey & M. von Hagen (Eds.), *After empire: multiethnic societies and nation-building. The Soviet Union, and the Russian, Ottoman, and Habsburg empires* (pp. 1–11). Oxford: Westview.
244. Tilly, C. (2006). *Regimes and Repertoires*. Chicago: University of Chicago Press.
245. Trompenaars, F., & Hampden-Turner, Ch. (2021). *Culture, Crisis and COVID-19: The Great Reset*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
246. Vertovec, S. (2009). *Transnationalism*. London: Routledge.

247. Wagner, F. (2022). *Colonial Internationalism and the Governmentality of Empire, 1893–1982*. Cambridge: Cambridge University Press.
248. Wallace, W. (2002). American Hegemony: European Dilemmas. *The Political Quarterly*, 73(1), 105–118.
249. Wallerstein, I. (1984). *The Politics of the World-Economy: The States, the Movements, and the Civilizations*. Cambridge: Cambridge University Press.
250. Wallerstein, I. (2004). *World-Systems Analysis: An Introduction*. Durham: Duke University Press.
251. Wallerstein, I. (2011a). *The Modern World-System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600-1750*. Berkeley: University of California Press.
252. Wallerstein, I. (2011b). *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. Berkeley: University of California Press.
253. Warren, A. (2023). *Global Security in an Age of Crisis*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
254. Wartenberg, T. (1990). *The Forms of Power: From Domination to Transformation*. Philadelphia: Temple University Press.
255. Welfens, P. (2023). *Russia's Invasion of Ukraine: Economic Challenges, Embargo Issues, and a New Global Economic Order*. Cham: Palgrave Macmillan.
256. White, D. (2017). State capacity and regime resilience in Putin's Russia. *International Political Science Review*, 39(1), 130–143.
257. Whitman, D. (2022). Thinking about the crisis of the modern liberal state. *Journal of Global Faultlines*, 9(2), 216–224.
258. Winlow, H. (2006). Mapping Moral Geographies: W.Z. Ripley's Races of Europe and the United States. *Annals of the Association of American Geographers*, 96(1), 119–41.
259. Wood, E. (2003). *Empire of Capital*. London: Verso.
260. Woolf, G. (2022). *Rome: an empire's story*. Oxford: Oxford University Press.

261. Wrong, D. (1994). *The Problem of Order: What Unites and Divides Society*. New York: The Free Press.
262. Zaporozhchenko, R. (2023). The End of “Putin’s Empire?” Ontological Problems of Russian Imperialism in the Context of the War against Ukraine, 2022. *Problems of Post-Communism* (online publication). DOI: <https://doi.org/10.1080/10758216.2022.2158873>
263. Zhao, S. (2014). A Neo-Colonialist Predator or Development Partner? China’s engagement and rebalance in Africa. *Journal of Contemporary China*, 23(90), 1033–1052.
264. Zhurzhenko, T. (2021). Fighting Empire, Weaponising Culture: The Conflict with Russia and the Restrictions on Russian Mass Culture in Post-Maidan Ukraine. *Europe-Asia Studies*, 73(8), 1441–1466.
265. Zielonka, J. (2006). *Europe as Empire: The Nature of the Enlarged European Union*. Oxford: Oxford University Press.
266. Zielonka, J. (2007). *Europe As Empire: The Nature of the Enlarged European Union*. Oxford: Oxford University Press.
267. Žižek, S. (2020). *PANDEMIC!: COVID-19 Shakes the World*. New York: OR Books.
268. Вебер, М. (1998). *Соціологія: загальноісторичні аналізи*. Київ: Основи.
269. Вінникова, Н. (2015). Мережеве управління. *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори): енциклопедичний словник-довідник*. Львів: Новий Світ, с. 218.
270. Вінникова, Н. (2022). Китай як глобальна цифрова імперія. *Політикус*, 1, 128–133.
271. Вінникова, Н., & Запорожченко, Р. (2020). «Тест на витривалість»: чи стане 2021 рік початком завершення глобальної гегемонії США? *Регіональні студії*, 23, 105–112.
272. Запорожченко, Р. (2020а). Ідеологія як механізм конструювання простору: Імперія vs Держава Модерну. *Вісник Національного*

- юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія, 3(46), 206–219.
273. Запорожченко, Р. (2020б). Структури сучасної гегемонії: casestudy США. *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна, серія «Питання політології»*, 37, 96–104.
274. Коч, С. (2019). *Транскордоння: простір соціального порядку і політичної дії*. Одеса: Фенікс.
275. Узун, Ю. (2022). Поліморфізація політичного простору: структурний аналіз систем. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія «Політичні науки»*, 7, 10–19.
276. Фукуяма, Ф. (2018). *Витоки політичного порядку. Від прадавніх часів до Французької революції*. Київ: Наш Формат.
277. Хантінгтон, С. (2020). *Політичний порядок у мінливих суспільствах*. Київ: Наш Формат.
278. Хома, Н. (2015). Детериторіалізація та ретериторіалізація: підходи до визначення ролі території в умовах глобалізації. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*, 17, 28–32.
279. Шаповаленко, М. (2021). Перверсії політичних режимів в умовах гальмування глобалізації і дедемократизації. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*, 40, 8–13.

ДОДАТКИ

Додаток 1

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації у наукових фахових виданнях України:

1. Запорожченко, Р. (2020). Концептуальні засади дослідження гегемонії як процесу реалізації владних відносин. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*, 28, 140–146.

2. Запорожченко, Р. (2020). Структури сучасної гегемонії: Case study США. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*, 37, 96–104.

3. Запорожченко, Р. (2020). Ідеологія як механізм конструювання простору: Імперія VS Держава Модерну. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія, філософія права, політологія, соціологія*, 46(3), 206–219.

4. Вінникова, Н., & Запорожченко, Р. (2020). «Тест на витривалість»: чи стане 2021 рік початком завершення глобальної гегемонії США? *Регіональні студії*, 23, 105–112. (Особистий внесок здобувача: опрацювання емпіричних даних (рейтинги, індекси, дослідження, аналітичні звіти) щодо визначення ключових особливостей гегемоністського порядку США; робота над теоретико-методологічним дизайном статті і формулювання висновків).

Публікація у періодичних наукових виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз Scopus та/або Web of Science:

5. Zaporozhchenko, R. (2021). Sovereignism as a Vocation and Profession: Imperial Roots, Current State, Possible Prospects. *Ideology and Politics Journal*, 1(17), 44–71. (Scopus).

6. Zaporozhchenko, R. (2021). Rethinking the Arab Spring in the Context of Geohistorical Transformations. *Ideology and Politics Journal*, 3(19), 10–33. (Scopus).

7. Zaporozhchenko, R. (2023). The End of “Putin’s Empire?” Ontological Problems of Russian Imperialism in the Context of the War against Ukraine, 2022. *Problems of Post-Communism*. DOI: <https://doi.org/10.1080/10758216.2022.2158873> (**Scopus; Web of Science**).

8. Vinnykova, N., & Zaporozhchenko, R. (2023). Dynamics of Social Cleavages under Ongoing War in Ukraine. *Studia Regionalne i Lokalne*, 1(91), 71–91. (**Scopus**).
(*Особистий внесок здобувача: формулювання мети та дослідницьких завдань; вторинний аналіз соціологічних даних українських соціологічних агенцій; написання висновків до статті*).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Запорожченко, Р. (2021). Популізм, суверенізм, антиглобалізм та інші “-ізми”: до питання академічного (пере)осмислення гібридних загроз. *Збірник тез XXI Міжнародного наукового конгресу «Публічне управління XXI століття: погляд у майбутнє»*. Харківський регіональний інститут державного управління, 21 квітня 2021 року. С. 177–180.

10. Запорожченко, Р. (2021). Причини Арабської весни в регіоні MENA і трансформації влади в контексті геоісторичних змін. *Збірник тез доповідей IV Конгресу САУ «Трансформація соціальних інститутів в інформаційному суспільстві»*. ХНУ імені В.Н. Каразіна, 28–29 жовтня 2021 року. С. 62–64.

11. Запорожченко, Р. (2022). Довге ХХ століття: війна в Україні та імперські перипетії. *Матеріали X міжнародної науково-практичної конференції «Від Вебера до Валлерстайна: історична соціологія держав та світ-систем»*. КПІ імені І. Сікорського, 9–10 червня 2022 року. С. 34–36.

12. Zaporozhchenko, R. (2023). The post-imperial state of the post-soviet political space: from local conflicts to global transformations. *Матеріали XVII Міжнародної наукової конференції «Ольвійський форум – 2023: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі»*. ЧНУ імені Петра Могили, 15–18 червня 2023 року. С. 61–65.

Онлайн сервіс створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

ПРОТОКОЛ
створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

Дата та час: 20:24:53 22.09.2023

Назва файлу з підписом: Zaporozhchenko_diss.pdf.p7s
Розмір файлу з підписом: 1.8 МБ

Перевірені файли:
Назва файлу без підпису: Zaporozhchenko_diss.pdf
Розмір файлу без підпису: 1.8 МБ

Результат перевірки підпису: Підпис створено та перевірено успішно. Цілісність даних підтверджено

Підписувач: ЗАПОРОЖЧЕНКО РУСЛАН ОЛЕКСАНДРОВИЧ
П.І.Б.: ЗАПОРОЖЧЕНКО РУСЛАН ОЛЕКСАНДРОВИЧ
Країна: Україна
РНОКПП: 3517112814
Організація (установа): ФІЗИЧНА ОСОБА
Час підпису (підтверджено кваліфікованою позначкою часу для підпису від Надавача): 20:24:52
22.09.2023
Сертифікат виданий: АЦСК АТ КБ «ПРИВАТБАНК»
Серійний номер: 248197DDFAB977E50400000074C71001F6894604
Алгоритм підпису: ДСТУ-4145
Тип підпису: Удосконалений
Тип контейнера: Підпис та дані в CMS-файлі (CAAdES)
Формат підпису: З повними даними ЦСК для перевірки (CAAdES-X Long)
Сертифікат: Кваліфікований